

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE ANA BİLİM DALI**

**TÜRKİYE’DE TARIM DESTEKLEME POLİTİKALARI VE ETKİNLİĞİNİN
ARTTIRILMASINA YÖNELİK DEĞERLENDİRME**

Haticenur ALTUNTAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2021

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE ANA BİLİM DALI**

**TÜRKİYE’DE TARIM DESTEKLEME POLİTİKALARI VE ETKİNLİĞİNİN
ARTTIRILMASINA YÖNELİK DEĞERLENDİRME**

Haticenur ALTUNTAŞ

Danışman: Prof. Dr. Haşim AKÇA

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Alpaslan YAŞAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2021

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından Maliye Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Haşim AKÇA
(Danışman)

Üye: Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ

Üye: Doç. Dr. Alpaslan YAŞAR

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

.../.../2021

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

.... / / 2021

Haticenur ALTUNTAŞ

ÖZET

TÜRKİYE’DE TARIM DESTEKLEME POLİTİKALARI VE ETKİNLİĞİNİN ARTTIRILMASINA YÖNELİK DEĞERLENDİRME

Haticenur ALTUNTAŞ

Yüksek Lisans Tezi, Maliye Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Haşim AKÇA

Aralık 2021, 147 sayfa

Tarım, beslenme ihtiyacını karşılayanın yanı sıra ekonomiye olan katkısı ve tarım dışı sektörlerle sağladığı hammadde bakımından oldukça stratejik bir sektördür. Bir diğer ifadeyle tarım sektörü, ülke ekonomilerinde kalkınmanın finansmanı açısından önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışmanın amacı, tarım sektörünün önemi göz önünde bulundurularak Türkiye’de uygulanan tarım destekleme politikalarını değerlendirmeyi ve etkililiğini ampirik olarak test etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada Türkiye’de 1991-2019 dönemini kapsayan 29 yıllık veri seti ile tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerindeki etkisi ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto nedensellik yöntemleriyle araştırılmıştır. Analiz neticesinde gerek kısa gerekse de uzun dönemde tarımsal destekleme politikaları tarımsal çıktı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir. Bununla birlikte kişi başı GSYİH’deki artışın tarımsal çıktıyı azalttığı bulgusu hem kısa hem uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Elde edilen bu sonuçların sağlamlığını test etmek amacıyla yürütülen FMOLS ve DOLS tahmincileriyle de benzer sonuçlar elde edilmiştir. Son olarak ilgili değişkenler arasındaki nedensel ilişkileri araştırmak için kullanılan Toda-Yamamoto tahmin sonuçları, yalnızca kişi başı GSYİH’dan tarımsal çıktıya doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisine işaret etmektedir. Elde edilen bulgular göz önünde bulundurulduğunda ilgili dönemde tarım sektörüne verilen tarımsal destekleme politikaların etkili olmadığı, politika yapıcılarının verimliliği ve çıktıyı arttıracak sade ve etkili tarımsal destekleme politikaları yürütmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarım Destekleme Politikaları, Türkiye, ARDL, Toda-Yamamoto Nedensellik

ABSTRACT**AGRICULTURAL SUPPORT POLICIES IN TURKEY AND EVALUATION ON INCREASING ITS EFFICIENCY****Haticenur ALTUNTAŞ****Master Thesis, Department of Finance****Supervisor: Prof. Dr. Haşim AKÇA****December 2021, 147 pages**

Agriculture is a very strategic sector in terms of its contribution to the economy and the raw materials it provides to non-agricultural sectors and meeting the need for nutrition. In other words, the agricultural sector has an important place in the financing of development in national economies.

This study aims to evaluate the agricultural support policies applied in Turkey and test their effectiveness empirically, taking into account the importance of the agricultural sector. In the study, the effect of agricultural supports on agricultural output with a 29-year data set covering 1991-2019 in Turkey was investigated by ARDL bound test and Toda-Yamamoto causality methods. As a result of the analysis, both short- and long-term agricultural support policies do not significantly affect agricultural output. However, the finding that the increase in GDP per capita reduces agricultural output was statistically significant in the short and long term. Similar results were obtained with the FMOLS and DOLS estimators to test the robustness of these results. Finally, the Toda-Yamamoto estimation results, which were used to investigate the causal relationships between the relevant variables, indicate a unidirectional causality relationship from GDP per capita to agricultural output. Considering the findings, the agricultural support policies given to the agricultural sector in the relevant period are ineffective, and policymakers should carry out simple and effective agricultural support policies that will increase productivity and output.

Keywords: Agricultural Support Policies, Turkey, ARDL, Toda-Yamamoto Causality

ÖNSÖZ

Tez çalışmamın hazırlanması sürecinde ve lisans eğitimimden itibaren benden desteğini ve sabrını esirgemeyen, bilgisi ile yoluma her zaman ışık olan, öğrencisi olmaktan onur duyduğum kıymetli danışmanım ve hocam Prof. Dr. Haşım AKÇA'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Lisans ve lisansüstü eğitimim boyunca bana aktardığı bilgisi, desteği ve ayırdığı vakti için çok değerli hocam Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ'a teşekkür ederim. Tez jürimde yer alan Sayın Doç. Dr. Alpaslan YAŞAR'a önemli katkıları, yapıcı eleştirileri ve değerli vaktini bana ayırdığı için teşekkür ederim.

Arkadaşlığından dolayı kendimi her zaman şanslı hissettiğim, tezime katkısı ve bana olan desteği çok değerli olan Öğr. Gör. Oğuzhan BOZATLI'ya teşekkür ederim. Her zaman yanımda olduğunu hissettiren ve eğitim hayatıma katkısını asla unutmayacağım değerli büyüğüm Ferhat KAŞIKÇI'ya teşekkür ederim. Tez çalışmam boyunca yardımını benden esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Yalçın TÖRE'ye, varlığı yüzümde gülümseme sebebi olan değerli Doç. Dr. S. Tuğba ARABALI KOŞAR'a, bir teyzeden çok daha fazlası olan Dr. Nuran ÇAVDAR'a ve beni hiç yalnız bırakmayan halam Fadime GÜRLER'e teşekkür ederim.

Her nefesimde varlığınıza şükran duyduğum canım ailem; babam Seyfullah ALTUNTAŞ, annem Nilgün ALTUNTAŞ, kardeşlerim Abdullah ALTUNTAŞ ve Ramazan ALTUNTAŞ... Desteğinizi benden bir gün bile esirgemediğiniz için sizlere ne kadar teşekkür etsem az kalır.

Bu çalışma Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından, SYL-2019-12086 proje kodu ile desteklenmiştir.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR.....	xi
TABLolar LİSTESİ.....	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xiv

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Önemi	1
1.2. Çalışmanın Amacı.....	1
1.3. Çalışmanın Yöntemi	2
1.4. Çalışmanın Sınırlılıkları	3
1.5. Çalışmanın Planı	3

BÖLÜM II

TARIM SEKTÖRÜ VE TARIM DESTEKLEME POLİTİKALARI

2.1. Tarım Sektörünün Tanımı ve Önemi	4
2.2. Tarım Sektörünün Özellikleri	5
2.2.1. Tarımsal Üretimin Doğal Koşullara Bağılılığı.....	5
2.2.1. Tarımsal Ürünlerin Arz ve Talep Esnekliğinin Düşük Olması.....	6
2.2.1. Eğitim ve Gelir Seviyesinin Düşük Olması	7
2.3. Tarım Politikası Kavramı ve Amaçları	7
2.3.1. Tarım Politikasının Amaçları.....	9
2.4. Tarıma Devlet Müdahalesi Nedenleri ve Tarım Politikası Araçları	10
2.4.1. Fiyat Politikası	12
2.4.1.1. King Kanunu (Bolluk Paradoksu).....	13
2.4.1.2. Cobweb (Örümcek Ağı) Teoremi	14
2.4.1.3. Pazar Fiyatı Desteği	15
2.4.1.4. Taban Fiyat Politikası	16
2.4.1.5. Mali Yardım Politikası	17

2.4.2. Yapısal Politikalar.....	17
2.4.2.1. Toprak Reformu.....	18
2.4.2.2. Arazi Toplulaştırması	18
2.4.3. Sosyal Politikalar	19
2.5. Tarımın Ekonomideki Yeri.....	20
2.5.1. Tarımın GSYH'ye Katkısı	20
2.5.2. Tarımın İstihdama Katkısı	22
2.5.3. Tarımın Dış Ticarete Katkısı	23

BÖLÜM III

TARIM POLİTİKALARINDA ULUSLARASI ÇERÇEVE VE TÜRKİYE'DE UYGULANAN TARIM POLİTİKALARI

3.1. Tarım Destekleme Politikalarında Uluslararası Çerçeve	27
3.1.1. Dünya Ticaret Örgütü.....	27
3.1.2. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması	30
3.1.2.1. Pazara Giriş	32
3.1.2.2. İhracat Sübvansiyonları	33
3.1.2.3. İç Destekler	34
3.1.3. İleri Tarım Müzakereleri	35
3.1.4. Dünya Ticaret Örgütü ve Türkiye	36
3.1.5. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası	37
3.1.6. OECD Ülkelerinde Uygulanan Tarım Politikaları	41
3.2. Geçmişten Günümüze Türkiye'de Uygulanan Tarım Politikaları	45
3.2.1. Osmanlı Dönemi Tarım Politikaları	45
3.2.2. Cumhuriyet Dönemi Tarım Politikaları	48
3.2.3. 1950-1960 Dönemi Tarım Politikaları	51
3.2.4. 1960-1980 Dönemi (Planlı Dönem) Tarım Politikaları	53
3.2.5. 1980-2000 Dönemi Tarım Politikaları	54
3.2.6. 2000-2020 Dönemi Tarım Politikaları	56

BÖLÜM IV

TÜRKİYE'DE TARIMSAL YAPI VE DESTEKLEME POLİTİKASI ARAÇLARI

4.1. Türkiye'de Tarımsal Yapı.....	59
------------------------------------	----

4.1.1. Bitkisel Üretim.....	59
4.1.1.1. İyi Tarım Uygulamaları.....	66
4.1.1.2. Organik Tarım	67
4.1.2. Hayvansal Üretim	74
4.1.3. Ormancılık	81
4.1.4. Su Ürünleri Üretimi	82
4.2. Türkiye’de Günümüzde Uygulanan Tarım Politikası Araçları.....	84
4.2.1. Alan Bazlı Tarımsal Destekler.....	85
4.1.1.1. Doğrudan Gelir Desteği.....	87
4.1.1.2. Alternatif Ürün Desteği	89
4.2.2. Fark Ödemesi Desteği.....	90
4.2.3. Hayvancılık Destekleri	92
4.2.4. Kırsal Kalkınma Destekleri	94
4.2.5. Tarım Sigortası Ödemeleri.....	96
4.2.6. Telafi Edici Ödemeler.....	98
4.2.7. Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	100
4.2.7.1. Çevre Amaçlı Tarım Arazileri Koruma Programı Destekleri (ÇATAK)	101

BÖLÜM V

TARIMSAL DESTEKLERİNİN TARIMSAL ÇIKTI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ:

TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR ANALİZ

5.1. Literatür Taraması.....	103
5.2. Ekonometrik Yöntem ve Tahmin sonuçları.....	106

BÖLÜM VI

SONUÇ VE ÖNERİLER

6.1. Sonuç ve Öneriler	114
------------------------------	-----

KAYNAKÇA.....	119
----------------------	------------

EKLER.....	132
-------------------	------------

ÖZGEÇMİŞ	133
-----------------------	------------

KISALTMALAR

- AB:** Avrupa Birliği
- ABD:** Amerika Birleşik Devletleri
- AÜP:** Alternatif Ürün Projesi
- CSE:** Tüketici Destek Tahmini
- ÇATAK:** Çevre Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması Desteği
- ÇKS:** Çiftçi Kayıt Sistemi
- ÇMVA:** Çiftlik Muhasebe Veri Ağı
- DGD:** Doğrudan Gelir Desteği
- DTÖ:** Dünya Ticaret Örgütü
- FAO:** Gıda ve Tarım Örgütü
- GATT:** Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
- GSYH:** Gayri Safı Yurtiçi Hasıla
- GTHB:** Türkiye Cumhuriyeti Tarım ve Orman Bakanlığı
- IMF:** Uluslararası Para Fonu
- IPA:** Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı
- IPARD:** Kırsal Kalkınma Programı
- ITO:** Uluslararası Ticaret Örgütü
- KKYDP:** Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı
- OECD:** Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
- OTP:** Ortak Tarım Politikası
- PSE:** Üretici Destek Tahmini
- TARSİM:** Tarım Sigortaları Havuzu
- TEKEL:** Tütün, Tütün Mamulleri Tuz ve Alkol İşletmeleri A.Ş.
- TRUP:** Tarım Reformu Uygulama Projesi
- TÜİK:** Türkiye İstatistik Kurumu
- UKKS:** Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi

TABLOLAR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1. Türkiye'nin Tarım Alanları.....	60
Tablo 2. Türkiye'de Bazı Tarla Bitkilerinin Toplam Ekim Alanı ve Üretim Miktarı	61
Tablo 3. Türkiye'de Bazı Meyvelerin Üretim Miktarı (ton)	63
Tablo 4. Türkiye'nin Sebze Üretim Miktarı (ton)	65
Tablo 5. İyi Tarım Uygulamaları Üretim Verileri.....	67
Tablo 6. Organik Tarım Üretim Verileri (geçiş süreci dahil)	69
Tablo 7. Örtü Altı Üretim Alanları Miktarları.....	70
Tablo 8. Tohum Üretim Miktarları (Ton)	71
Tablo 9. Sertifikalandırılan Meyve/Asma Fidanı ve Çilek Fidesi Miktarları (adet)...	72
Tablo 10. Yem Bitkileri Ekim Alanları (Ha) ve Ekim Alanlarındaki Yıllara Göre % Değişim Oranı.....	72
Tablo 11. Destekleme Kapsamındaki Bitkisel Ürünler.....	73
Tablo 12. Türkiye'de Büyükbaş Hayvan Sayıları	75
Tablo 13. Kültür, Melez ve Yerli Sığır Sayıları ile Toplam Yüzde Oranları	76
Tablo 14. Türkiye'de Küçükbaş Hayvan Sayıları	76
Tablo 15. Türlerle Göre Yıllık Süt Üretimi (Ton) ve Islah Amaçlı Süt Kalitesi Desteği	77
Tablo 16. Türlerle Göre Kırmızı Et Üretimi (Ton)	78
Tablo 17. Türkiye'de Yıllık Kanatlı Verileri.....	78
Tablo 18. Türkiye'de Yıllık Yumurta ve Kanatlı Et Üretimi	79
Tablo 19. Türkiye'de Yıllık Arıcılık Verileri	80
Tablo 20. Türkiye'de İpekböcekçiliği Verileri	80
Tablo 21. Dünya Orman Ürünleri 2016 Yılı Üretim Miktarı	82
Tablo 22. Orman Genel Müdürlüğü Endüstriyel Odun Üretimi (Bin m3)	82
Tablo 23. Türkiye Su Ürünleri Üretimi istatistikleri.....	83
Tablo 24. Türkiye Su Ürünleri Üretim Miktarı ve İstatistikleri	84
Tablo 25. Yıllara Göre Alan Bazlı Destekleme Ödemeleri (x1000).....	86
Tablo 26. Yıllara Göre Fark Ödemesi Destekleri (x1000).....	91
Tablo 27. Yıllara Göre Hayvancılık Destekleri Ödemesi (x1000).....	93
Tablo 28. Yıllara Göre Kırsal Kalkınma Destekleri Ödemeleri (x1000).....	95

Tablo 29. Yıllara Göre Tarımsal Sigorta Hizmetleri Ödemesi (x1000).....	98
Tablo 30. Yıllara Göre Telfi Edici Destekleme Ödemeleri (x1000).....	99
Tablo 31. Yıllara Göre Diğcr Tarımsal Amaçlı Destekleme Ödemeleri (x1000)	101
Tablo 32. Analizde Kullanılan Değişkenler, Açıklamaları ve Kaynakları	107
Tablo 33. Betimleyici İstatistikler	107
Tablo 34. Korelasyon Matrisi	108
Tablo 35. ADF ve PP Birim Kök Test Sonuçları	109
Tablo 36. Sınır Testi Sonuçları	110
Tablo 37. Uzun Dönem Sonuçları	110
Tablo 38. Kısa Dönem Sonuçları	111
Tablo 39. FMOLS ve DOLS Uzun Dönem Tahmin Sonuçları.....	112
Tablo 40. TY Nedensellik Testi Sonuçları.....	112

ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 1. King Kanunu (Bolluk Paradoksu).....	13
Şekil 2. Cobweb (Örümcek Ağı) Teoremi	15
Şekil 3. Taban Fiyat Politikası	16
Şekil 4. Mali Yardım Politikası.....	17
Şekil 5. Türkiye’de GSYİH İçinde Tarım Sektörünün Payı (%)	21
Şekil 6. Türkiye’de Toplam İstihdam İçerisinde Tarım Sektörünün Payı (%)	23
Şekil 7. Türkiye’de Tarım Sektörünün Toplam İhracat İçindeki Payı (%)	25
Şekil 8. Türkiye’de Tarım Sektörünün İthalat İçindeki Payı (%)	25
Şekil 9. Bazı Tarla Bitkilerinin 2017-2018 Üretim Miktarı ve Türkiye için Yeterlilik Yüzdeleri.....	62
Şekil 10. Yıllara Göre Alan Bazlı Destekleme Ödemeleri Grafiği (x1000).....	87
Şekil 11. Yıllara Göre Fark Ödemesi Destekleri Grafiği (x1000)	91
Şekil 12. Yıllara Göre Hayvancılık Destekleri Ödemesi Grafiği (x1000)	93
Şekil 13. Yıllara Göre Kırsal Kalkınma Destekleri Ödemesi Grafiği (x1000)	96
Şekil 14. Yıllara Göre Tarımsal Sigorta Hizmetleri Ödemesi Grafiği (x1000)	98
Şekil 15. Yıllara Göre Telafi Edici Destekleme Ödemeleri Grafiği (x1000).....	100
Şekil 16. Yıllara Göre Diğer Tarımsal Amaçlı Destekleme Ödemeleri Grafiği (x1000)	101
Şekil 17. Değişkenlerin Zaman Yolu Grafikleri (1991-2019)	107
Şekil 18. Cusum ve CusumQ Sonuçları	111

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Önemi

Tarımsal faaliyet geçmişten günümüze, en eski üretim faaliyeti olarak yaşamın devamlılığı için zorunlu olan besin ihtiyacıyla doğrudan bağlantılı olması açısından büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu sebeple devletin en çok müdahalede bulunduğu alanlardan biri olan tarım sektörü koruma ve destekleme politikalarıyla kontrol edilmektedir. Ekonomisi tarıma dayalı olan gelişmekte olan ülkelerde kırsal kesim için tarım en önemli gelir kaynağıdır. Bu ülkelerde tarım sağladığı iş olanakları ile istihdama katkıda bulunmaktadır. Tarım aynı zamanda ihracat ve ithalat yolu ile ticarete ivme kazandırırken, hammadde temini ile sanayi sektörü için itici bir güç olduğu düşünülmektedir.

Zaman içerisinde tarımın hasıla içerisindeki payı oransal olarak azaldıkça ekonominin diğer kollarının geliştiği (sanayi ve hizmet) ve kalkınmayı olumlu yönde etkilediği öne sürülmektedir. Ekonomiye olan katkısı asgari olarak görülse de barındırdığı özel önemi sebebiyle refah ve gelişmişlik düzeyi yüksek olan ülkelerde bile destekleme ve koruma politikalarına ciddi harcamalar ayrılmaktadır. Dünya genelinde her ülke, halkın gıda ihtiyacını karşılamak, sanayi için gerekli olan tarımsal hammadde bakımından dışa bağılı olmamak ve dış ticarete ihracat yoluyla döviz elde etmek gibi amaçlarla tarım sektörünü desteklemekte ve tarımsal üretimin artmasını teşvik etmektedir.

Tarım sektörü; ekonomik, sosyal ve teknik yönleriyle diğer sektörlerden ayrılan aynı zamanda onlara kaynak oluşturan bir sektördür. Bu yönüyle sektöre yönelik olarak müdahale ve desteklemeler yapılmaktadır. Bu nedenle, ülkemizde gerek genel ekonomi politikaları içinde gerekse topluma sosyolojik olarak etkileri yadsınamayan tarımın, verilen destekler ve uygulanan politikaların tarihçesine değinilerek, ağırlıklı olarak güncel desteklerin değerlendirilmesi araştırmanın amacını oluşturmaktadır.

1.2. Çalışmanın Amacı

Tarım sektörü, arzın fiyat esnekliğinin düşük olması nedeniyle hemen hemen her ülkede farklı seviyelerde olmakla birlikte, korunma ve desteklememin yanında

uygulanacak olan politikalar da bu doğrultuda belirlenmektedir. Destekleme politikalarının amaçları; sektörün yapısal sorunlarının çözümüne katkıda bulunarak üretimde kalite ve verimliliği artırmak, üretimde sürekliliği sağlamak, uygulanan tarım politikalarını etkin hale getirmek ve gelişen dünya koşullarındaki tarım politikaları ile uyum çerçevesinde gerekli olan kurumsal yapıyı sağlamaktır.

Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar gelen süreçte tarım sektörü, her zaman için Türkiye ekonomisinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Türkiye'de tarım sektörü 1980'li yıllara kadar devlet müdahalesiyle korunmuş ve farklı araçlarla da desteklenmiştir. 1980 sonrasında ise ekonomide serbestleşmeyle birlikte devletin tarım sektörüne yönelik desteklemeleri azalan bir seyir izlemiştir. 2000'li yılların başından itibaren tarım sektöründe kayda değer bir reform süreci başlamış ve bu reformlarla tarımsal desteklerde iyileştirme yapılması temel amaç olmuştur.

Dünyada gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkelerde tarım sektörü oldukça önemli olmuş ve çeşitli politikalarla desteklenmiştir. Türkiye, sahip olduğu verimli toprakları ve çeşitli iklim özellikleri ile tarım alanında birçok ülkeye nazaran-olarak avantajlı olduğu düşünülmektedir. Fakat tüm bu olumlu tarafların aksine tarımdan istenilen düzeyde verimlilik ve çıktı elde edilememektedir. Yukarıda bahsedilen hususlar dikkate alındığında yapılacak çalışma ile Türkiye'de tarıma yönelik uygulanan politikaların incelenmesinin yanında uluslararası alanda tarım ile ilgili gelişmelerden yararlanılarak mevcut eksikliklerin açıklanması ve politikaların etkinliği hakkında değerlendirme ve ampirik kanıtlar sunulması amaçlanmıştır.

1.3. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmanın amacı doğrultusunda ilk olarak tarım kavramı ve destekleme nedenleri incelenmiş, daha sonra tarım sektörü ve destekleme konusunda uluslararası kurumlar ve ülke politikaları irdelenerek yurtiçi ve yurtdışı kaynaklı makalelerden literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında, ülkemizde tarım alanında uygulanan politikalar geniş bir perspektifte incelenerek güncel tablolarla desteklenmiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda çalışmanın son bölümünde ise, ülkemizde uygulanan tarımsal destekleme politikalarının etkinliği, ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto nedensellik yöntemleriyle ampirik olarak araştırılmıştır.

1.4. Çalışmanın Sınırlılıkları

Ampirik analizlerin en önemli sorunlarının başında şüphesiz ki, geçmiş yıllara gidildikçe istenilen verilere ulaşmadaki zorluk gelmektedir. Ancak çalışmada her ne kadar 1991-2019 arasında 29 yıllık veri seti gibi geniş süreç analiz edilse de çok az sayıda veriye ulaşılamamıştır. Ancak bu durumun çalışmadan beklenen etki ve sonuçları değiştirmeyeceği düşünülmektedir.

1.5. Çalışmanın Planı

Çalışma “Türkiye’de Tarım Destekleme Politikaları ve Etkinliğinin Arttırılmasına Yönelik Değerlendirme” başlığı altında toplam beş bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümü giriş bölümü olup; yapılan çalışmanın önemine, amacına, izlenen yöntem ve çalışma planına yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde; çalışma konusunun temelini oluşturan tarım kavramı ve önemine, tarım destekleme politikası kavramına ve amaçlarına, devletin tarıma müdahale nedenlerine, tarımın ekonomideki yerine değinilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde; tarım politikaları uluslararası perspektifte irdelenerek, Dünya Ticaret Örgütü, Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası ve seçili OECD ülkelerine değinilmiştir. Ayrıca ülkemizde uygulanan tarım politikalarının Osmanlı’dan günümüze kadar olan tarihsel süreci de değerlendirilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde; Türkiye’de 2002-2020 yılları arasında uygulanan tarım destekleme politikası kalemleri açıklanmış ve yapılan destekleme rakamlarına yer verilmiştir. Ek olarak Türkiye’de tarımsal yapı detaylı bir şekilde incelenmiş, tablolarla desteklenmiştir.

Çalışmanın beşinci bölümünde; Türkiye’de 1991-2019 dönemini kapsayan 29 yıllık veri seti ile tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerindeki etkisi ARDL ve nedensellik yöntemleriyle araştırılmıştır.

Çalışmanın altıncı bölümde ise; Türkiye’de uygulanan tarım destekleme politikaları hakkında sonuç ve değerlendirmeler sunulmuştur.

BÖLÜM II

TARIM SEKTÖRÜ VE TARIM DESTEKLEME POLİTİKALARI

Tarım sektörü, geçmişten günümüze insanların ilk uğraşı olarak, gelişen ve gelişmekte olan ülke ekonomilerine farklı kanallardan katkı sağlamaktadır. Sektör, ekonomik anlamda ülke nüfusunun önemli bir bölümünü istihdam etmekte, beslenme için zorunlu gıda maddelerinin yanı sıra ısınma ve barınma ihtiyacını karşılamının yanında tarım dışı sektör olan sanayiye girdi sağlamakta ve talep yaratmaktadır. Ayrıca tarım sektörü, tarımsal ürünlerin ihracatı ve ithalatı yoluyla da dış ticarete ve milli gelire katkısı bakımından önemli bir sektördür.

2.1. Tarım Sektörünün Tanımı ve Önemi

Tarım sektörünü dar ve geniş anlamda tanımlamak mümkündür. Dar anlamıyla tarım; arazide ekim, dikim, bakım ve yetiştirme yollarıyla bitki, hayvan ve hayvansal ürünler üretilmesi yahut bunların üreticileri tarafından işlenip değerlendirilmesi faaliyetleridir. Geniş anlamıyla tarım ise; bitkisel ve hayvansal ürünler üretiminin yanında bu ürünlerin yetiştiricileri tarafından işlenmesi, ormancılık ve balıkçılık faaliyetleri, tarımsal ürünlerin yetiştiricileri tarafından taşınması ve saklanması, mağazalara devredilmeden üreticileri tarafından satılması ile tarım alet ve makinalarının diğer tarım üreticilerinin üretimle ilgili faaliyetlerinde bir bedel karşılığında kullandırılmasını da kapsamaktadır (Karluk, 2007, s.175).

Tarım ve tarımsal faaliyetler, geçmişten günümüze kadar insanların temel gereksinimi olan beslenme, barınma ve ısınma ihtiyacı için toprağı kullanmaya başlayıp yaşam döngüsünün nesiller boyunca devamını sağlamak adına yaptığı ilk iktisadi faaliyetlerdir. Zaman içerisinde yerleşik hayata geçen ve tarımla uğraşan toplumlar arasında tarımsal ürünlerin takası ve üretimin katma değer yarattığının fark edilmesiyle başlayan süreçle birlikte tarımsal üretim ticaretin en önemli konusu haline gelmesine sebep olmuştur. Tarımın sektörel üstünlüğü Sanayi Devrimi'ne kadar devam etmiş; günümüz şartlarında ise görece olarak üstünlüğünü yitirmiştir. Gelişen ve nüfusu artan günümüz dünyasında temel ihtiyaçlara ek olarak diğer sektörlerle hammadde ve işgücü sağlaması, kalkınmanın finansmanını sağlaması açısından ülke ekonomilerinde tarım sektörünün payı oldukça önemlidir. Ayrıca günümüzde tarım, yalnızca nihai pazarlarda ürün satmadaki başarı koşullarını değil, aynı zamanda belirli alanlardaki tarımsal üretim

firmalarının doğasını ve boyutunu da belirleyen oldukça geniş kapsamlı bir kompleksin parçası haline gelmiştir (Bečvářová, 2007, s.325).

Tarımın yapılan tanımdan da anlaşılacağı üzere temelinde, sektörün ekonomi içerisindeki önemini vurgulanmaktadır. Tarımsal faaliyetler bağlantıları dolayısıyla birçok sektörle ilişkilidir ve bu sektörlerden birinde meydana gelen bir değişimin ekonominin diğer sektörlerini etkileyeceği açıktır. Tarım sektörünün ekonomideki önemini somutlaştıracak olursak; temel gıda ihtiyacının teminine ek olarak sanayileşme sürecindeki emek ihtiyacını karşılamak, sanayi ve hizmet sektörü malları için piyasa oluşturmak, yatırımların finansmanına tasarruf sağlamak ve dış ticaret kazançları elde etmektir (Nazlıoğlu, 2010, s.6).

2.2. Tarım Sektörünün Özellikleri

Tarım sektörü üretime ilişkin kaynakları kendi içinde değerlendirmesi ile birçok sektöre kaynak sağlaması bakımından diğer sektörlerden farklı özelliklere sahiptir. Gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ekonomilerde tarım sektörünün verimliliği tarım dışı sektörlerle oranla düşük kalmaktadır. Tarımı diğer sektörlerden ayıracak özelliklerine ve verim düşüklüğüne neden olan faktörlere değinmek sektörü tanımak açısından faydalı olacaktır.

2.2.1. Tarımsal Üretimin Doğal Koşullara Bağlılığı

Tarımsal faaliyetlerin toprağa ve iklim koşullarına bağlı olması nedeniyle üretimin artırılması doğal kaynaklarla sınırlıdır. Örneğin pamuk; alüvyonlu, derin sürülmüş ve bol miktarda gübrelenmiş topraklarda iyi yetişmektedir. Ayrıca gelişirken sıcaklık, su ve kozaları olgunlaştıktan sonra ise kuraklık ister. Bu sebeple yaz mevsiminde yağış alan bir bölgede yetiştirilmesi kalitesini olumsuz etkileyebilmektedir. Bununla birlikte doğa koşullarının etkisi aynı ürün üzerinde de farklılık göstermektedir. Örneğin, Antep'te yetiştirilen fıstığın verimi ve kalitesi diğer bölgelerde yetiştirilenlere göre farklılık göstermektedir (Çetin, 2010, s.6).

Tarım ürünleri mevsimsel koşullardan etkilenmesi nedeniyle bünyesinde üretim ve pazarlama noktasında belirsizlikler taşımaktadır. Tarımsal üretimde belirsizlik, genellikle gelecekte öngörülemeyen kuraklık, sel, bazı bitki ve hayvan hastalıkları gibi olumsuz koşulların varlığında meydana gelmektedir. Bu nedenle dönemlik üretim miktarını belirleyen, yalnızca girdi olmadığından üretici doğal koşulların etkilerini

tamamen ortadan kaldıramamaktadır. Bunun yanı sıra ürünlerin gelişmesinde de doğal koşullar etkili olmaktadır (Kazgan, 2013, s.4).

Tarım dışı sektörlerde olabilecek muhtemel fiyat ve maliyetler tahmin edilerek üretim tüketicinin talebine göre belirlenir. Fakat tarım sektöründe bu durum ölçülememekte çiftçiler ancak ekim-dikim zamanlarında ya da cari yıl yerine önceki yıl fiyatlarına göre karar vermektedir (İnan, 2001, s.16). Fiyatlardaki dalgalanmalar sonucunda üreticiler üretim kararı verirken, bir yıl önceki piyasa fiyatlarını göz önüne alarak topraklarının ne kadarını hangi ürünlerin üretimine ayıracaklarına karar verirler. Bu durum iktisadi olarak “Örümcek Ağı Teoremi” ile açıklanmaktadır ve ilerleyen kısımlarda detaylı bilgi verilecektir (Dinler, 2012, s.104).

2.2.2. Tarımsal Ürünlerin Talep ve Arz Fiyat Esnekliğinin Düşük Olması

Tarım sektörünü diğer sektörlerden ayıran bir diğer özellik tarımsal ürünlerin arz ve talep fiyat esnekliğinin düşük olmasıdır. Sektörün ürünlerinin büyük bir kısmı temel besin ihtiyaçlarını karşılayan zorunlu mallar olduğundan fiyatlardaki değişme tüketim miktarlarında önemli değişikliklere yol açmaz. Bu durumda kısa dönemde fiyatlara bağlı değişikliklere göre tarımsal ürünlerin arz ve talebini saptamak mümkün değildir. Sermaye miktarı, arazi miktarı, üretim tekniği gibi şartlar kısa dönemde sabittir ve tarımsal ürünlerin arz esnekliği düşük olduğundan fiyatlardaki değişikliklere uyarlamak mümkün değildir (Karagölge, 1987, s.16).

Tarımda kullanılan verimli arazilerin sınırlı olması, azalan verim kanununun etkisini daha hızlı göstermesi sebebiyle modern tarım çalışmalarının fazla ilerletilememesi, üretimin kısa zamanda yapılamaması ve istenilen miktarda arttırılamaması bakımından arz esnekliğinin düşük olmasına neden olmaktadır. Ayrıca üreticilerin geçimlik olarak tarım ürünlerini üretmesi bu ürünlerde fiyat-üretim arasındaki bağı daha da azaltmakta, bu sebeple arz esnekliği daha düşük olmaktadır. Nitekim tarım ürünleri arzının iklim koşulları ve hastalık gibi etkenlere bağlı olarak dalgalanması üreticilerin gelirlerinde oluşan belirsizlik piyasa için değil de geçimlik anlayışla hareket etmelerine neden olmaktadır. Tarım sektörünün bağlı olduğu faktörler dolayısıyla arz esnekliği uzun dönemde yükselse bile üretim ve stokların sınırlı olması sebebiyle kısa dönemde belirli bir seviyeden sonra dik hale gelecektir (Kesim,2010, s.161).

Tarım ürünlerinin çoğu temel besin maddelerini içerdiğinden bunların

fiyatlarındaki değişikliğin tüketim miktarını etkilememesi de büyük bir kısmının talep esnekliğinin 1’den düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Örnek olarak patates arzı mevcut tüketim seviyesinin üstüne çıkarsa, tüketiciler patates alımlarında ciddi bir artış yapmayacaklardır, sonuçta insanın fizyolojik yapısı gereği tüketeyeği besin kapasitesi sınırlıdır. Bu sebeple patates fiyatları normal düzeyin çok altına düşecektir. Kısaca talep miktarı, tarım ürünlerindeki artma ve azalmalardan aynı oranda etkilenmemektedir (Karagölge, 1987, s.16).

2.2.3. Eğitim ve Gelir Seviyesinin Düşük Olması

Tarım sektöründeki üretim faktörü, piyasanın sosyal ve ekonomik şartlarından dolayı girişim ve emek faktörüyle bütün halindedir. Tarımsal işletmelerin küçük olması ve geçimlik anlayışla üretim yapılması ise emek sahiplerinin teşkilatlanmasını güçleştirmektedir. Buna ek olarak tarımsal emek talebi de sanayi sektöründen farklılaşmaktadır. Mevsimlik olarak ekim ve hasat dönemlerine göre değişen ve makineleşme süreci ile nispeten azalan tarımsal emek talebi, tarım işçileri için sosyo-ekonomik açıdan belirsizlikler taşımaktadır. Gelişen çağa uygun olarak tarımında bu süreçten etkilenmemesi mümkün değildir. Tarımda makine kullanımının yaygınlaşması, tarım kesiminin içinde bulunduğu teknik bilgi ve eğitim düzeyinin göstergesidir. Geçmişte çiftçinin gücüne bağlı olarak ilerleyen tarım, makineleşme ile birlikte çiftçinin gücünden ziyade eğitim seviyesine bağlı olarak değişim göstermiştir. Bu doğrultuda teknolojik gelişmelerle uyum içerisinde ilerleyerek bunları işletmelerinde uygulayacak tarım kesiminin önemi sektör için yadsınamaz. Ülkeden ülkeye ve gelişmişlik düzeyine bağlı olarak tarım kesiminin eğitim ve gelir düzeyi tarım dışı sektörlerle göre düşüktür (İnan, 2001, s.18).

2.3. Tarım Politikası Kavramı ve Amaçları

İnan (2001, s.93)’a göre tarım politikası:

“Çiftçilerin ekonomik yaşantılarını iyileştirmek, tarımsal üretimi kamu yararına düzenlemek, kırsal toplumların refah seviyesini yükseltmek ve tüketicileri aşırı fiyat artışlarından korumak amacıyla uygulanan devlet önlemleri dizisidir.”

Kalkınma düzeyleri ve ekonomik yapıları birbirinden farklılık gösterse de neredeyse tüm ülkelerde devlet, farklı yollarla ekonomiye müdahalede bulunmaktadır. İnsan

gereksinimlerinin karşılanmasıyla piyasasının işleyişine bırakmanın rasyonel bir tutum olmadığı savunulmaktadır (Tuna, 2011, s.349).

Üreticiler açısından aksayan rekabet şartlarının düzeltilmesi, fiyatlardaki dalgalanmalar ve üretici gelirlerinde istikrar sağlamakla birlikte mali açıdan daha iyi bir seviyeye getirebilmek adına müdahaleler önem taşımaktadır. Ayrıca müdahalelerin gelir dağılımında eşitlik sağlaması yönünden etkileri, ekonominin yanı sıra sosyal yapı açısından da önemi vurgulanmaktadır. Tarım sektörüne müdahalede bulunmayı gerektiren diğer sebepler ise, azalan verimler kanunun etkisini daha erken göstermesi, üreticilerin piyasa koşulları ve teknik anlamda eksik bilgiye sahip olması, üretimin uzun vadede gerçekleşmesi ve üreticilerin arzı talebe göre ayarlamalarının uzun sürmesi gibi etkenlerdir (Kesim, 2010, s.163).

Tarım üretiminin temel ihtiyaçları karşılama özelliği ve ekonomideki önemi açısından her dönemde ve ülkede destekleme politikalarının varlığını zorunlu kılmaktadır. Ekonomik ve siyasal değişikliklerle, iç ve dış gelişmelerle ilişkili olarak neredeyse her yıl ve her ürün için değişen nitelikte tarımsal destekleme süreci yaşanmaktadır (Kepenek & Yentürk, 2003, s.343). Ülkeler destekleme politikaları ile tarımsal üretimde ülkeyi kendine yetecek duruma getirmek, dış ticaret hadlerini iyileştirmek, tüketiciyi korumak adına gıda fiyatlarının artmasını önlemek, küçük ve orta ölçekli işletmeleri korumak gibi düşüncelerle tarım sektörünü düzenlemeye ve daha iyi duruma getirmeye çalışmaktadır (Başol, 1994, s.119).

Tarım politikalarının planlanması, uygulanması ve işleyişine yönelik düzenlemeleri devlet üstlenir. Ancak bu politikaların uygulayıcısı yalnızca devlet olmamakla birlikte tarımla ilgili meslek kuruluşları, kooperatifler, üretici örgütleri gibi kuruluşlar da politikaların uygulanmasında ve oluşturulmasında önemli katkıya sahiptir (İnan, 2001, s.94).

Tarımsal faaliyetler, nüfusun büyük bölümünü kapsamaları ve sektörün yoğun olarak küçük işletmelerden oluşması nedeniyle piyasadaki konjonktürel dalgalanmalara karşı daha esnek bir yapıya sahiptir. Bunun sonucu olarak sektöre destekleme politikalarının uygulanması kaçınılmazdır. (Çetin, 2010, s.8).

Tarım sektörünün yapısı gereği, tarımsal işletmelerin ve tarım ürünlerinin sahip olduğu özellikler sonucunda, tarıma dayalı ürünlerin fiyatlarında istikrarsızlık ve diğer sektörlerin ürün fiyatlarına göre daha düşük seviyede oluştuğu görülmektedir. Tarım ürünlerinin talep ve arz esnekliklerinin 1'den düşük olması, doğal koşullara bağlı olan üretim periyodu tarım dışı sektörlerle göre daha uzundur. Tüm bu özelliklerine ek olarak

toplumun refah düzeyine ve ekonomiye katkısı, gelirinin diğer sektörlere nazaran düşük olması gibi nedenlerle tarım sektörü ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Piyasa ekonomisinin yaygın olarak uygulandığı ülkelerinde içinde olduğu birçok ülkede tarım sektörü desteklenmektedir (Yalçınkaya, vd., 2006, s.108).

2.3.1. Tarım Politikasının Amaçları

Ülkemizde tarım politikasının amaçları planlı döneme geçiş ile birlikte yazılı hale gelmiş olup 1963'ten beri düzenli olarak hazırlanan kalkınma planları ile hazırlandıkları dönemi içeren tarımsal amaçları kapsamaktadır (Güresinli, 2015, s.50).

Tarım politikasının amaçları genel olarak; tarım kesiminde istihdam edenlerin yaşam düzeyinin iyileştirilmesi, doğal kaynakların etkin biçimde kullanılması, pazar ve fiyat politikalarıyla piyasanın düzenlenmesi, iyi kalitede ürünlerin arzına yönelik beslenme koşullarının düzenlenmesi, ekonomideki yeri dikkate alınarak gerekli düzenlemelerin yapılması ve kırsal kalkınmanın sağlanmasıdır (Çetin, 2010, s.223).

Tarım sektörünün desteklenmesine yönelik en önemli nedenlerden biri elde olan kaynakların etkin kullanımını sağlamaktır. İnsan ihtiyaçlarının sınırı yoktur, ancak bu ihtiyaçları karşılayacak üretim için kaynaklar sınırlıdır. Mevcut kaynakların verimli şekilde kullanılması destekleme politikaları açısından önemli bir husustur. Devletin tarım sektörünü desteklemesinin bir diğer nedeni de üreticilerin ürünlerini yüksek fiyattan satmasını sağlamanın yanı sıra tüketicilerin de ürünleri kaliteli ve uygun fiyattan almasını sağlamaktır (Memiş, 2005, s.49).

2006 yılında yürürlüğe giren 5488 sayılı Tarım Kanunu'na göre, "tarım politikalarının öncelikleri; tarımsal üretimde verimlilik, ürün çeşitliliği, kalite ve rekabet gücünün yükseltilmesi, yeterli ve güvenilir gıda arzının sağlanması, tarımsal işletmelerin altyapılarının geliştirilmesi, tarımsal faaliyetlerde bilgi ve uygun teknolojilerin kullanımının yaygınlaştırılması, tarımsal girdi ve ürün piyasalarının geliştirilmesi ve üretim-pazar entegrasyonunun sağlanması, tarımsal üretimin tarım-sanayi entegrasyonunu sağlayacak şekilde yönlendirilmesi, tarım sektörünün kredi ve finansman ihtiyacının karşılanmasına ilişkin düzenlemeler yapılması, destekleme ve yönlendirme tedbirlerinin alınması, doğal afetler ve hayvan hastalıklarına karşı risk yönetimi mekanizmalarının geliştirilmesi, kırsal hayatın sosyo-ekonomik açıdan geliştirilmesi, üretici örgütlenmesinin geliştirilmesi, tarım bilgi sistemlerinin kurulması ve kullanılması, toplulaştırma, arazi kullanım plânının yapılması ve ekonomik

büyükölükteki tarım işletmelerinin oluşturulması, toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesi ve rasyonel kullanımı, Avrupa Birliğıne uyum sürecindeki gelişmelerden doğacak ihtiyaçları karşılayabilecek şekilde ortak piyasa düzenlerinin öngördüğü, idarî ve hukukî düzenlemelerin yapılması olarak sıralanmıştır (Tarım Kanunu, 2006).”

Mevcut olan On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) kapsamında belirlenen tarım sektörü için belirlenen bazı amaçları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Tarımsal desteklerin etkinliğinin artırılması ve etki analizinin yapılması,
- Üretimde kalite, çiftçi maliyet ve geliri, arz ve talep dengesi odaklı dinamik bir yapıya kavuşturulması,
- Tarım arazilerinin korunması, etkin kullanımının sağlanması ve atıl arazilerin tarımsal üretime kazandırılması için arazi bankacılığı sistemine yönelik düzenlemeler yapılması,
- Sulama alanlarının genişletilmesine yönelik yatırımlar yapılması ve modern sulama yöntemlerinin yaygınlaştırılması,
- Bitkisel üretimin artırılması ve sürdürülebilirliği için temin edilen girdi desteklerinin maliyetlerdeki değişimler dikkate alınarak belirlenmesi,
- Elit tohum üretimi yapılarak yeni çeşitlerin üretiminin sürdürülmesi,
- Hayvancılığın geliştirilmesi ve su ürünleri yetiştiriciliğinde üretim ve ihracatın artırılmasının sağlanması,
- Akıllı tarım teknolojileri ilk sırada olmak üzere yenilikçi ve çevreci üretim tekniklerinin geliştirilmesi ve desteklenmesi gibi politika ve tedbirlerle çevresel, sosyal ve ekonomik olarak sürdürülebilir, toplumun yeterli ve dengeli beslenmesine ek olarak arz talep dengesini gözeterek üretim yapısıyla uluslararası rekabet gücünü artırmış, ileri teknolojiye dayalı, altyapı sorunlarını çözmüş, örgütlülüğü ve verimliliği yüksek, etkin bir tarım sektörünün oluşturulması amaçlanmıştır.

2.4. Tarıma Devlet Müdahalesi Nedenleri ve Tarım Politikası Araçları

Ekonomik yapısı ve gelişmişlik seviyelerine bakılmaksızın dünyanın tüm ölkelerinde devletler, ekonomiye müdahalede bulunmaktadır. Devletin müdahale etmemesi gerektiğini düşünen görüşler olsa da bu durum zaman içinde değişmiş ve insan ihtiyaçlarının tamamen ekonomik sistemin işleyişine bırakılmaması gerektiği görüşüne varılmıştır. Bu sebeple günümüzde devletler, çeşitli sebeplerle ve politika

araçları ile ekonomiye müdahale etmektedir. Kalkınma açısından hemen hemen her ülke için öneme sahip olan tarım sektörü, müdahale edilen alanların başında gelmektedir. İstihdam, sanayi gibi diğer etkenlerle bağlantılı olması sektörün önemini arttırmaktadır. Üretim seviyesini geliştirmek, tüketiciyi korumak, verimlilik ve etkinliği arttırmak, fiyat dalgalanmalarını hafifletmek gibi sektörün yapısına yönelik bozuklukları düzeltmek tarıma yapılan devlet müdahalelerinin temelini oluşturmaktadır (Tuna, 1989, s.349-350).

1950-70'li yıllarda ithal ikame ve sanayileşmeye dayalı bir ekonomik kalkınma modelinin kalkınmanın temeli olduğu düşünülmüştür. Bu model tarımı diğer sektörlerle büyümeye teşvik etmiştir. Ancak tarımın diğer sektörler kadar büyüme yaratamayacağı düşüncesi ortaya atılmıştır. Zamanla tarımın kendi faaliyetlerinin ötesinde katma değer üreten önemli üretim zincirleri ve sektörler arası bağlantı oluşturduğu kabul edilmiştir. Nitekim doğal kaynakların kullanımı, ulaştırma, yatırım, dış ticaret ve depolama gibi bağlantıları en önemli göstergeleridir (Trejos vd., 2004, s.2).

Tarıma müdahale yöntemi olarak bazı hükümetler, gıda ürünleri ve diğer tarımsal malların ihracat kotaları ve bunların doğrudan vergilendirilmesi yoluyla müdahalede bulunmuştur. Ancak uygulanan politikalardan bazıları üreticilere fayda sağlamıştır. Hükümetler destekleme olarak genellikle kredi ve gübre gibi girdileri sübvans etmiştir. Gelişmekte olan çoğu ülke, tarımda kendi kendine yeterliliği arttırmak için ithalat ve tarife kotaları ile yerli üreticilerini koruma politikası izlemiştir. Gelişmekte ve az gelişmiş ülkelerin uyguladığı bu politikalar sonucunda tarımda girdi maliyetleri artmış ve tarımsal ürünlerde fiyat istikrarsızlıklarına neden olmuştur. Fiyat istikrarsızlıklarına tepki veren bazı ülkeler, yerel üretici fiyatlarını dünya piyasalarındaki fiyatlara göre istikrara kavuşturmak için müdahalede bulunmuştur (Schiff vd., 1994, s.5).

Güvenli gıda üretim koşullarının oluşması ve teknik olarak yeterliliklerinin sağlanması açısından gıda güvenliği tarımda önemli konulardan biridir. Nitekim güvenli gıdaya ulaşmak ve bunun temin edilmesi tüm ülkelerde öncelikli olmaktadır. Tüketicinin bu yöndeki talebini karşılamaya yönelik politikalar tarım sektöründe düzenleme yapmayı ve müdahalede bulunmayı gerekli kılmaktadır (Kıymaz, 2008, s.9).

Tarım sektörüne müdahale nedenlerinden bir diğeri, üretici sayısının çok fazla ve eğitim seviyesinin yeterli olmamasından dolayı piyasa hakkında tam bilgiye ulaşamamaları görüşüdür. Ayrıca üreticilerin coğrafi olarak dağılmış olması, üretim kararlarını birbirleriyle bağlantı olmadan almalarına neden olmaktadır. Bu doğrultuda

tarımın özelliği gereği talebe uyumu geciktiğinden üretimde yıllara göre dalgalanmalar ortaya çıkmaktadır. Piyasada meydana gelen fiyat dalgalanmalarını azaltmaya yönelik destekleme politikaları ile devlet müdahalede bulunmaktadır (Kıymaz, 2008, s.7).

Dünyada neredeyse tüm devletler piyasalara çeşitli politika araçlarıyla müdahale etmektedir. Becker (1983, s.396)'a göre politikalar yalnızca geliri yeniden dağıtan vergi ve sübvansiyon uygulamaları şeklinde olmamıştır. Bunlara ek olarak kotalar ve düzenlemeler gibi kamu mallarının üretimi ve piyasa başarısızlıklarının azaltılması yoluyla verimliliği arttıran politikalar şeklinde olmuştur. Uygulanan bu politikalar kendi menfaatlerini maksimize eden bireyler ve firmalar gibi iktisadi varlıkların etkileşimleriyle şekillenmiştir. Devletlerin zaman içerisinde piyasaya müdahalesi azalsa da tarım sektöründe ihracat kotaları, gümrük vergileri gibi uygulamalarının devam ettiği görülmektedir (Civan, 2010, s.128).

Tarım politikalarını fiyat politikası, yapısal politika ve sosyal politika şeklinde üç ana başlıkta incelemek mümkündür.

2.4.1. Fiyat Politikası

Fiyat politikası, ekonomide serbest oluşumu etkilemekle birlikte fiyat istikrarını sağlayarak üretici ve tüketicileri korumak amacı ile alınan önlemlerin tümü olarak ifade edilebilir. Tarım fiyatlarındaki istikrarsızlığın temel nedeni arzın talebe göre belirlenmesinde yaşanan güçlüklerdir. Bu durumda devletin müdahalesi büyük önem taşımaktadır. Politika temelde fiyat dışı müdahale ve fiyatlara müdahale olarak fiyatları etkilemektedir (İnan, 2001, s.100).

Fiyat dışı müdahale yönteminde genel olarak arzı etkileyen fiyat politikası üretimle ilişkilidir. Arz miktarının artması ile artan üretim her koşulda üretici için avantajlı bir durum olmamaktadır. Belli şartlarda üreticinin geliri azalabilmektedir. Bunun sonucunda devlet müdahale ederek düşük fiyat politikası ile arz miktarını kısıtlamaktadır. Hükümet piyasaya talep miktarını arttırmak yoluyla da müdahalede bulunur. Bunun en belirgin örneği, hükümetin destekleme alımları ile piyasaya alıcı olarak girmesidir (Memiş, 2005, s.51).

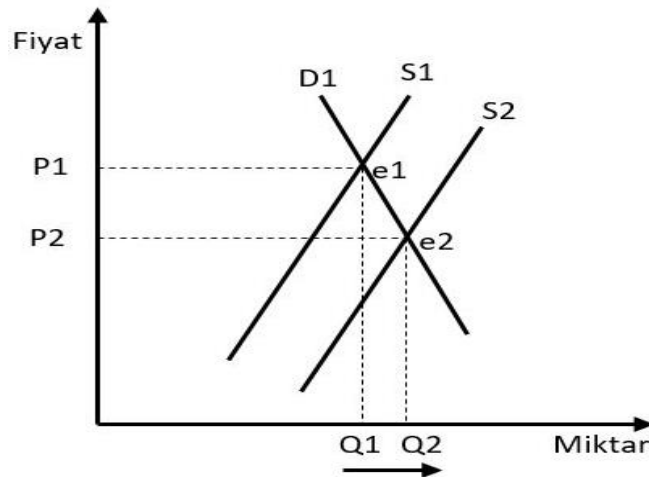
Fiyatlara doğrudan yapılan müdahale üretimi arttırmak ve çiftçinin gelir düzeyini daha iyi seviyeye getirmek amacıyla yapılmaktadır. Tarım ürünleri talep esnekliğinin düşük olması piyasadaki dalgalanmaları daha da güçlendirmekte ve neticede üretici gelirlerinde istikrarsızlıklara yol açmaktadır. Üretim ve fiyatlara etki

eden bu sebeplerden ötürü devletin tarımsal ürün fiyatlarına müdahalesi kaçınılmazdır (Çetin, 2010, s.230).

Devlet tarım ürünleri fiyatlarına hem üreticiyi hem de tüketiciyi korumak için müdahale etmektedir. Fiyat politikası teorileri ve fiyat politikaları olan *King Kanunu*, *Cobweb Teoremi*, *Pazar Fiyat Desteği*, *Taban Fiyat Politikası* ve *Mali Yardım Politikası* aşağıda açıklanmıştır.

2.4.1.1. King Kanunu (Bolluk Paradoksu)

Tarımsal üretim özelliği gereği mevsim koşullarından ve iklim çeşitliliğinden etkilenmektedir. Üretimin bu şekilde farklılık göstermesi piyasaları da etkileyen bir durumdur. Arz edilen miktar normal arz miktarından farklılık gösterdiği yıllarda ürün fiyatlarını değiştirmektedir. Bir başka deyişle tarıma olan talep yıl içerisinde çok fazla değişiklik yapmayacaktır. Nitekim beslenme ve gıda ihtiyacını ikame olarak başka şekilde karşılamak mümkün değildir. Bu doğrultuda esnek olmayan arz ve talepteki küçük değişiklikler tarım ürünleri fiyatlarını oldukça etkileyecektir. Sonuç olarak bu durum üretici gelirlerinde dalgalanmaya neden olacaktır. Bu durumu ilk defa 1696 yılında *Gregory King* açıklamış ve *King Kanunu* (Şekil 1) olarak isimlendirilmiştir. “*King Kanunu*, tarım üreticilerinin iyi hava koşulları sonucu üretimin bol olduğu yıllarda satış gelirlerinin azalması” olarak ifade edilmektedir (Dinler, 2012, s.102).

Şekil 1: King Kanunu (Bolluk Paradoksu)

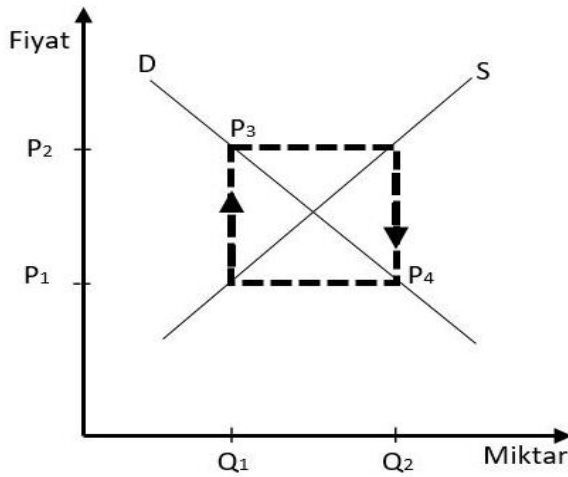
Kaynak: Dinler, 2012.

Şekil 1’de P_1 : başlangıç yılındaki tarım ürününün piyasa fiyatını, P_2 : ikinci yıldaki tarım ürünü piyasa fiyatını, Q_1 : başlangıç yılındaki tarım ürünü denge miktarını, Q_2 : ikinci yıldaki tarım ürünü denge miktarını, D_1 : tarım ürününe olan talebi, S_1 : başlangıç yılındaki tarım ürünü arzını, S_2 : ikinci yıldaki tarım ürünü arzını, e_1 : başlangıç

yıldaki tarım ürünü piyasa dengesini, e_2 ikinci yıldaki tarım ürünü piyasa dengesini ifade etmektedir. Piyasa denge koşulu başlangıç yılında e_1 noktasında sağlanmaktadır. Piyasa e_1 noktasında dengede iken üreticilerin toplam geliri $OP_1e_1Q_1$ alanı kadar kısmı ifade etmektedir. Fakat bir yıl sonra hava koşulları, iklim gibi etkenlerin olumlu olduğu ve elde edilen ürün miktarının arttığını varsayarsak: arz sağa kayacak ve S_2 konumuna gelecektir. Bu durumda yeni piyasa dengesi e_2 olacaktır. Yeni denge durumunda çiftçinin toplam geliri $OP_2e_2Q_2$ olacak ve ilk duruma göre azalmış olacaktır. Sonuç olarak, tarım ürünleri talebinin esnekliğinin 1'den küçük olması durumu ürün miktarının fazla olduğu yıllarda piyasa fiyatının aşırı düşmesi ve satın alınmak istenen ürünün aynı seviyede artmaması, üreticilerin gelirini normal ürün yıllarında elde edilen gelirin altında bir seviyeye çekmektedir. Bu durumda devlet sonraki yıllarda üreticiyi etkilememesi için piyasaya müdahale etmektedir (Dinler, 2012, s.102-103).

2.4.1.2. Cobweb (Örümcek Ağı) Teoremi

Tarım ürünleri piyasaları arz ve talep esneklikleri düşük olması sebebiyle fiyat istikrarsızlıkları meydana gelmektedir. Diğer sektörlerde fiyat piyasa tarafından belirlenebilmektedir. Ayrıca tahmin yapmak tarım sektörüne göre daha kolay yapılabilmektedir. Tam rekabet piyasalarında arz edilen miktarla talep edilen miktarın kesiştiği nokta denge fiyatını vermektedir. Talepte artış ve azalış olması halinde arz eğrisi ile kesiştiği noktada yeni denge fiyatı belirlenmektedir. Fakat bu durum tarım piyasalarında hemen mümkün olmamaktadır. Nitekim talebi artan bir ürünün karşılanması için arzı arttırmak bir yılı bulabilmektedir. Dolayısıyla üreticiler arz miktarını belirlerken bir önceki yılın fiyatlarını esas almaktadırlar. Bunun sonucunda fiyatı yüksek olan ürünün arz miktarı artacaktır ve belirlenen ürün daha fazla üretilcektir. Fakat talep edilen miktarın arzı karşılamaması durumunda piyasada fiyatı düşecektir ve piyasada fiyat dalgalanmalarının arz dalgalanmalarına neden olması şekil olarak örümcek ağına benzediği için “Cobweb (Örümcek Ağı) Teoremi” (Şekil 2) olarak adlandırılmıştır (Ezekiel, 1938, s.263; Sağdıç & Yıldız, 2019, s.155). Ezekiel (1938, s.272)'e göre, bu teoremin kabul edilebilmesi için üreticilerin fiyatlara karşı duyarlı olup üretimlerini bu şekilde belirlemeleri, üretim için ayrılan sürenin en az bir yıl gibi bir süre olup kısa olmaması ve tam rekabet piyasası koşulları altında olmalıdır. Nitekim tekel niteliği olan bir başka deyişle fiyat ve üretimin idari kararlar tarafından verildiği piyasalarda geçerli olmayacaktır.

Şekil 2: Cobweb (Örümcek Ağı) Teoremi

Kaynak: Ezekiel, 1938

Şekil 2'ye göre piyasa fiyatı P_1 ve bu fiyata karşılık gelen Q_1 kadar olmaktadır. Üreticiler sonraki dönemde P_1 fiyatı ile fiyat ve arzın kesiştiği Q_2 noktası kadar üretim yapmaktadırlar. Fakat bu üretim seviyesinin piyasa fiyatı P_2 olmaktadır. Bir başka deyişle fiyat artışı arz artışına, yüksek arz fiyat düşüşüne gibi sürekli olarak devam etmektedir. Bu duruma piyasaya müdahale edilmediği sürece devam etmektedir (Ezekiel, 1938, s.263).

2.4.1.3. Pazar Fiyat Desteği

Tarım destekleme politikalarından olan pazar fiyat desteği uzun yıllar en çok kullanılan politika aracı olmuştur. Pazar fiyat desteğinin genel anlamda içeriği, tarımda istihdam edilen kesimin gelir düzeyinin iyileştirilmesi, ülkenin tarımsal üretimde kendine yeter konuma ulaşması, tarımda etkinliğin ve verimliliğin sağlanması gibi hedeflerle devletin piyasaya müdahalede bulunmasıdır. Söz konusu politikanın diğer bir yönü, finansmanının tüketiciler tarafından karşılanmasından dolayı uygulanmasında dikkatli olunması gerektiğidir. Nitekim farklı gelir seviyelerinden oluşan tüketici grubunun içinde çiftçi ve dar gelirli kesim görece daha fazla bulunmaktadır (Çomaktekin, 2009, s.24). Pazar fiyat desteği ile devlet, ürünün hangi fiyattan alım yapacağını belirleyerek, alım yapacak kuruluşu görevlendirmektedir (Yeni & Dölekoğlu, 2003, s.17).

Pazar fiyat desteği, belli ürünlere yapılan sübvansiyonlar, destekleme alımları ile çiftçinin ve üretimin korunması için uygulanan gümrük tarifeleri, ihracat kotaları gibi dış ticaret önlemlerinden oluşmaktadır (Çomaktekin, 2009, s.24).

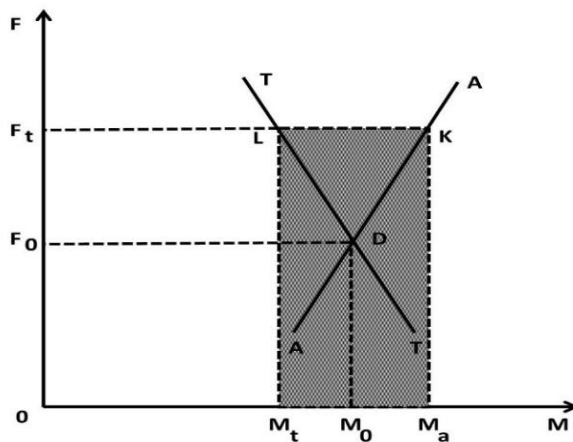
Destekleme alımları uygulaması hükümetin belirlediği fiyat üzerinden yine

kendi adına alım yapmasını belirlediği kuruluşun ürünü bu fiyattan satın almasıdır (Güresinli, 2015, s.62). Alım yapılacak olan ürün belirlenirken; ürünün talep edilen miktarı, depolanabilir özellikte olması gibi özellikleri önem arz etmektedir. Ürünün borsada işlem gördüğü fiyat, arz ve talep miktarı, maliyeti ve dünya fiyatları da destekleme fiyatını belirleyen kriterlerdir (Yeni & Dölekoğlu, 2003, s.18).

2.4.1.4. Taban Fiyat Politikası

Rekabet ortamının korunması ve yaratılması amacıyla oluşturulan taban fiyat, malın piyasada alınıp satılacağı minimum fiyattır (Akça, 2007, s.101). Hükümet taban fiyat politikası ile üretici ve işçiyi korumak amacıyla, piyasa fiyatının belirli bir seviyeden daha aşağıya düşmemesini garanti etmektedir. Piyasa fiyatının, belirlenen fiyat tabanından daha düşük bir seviyeye inmesini önlemek için devlet veya kamu kuruluşları piyasaya doğrudan alıcı olarak girmektedir (Ünsal, 2012, s.132).

Devletin piyasaya taban fiyatı yoluyla müdahale etmesini Şekil 3 yardımıyla açıklayacak olursak; arz ve talebe müdahale edilmediği takdirde, piyasadaki mevcut fiyat F_0 olacaktır. Taban fiyat olarak F_t belirlenmiş olsun. Fiyatların bu şekilde belirlenmesinden sonra üreticilerin arz ettiği miktar M_a kadar, piyasada talep edilen miktar M_t olmaktadır. Sonuç olarak piyasada $M_t M_a$ kadar arz fazlası meydana gelmektedir. Devlet piyasa fiyatının taban fiyatın altına düşmesini önlemek için oluşan arz fazlasını satın alması gerekir. Bu şekilde üreticiler tüm ürünlerini belirlenen taban fiyattan satmış olacaklardır. Devlet satın aldığı arz fazlasının karşılığında üreticiye $M_t L K M_a$ alanının sayısal değeri kadar para ödemektedir (Dinler, 2012, s.107).

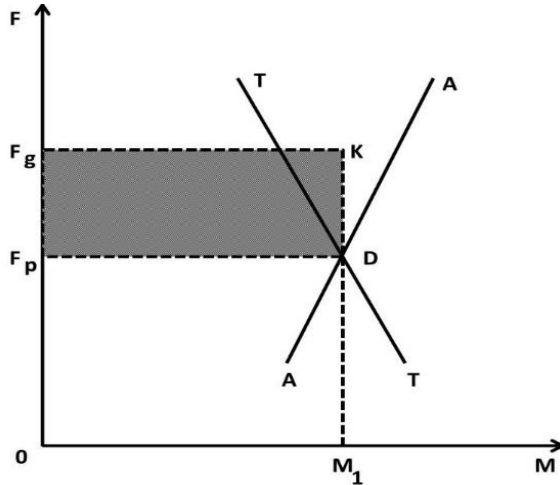

Şekil 3: Taban Fiyat Politikası

Kaynak: Dinler, 2012

2.4.1.5. Mali Yardım Politikası

Devlet prim sistemi uygulamasında üreticiyi koruma maksadıyla çeşitli tarımsal ürünler için belirli bir fiyat belirler. Ancak satışlar mevcut olan piyasa fiyatından yapılmaktadır. Bu doğrultuda belirlenen ürünün piyasa fiyatı, devletin koyduğu fiyattan daha düşük bir seviyeye inerse aradaki fark üreticiye ödenir. Esasında yapılan bu ödeme hem tüketiciye hem de üreticiye yapılan mali yardım niteliğindedir (Dinler, 2012, s.108).

Şekil 4: Mali Yardım Politikası

Kaynak: Dinler, 2012

Şekil 4'te gösterilen mali yardım politikasında, piyasaya müdahale edilmediği durumda fiyat düzeyi F_p , devletin müdahalesi sonucu belirlediği fiyat düzeyi ise F_g 'dir. Piyasa fiyatından M_1 miktarında ürün alınıp satılacak ve devlet üreticilere, belirlediği F_g fiyatı ile F_p fiyatı arasındaki farkı mali yardım olarak ödemede bulunacaktır. Bu durumda Devlet, $F_g K D F_p$ alanının sayısal değerine karşılık gelen miktarı prim olarak üreticiye ödemiş olacaktır. Mali yardım politikasının taban fiyat politikasından en temel farkı, Devlet piyasadan ürün satın almamaktadır. Ayrıca mali yardım politikası üreticiyi ve tüketiciyi koruma amacı taşımaktadır (Dinler, 2012, s.108).

2.4.2. Yapısal Politikalar

Yapısal politikalar, genel olarak tarımsal faaliyete dahil olan tüm faktörleri kapsamına almaktadır. Tarım politikası aracı olarak yapısal politikalar, tarımda modernleşmeyi sağlamak ve tarım sektör yapısındaki aksaklıkları gidermeyi hedeflemektedir. Üretici gelirlerini arttırma doğrultusunda işlev gören yapısal politikalar; tarımsal nüfus ve torak dağılımı gibi konularda toprak ve insan ilişkilerinin

düzenlenmesi, doğal kaynakların etkin ve sürdürülebilir kullanılması, intansif tarımın sektöre uygulanması, tarımda girdi kullanımında bilinçli hareket edilmesi, tarım ürünleri ihracatının daha iyi seviyeye getirilmesi olarak sıralanabilir (İnan, 2001, s108). Bahsi geçen hususlarla birlikte yapısal politikalarda toprak reformu ve arazi toplulaştırması yöntemlerine de başvurulmaktadır.

2.4.2.1. Toprak Reformu

Toprak reformunun; toprak üzerindeki mülkiyet hakkının küçük çiftçiler, kiracılar, ortaklar lehine düzenlenmesi, tarımsal arazilerin parçalanmasının önlenmesi, topraksız veya az topraklı çiftçilere dağıtımın yapılması temelini oluşturmaktadır. İşçilerin durumlarını iyileştirmek ve küçük aile işletmelerinin kurulması bakımından sosyal ve ekonomik yönden birçok etkisi bulunmaktadır. Tarımsal üretimin ülke ekonomisindeki yeri ve kalkınmadaki rolünden dolayı sektörde bulunan aksaklıkların giderilmesi bakımından reform büyük öneme sahiptir (Pamak, 1980, s.128).

Toprak reformu programı tarım işçileri ve çiftçilerle sınırlı kalmayıp kapsamını daha da genişleterek tüm tarımsal ekonomiyi içeren bir programdan oluşmaktadır. Hükümetlerin reform politikası olarak yalnızca toprağın yeniden dağıtımı değil diğer önlemleri alması da hedeflenmektedir. Bunun sonucunda etkin bir toprak reformu politikası tarımdaki yapısal bozuklukların gelişme ve kalkınma sürecine olan olumsuz etkisini azaltmayı amaçlayan önlemler bütünüdür (Tekelioğlu, 2010, s.44).

Toprak reformu yapılmadan önce, devlet kamulaştırma yapacağı arazi miktarını belirlemeli, kurulacak işletme büyüklüklerine göre arazi ölçülerini tespit etmelidir. Reform sonucunda kurulan işletmeler için bütünlük ilkesi çerçevesinde hareket edilmelidir (İnan, 2001, s.119).

Toprak reformunun amaçlarına bakacak olursak; toprak ağalarının ekonomik ve siyasal etkinliğini engellemek, çiftçiyi toprak sahibine bağımlı olmaktan kurtarmaktır. Sosyal amaç olarak, parçalanmış ve dağınık arazileri birleştirerek tarım alanlarını çiftçiler lehine düzenleyerek tarımda adil gelir ve arazi dağılımını sağlamaktır. Ekonomik amaç ise tarım sektörünü daha ileri düzeye taşıyarak üretimi arttırmak ve sanayi sektörüne daha fazla hammadde temin etmektir (Çetin, 2010, s.242).

2.4.2.2. Arazi Toplulaştırması

Arazi toplulaştırılması; aynı kişiye veya çiftçi ailesine ait, ekonomik üretime

imkân vermeyecek biçimde veya toprak muhafaza ve zirai sulama tedbirlerinin alınmasını zorlaştıracak derecede; parçalanmış, dağılmış, şekilleri bozulmuş, küçük arazilerin ve hisselerinin bir araya getirilerek, bütünleştirilmesi ve işletmelerin yeniden düzenlenmesi işlemidir (Yoğunlu, 2013, s.8).

Nüfusun artması ile orantılı olarak besin ihtiyacı da artmaktadır. Tarım arazilerinin sınırlı olması sebebiyle gereksinimleri karşılamak adına mevcut alandan daha fazla verim elde etmek gerekmektedir. Tarımsal bünyenin ıslahı bu aşamada oldukça önemlidir. Arazi toplulaştırması hizmeti tarımsal bünye ıslahı olarak alınacak; mülkiyet ve tasarruf rejiminin ıslahı, toprak koruma tedbirleri, sulama çalışmaları ve arazi ıslahı gibi tüm tedbirleri kapsamaktadır (Yoğunlu, 2013, s.11).

Arazi toplulaştırma çalışmaları zorunluluk ve gönüllülük esasına dayalı olarak iki türde yapılmaktadır. Buna göre gelişmiş ülkelerde çoğunlukla gönüllülük esasına dayanırken, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde zorunluluk esasına dayanmaktadır (Çetin, 2010, s.245).

Ülkemizde arazi toplulaştırma çalışmaları ilk olarak 1961 yılında Konya ili Çumra ilçesine bağlı Kargın Köyünde parsellerin gruplandırılmasıyla başlamıştır. Teknik ve hukuki yönden aksaklıklar nedeniyle belli bir süre ara verilmiş ve 1966 yılında Arazi Toplulaştırması Tüzüğü çıkartılmıştır. Günümüzde kanuni dayanağını 2005 yılında çıkarılan “Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu” ile 2009 yılı “Tarım Arazilerinin Korunması, Kullanılması ve Arazi Toplulaştırmasına İlişkin Tüzük” oluşturmaktadır (Duru vd., 2017, s.263).

2.4.3. Sosyal Politikalar

Sosyal politikaların konusunu tarım kesimindeki vergi sorunu ve tarımsal sigortalar oluşturmaktadır. Bu politikalar ile amaçlanan; çiftçilere uygulanan vergileri hafifletmek, tarım gelirlerini daha iyi bir düzeyde tutmak, vergi dağılımında adaleti sağlamak ve tarımsal güvence olan tarım sigortalarının yaygınlaştırılarak etkin bir şekilde uygulamaktır. Bunlara ek olarak tarım kesiminde istihdam eden işçilerin ve çiftçilerin sorunlarına yönelik sosyal güvence oluşturmak bu politikanın konusudur. Tarım politikaları ile sektörden elde edilen verimin arttırılması adına sosyal politikalar, fiyat ve yapısal politikalar kadar öneme sahiptir. Nitekim sektörde istihdam edenlerin sosyal yaşantıları için gerekli olan gelişmelerin sağlanması tarımsal üretimden istenilen verimle ilişkili olacaktır (Memiş, 2005, s.52).

2.5. Tarımın Ekonomideki Yeri

Üretim faktörleri doğal kaynaklar (hammadde ve toprak), emek (işgücü), sermaye ve girişimden oluşmaktadır. Tarımsal faaliyetin temeli topraktan (doğal kaynaklar) meydana gelmektedir. Kalkınmanın başlangıcı ve diğer sektörlerle aktarılan girdi tarım ile bağlantılıdır. Nitekim kaliteli toprak, tarım sektöründeki verimlilik için oldukça önemlidir. Gelişmekte olan ülkelerde milli gelirdeki en büyük pay tarım sektörüne ait olmuştur (Erbay, 2013, s.8).

Tarım sektörü gerek gelişmiş gerekse az gelişmiş ülkeler açısından iktisadi kalkınmanın temelinde ekonomiye önemli katkılarda bulunan sektördür. Tarımın kalkınma sermayesi gereksinimlerine katkısı, özellikle büyüme sürecinin erken aşamalarında önemlidir (Johnston & Mellor, 1961, s.590). Ekonomideki yerini ve önemini açıklamaya yarayan GSYİH, istihdam ve dış ticaret gibi göstergelerle sıralayabiliriz.

2.5.1. Tarımın GSYH'ye Katkısı

Gayri Safi Yurt içi Hasıla (GSYİH), bir ülkede belli bir dönem içerisinde üretilen mal ve hizmetlerin parasal tutarını ölçme yoluyla o ülkenin ekonomik büyüklüğünü gösteren en önemli ölçütlerden biridir (Çetin, 2010, s.33).

Tarımsal üretimdeki artış sayesinde satın alma gücü artan tarım kesimi, diğer sektörlerle de talep oluşturarak bu sektörlerin gelişimine katkı sağlamaktadır. Gelişen ekonomiyle birlikte tarımsal üretimin hacmi miktar olarak artarken beraberinde tarımsal geliri de artırmaktadır. Fakat tarımsal gelirin hasıla içerisindeki payı ters yönlü ilişkiden dolayı azalmaktadır. Bu durumun temel nedeni tarım ürünlerinin talep esnekliğinin düşük olmasıdır. Nitekim sanayi ve hizmet sektörlerinin büyüme hızı tarım sektörünün büyüme hızından daha büyüktür. Bu durum mevcut durumda gelişmiş ülke ekonomilerinin GSYH'sine bakıldığında sektörel olarak en az paya tarımın sahip olmasıyla kendini göstermektedir (Çomaktekin, 2009, s.7).

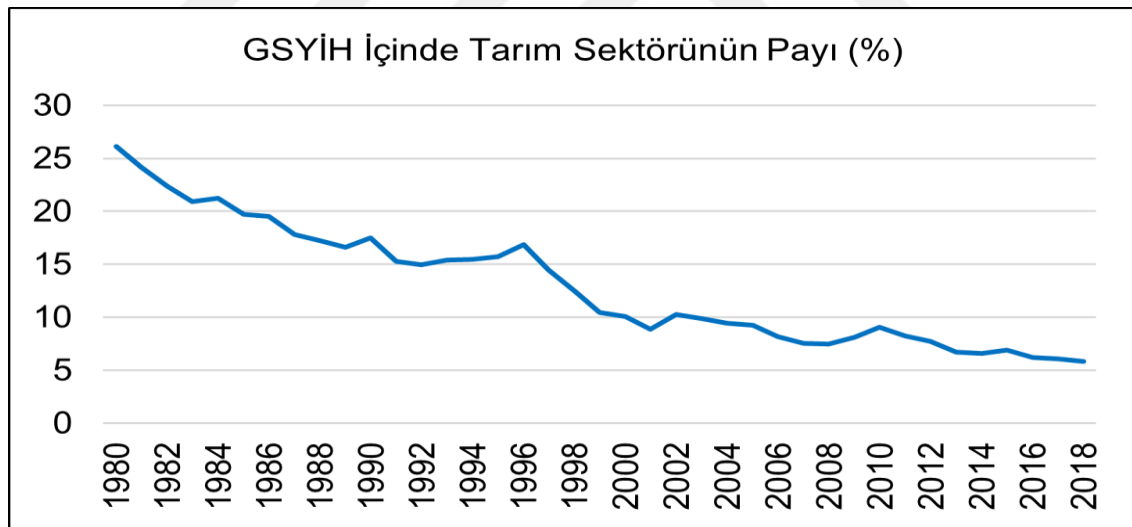
Tarımsal üretim artışı yoksulluğun azalmasında ve gelir dağılımına olumlu etkilerinin yanı sıra gıda güvenliğinin sağlanması gibi, tarımsal büyümenin tarım dışı kırsal sektör üzerindeki etkileri aracılığıyla, ailelerin kırsal kesimlerden kentlere yapacağı zamansız göçlerin de önüne geçilebilmektedir (Memiş, 2005, s.9).

Tarımın ülkeler için büyümeye katkısı yadsınamaz bir durumdur. Köy nüfusunun istihdamı, ihracat yoluyla elde edilen kazanımlar, doğal kaynaklardan

yararlanılması, sanayi içindeki kullanımı, yatırıma katkısı, ticareti geliştirmesi gibi birçok yönü ile hasılaya olumlu etkisi bulunmaktadır (Kıymaz, 2008, s.6).

Ülkemiz ekonomisi açısından tarım sektörünün önemine değinecek olursak, Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonominin %60'ı gibi bir oranla tarım ağırlıklı bir yapıya sahip görülmektedir. 1950'li yıllara kadar milli gelirdeki payı %50'nin üzerinde seyretmiş ve nihayetinde planlı dönemle birlikte sanayi sektörünün gelişmeye başlamasıyla tarımın ekonomideki payı görece azalmıştır (Memiş, 2005, s.13).

Türkiye ekonomisi 1980'li yıllardan itibaren yapısal dönüşüm sürecine girmiş, piyasa ekonomisine geçiş ile temel hedef olarak dış dünya ile bütünleşme ve sanayileşme belirlenmiştir. Ekonomideki kaynakların büyük bir kısmı tarım dışı sektör olan sanayi ve hizmet sektörlerine aktarılmış bunun sonucu olarak bu sektörler daha fazla büyüme göstermişlerdir. Destekleme programları ile birlikte de tarımın önemini kaybetmese de GSYİH içindeki payı yıllar itibariyle azalmıştır (Şekil 5) (Memiş, 2005, s.15). Nitekim gelişmiş ülke ekonomilerine bakıldığında tarım sektörü her ülkede kendi politikasına göre farklılık göstererek desteklenmektedir. Fakat hizmet ve sanayi sektörünün hasıla içindeki payı yine tarıma göre daha fazla olduğu görülmektedir.

Şekil 5: Türkiye’de GSYİH İçinde Tarım Sektörünün Payı (%)

Kaynak: World Development Indicators 2019

Şekil 5’e göre 1980 yılından itibaren tarımın GSYİH içindeki yüzdelik oranlarının gelişimi gösterilmektedir. Tarımın 1980 yılı itibariyle %26’lar düzeyindeki payı, 1984’te %21’lara, 1996’da %16’lara 2010’da %9’lara ve 2018’de %5’lere kadar gerilediği görülmektedir. Bu durum ülke ekonomisi geliştikçe gelirdeki artışla birlikte tüketim harcamalarının sınai mallara ve hizmet sektörüne yöneldiğini göstermektedir.

Ülkemizde tarımsal üretimin GSYİH içindeki payı gelişmiş ülkelere nazaran

hala çok yüksek olduğu ifade edilebilir. Sözelimi, Türkiye’de 2007 yılında %7’li rakamlarda olan tarım sektörü aynı yıllarda AB’de %1,2, İngiltere’de %0,4, Almanya’da %0,6, Fransa’da %1,5 düzeyinde iken sosyoekonomik yapıları Türkiye’ye daha benzer olan son üyelere Romanya’da %5,1 ve Polonya’da %2,7’dir (Çomaktekin, 2009, s.45).

Dünya bankası verilerine göre, bazı OECD ülkelerinde ise 2018 yılı tarım, ormancılık ve balıkçılığın Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) yüzdeleri; İtalya %1,9, Hollanda %1,6, Norveç %1,9, Polonya %2,1, Romanya %4,3, Rusya %3,1 ve Türkiye %5,8 olarak belirtilmiştir (World Bank, 2020). Nitekim bu oranları ülkelerin ekonomik durumları, tarım teknolojileri, arazi büyüklükleri, nüfus miktarları ve verimlilikleri gibi çeşitli etkenleri dikkate alarak, GSYH’ye olan katkısını değerlendirmek daha verimli olacaktır.

2.5.2. Tarımın İstihdama Katkısı

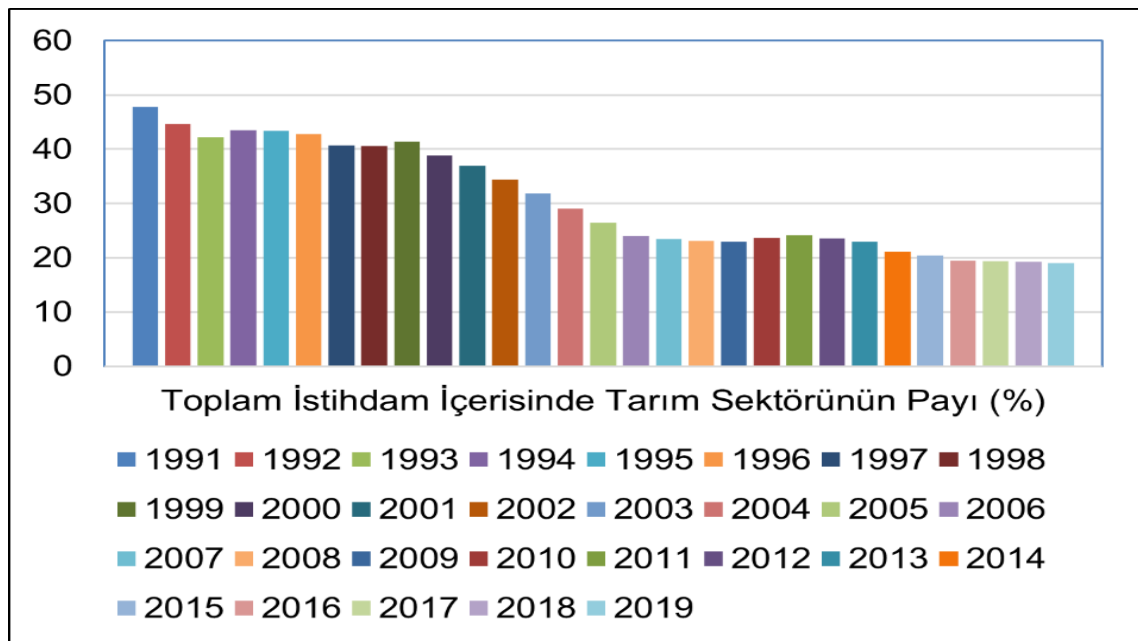
Nüfus, bir yandan üretimin önemli unsurlarından biri olan işgücü arzını meydana getirirken diğer yandan çeşitli mallara karşı talebi oluşturmaktadır. Bu sebeple bir ülkenin ekonomik yapısının meydana gelmesinde nüfusun miktarı ve niteliklerinin etkisi önemlidir (Karagölge, 1987, s.27).

Tarım sektörü, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde işgücünün büyük bir bölümünü istihdam etmektedir. Gelişen ülke ekonomisi ile birlikte tarım kesiminden diğer sektörlerle işgücü geçişi artmakta ve tarımda istihdam edenlerin oranı buna bağlı olarak azalmaktadır. Bu durum bütün gelişmiş ülkelerde tarımda modernleşme ve makineleşme süreci hızlandıkça kırsal nüfus miktarı mutlak ve nispi olarak azalarak kendini göstermektedir. Ülke ekonomileri gelişme gösterdikçe kırsal bölgelerdeki iktisadi faaliyetler çeşitlenmekte ve tarım dışı faaliyetlerin payı artmaktadır. Tarım kesiminde istihdam edilen nüfus, zamanla sanayi, ticaret, ulaştırma ve inşaat gibi sektörlerle yönelmeye başlamaktadır (İnan, 2001, s.22).

Tarımda işgücü kullanımı iki farklı şekilde örgütlenmiştir: Bu durumun ilki, tarımın ticari kesime dahil olan bölümü ücretli işçiyle çalışmaktadır. Fakat tarım işletmelerinin hiçbirisi ürün fiyatları ve buna ek olarak işçi ücretlerini etkileyecek güçte değildir. İkinci durum ise, ücretli işçi kullanmayan aile işgücü ile çalışan kesimdir. Bu iki ayrı örgütlenme biçiminde, emek kullanımı ve ücret haddi farklıdır. Geçimlik kesim olarak nitelendirilen aile işletmelerinde bu fark, gizli işsiz ve mevsimlik işsiz türünde

emek birikimine sebep olmaktadır (Kazgan, 2013, s.35).

Tarım sektöründe mevsimlik işsizlik ve gizli işsizlik önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. Gelişen teknoloji neticesinde, tarım sektöründen ayrılamayan ve yılın büyük bir kısmında kullanılmayan işgücü sebebiyle oluşan mevsimlik işsizlik gittikçe artan bir seyir içindedir. Ülkemizde kırsal nüfusun fazla olması ve hızlı artışı göz önünde bulundurulursa mevsimlik ve gizli işsizlik sorunları devam edecek potansiyele sahiptir. Tarım sektöründeki bu sorunu çözebilmek adına tarımsal faaliyetlerin bütün bir yıla yayılması sağlanmalı ayrıca emekten en iyi biçimde yararlanabilmek amacıyla işletmelerde işgücü ve üretim planlaması yapılması gerekmektedir (İnan, 2001, s.27).

Şekil 6: Türkiye’de Toplam İstihdam İçerisinde Tarım Sektörünün Payı (%)

Kaynak: World Development Indicators, 2019

Tarım sektörünün 1970 yılında toplam istihdam içindeki payı %67 iken ilerleyen yıllarda azalma göstermiştir (Memiş, 2005, s.18). Şekil 6’da Dünya Bankası (2019) verilerine göre, 1991’de %47,8, 2001’de %36,9, 2011’de %24,1 ve 2019’da %19 olarak gösterilmektedir. Verilere göre ülkemizde tarımın istihdam içindeki payının azaldığı görülmektedir. Tarımda istihdam eden nüfus zaman içinde sanayi, hizmet ve inşaat gibi tarım dışı sektörlerle kaymaktadır.

2.5.3. Tarımın Dış Ticarete Katkısı

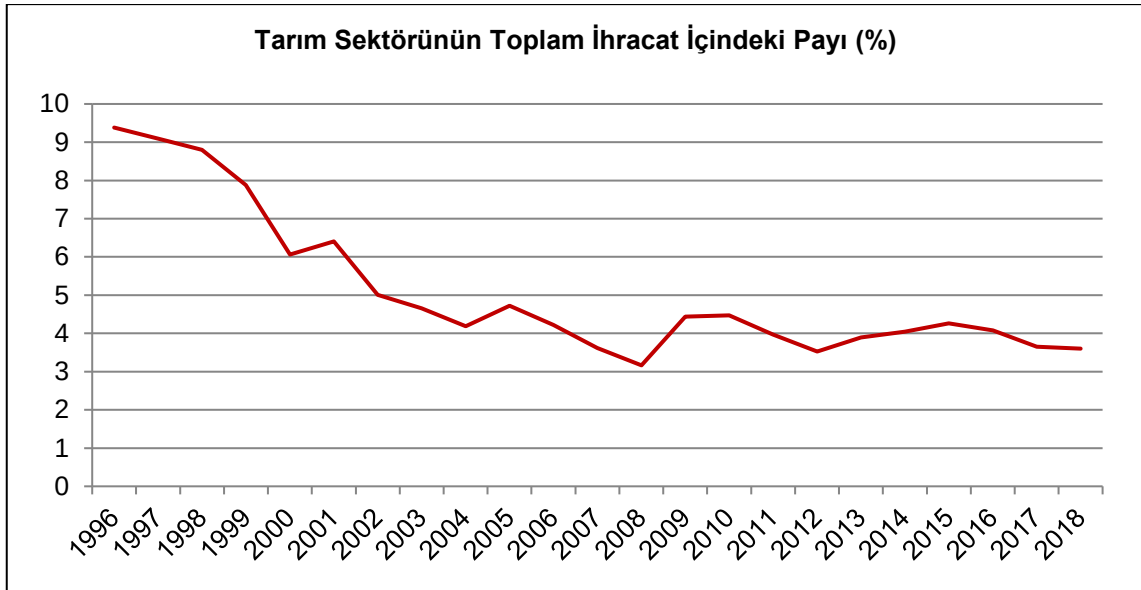
Tarımın ekonomiye olan katkısını değerlendirmede kullanabileceğimiz bir diğer ölçüt dış ticaret hacmidir. Gelişme sürecinde olan bir ekonomide tarım, yatırım malları

ithalatı için gerekli olan döviz gelirlerinin en önemli kaynağını oluşturmaktadır. Diğer yandan ülke geliştikçe tarım sektörünün ekonomiye yaptığı döviz katkısı da diğer ekonomik katkılar gibi azalma eğilimindedir. Türkiye ekonomisi açısından da tarım, döviz kaynağı oluşturma açısından önemli olmuştur. Buna karşın ekonomik gelişmeyle birlikte tarımın ihracat payında nispeten azalmalar meydana gelmiştir (Memiş, 2005, s.19).

Kuznets, tarım sektörünün ekonomik kalkınmaya dört önemli katkısı olduğu görüşündedir. Yiyecek ve hammaddelerin kullanılabilir hale getirilebilmesi olarak ürün katkısı, üretici malları ve tüketici malları için Pazar katkısı, işgücü ve sermaye açısından faktör katkısı ve dış ticaret açısından döviz katkısıdır (Praburaj, 2018, s.4). Bunların doğal sonucu olarak tarımsal kalkınma ekonomik kalkınmanın temelini oluşturduğu görüşü ortaya çıkmaktadır.

Tarımda kendine yeterlilik, ülkelerin uzun bir süre temel politika hedefi olmuştur. Bir ülke temel gıda maddelerinin üretiminde kendi kendine yeterli olmak istiyorsa, yerli üretimi teşvik etmek için tarifeler benimseyebilir, kendi kendine yeterliliğe ulaşıldığında bu korumayı ortadan kaldırabilir ve hatta ürün ihraç edildiğinde vergilendirilebilir (Krueger, Schiff & Valdes, 1988, s.267). Ülkeler politikalarına bu hedef doğrultusunda yön vermiş ve politika araçlarını bu doğrultuda kullanmışlardır. 1980 sonrası dönemde neoliberal dönüşüm ile birlikte dış ticarete önemli değişikliklere gidilmiş ve tarım ürünleri ithalat ve ihracatta önemli bir yere sahip olmuştur (Güresinli, 2015, s.10).Geçtiğimiz 40 yılda dünyada dış ticaret ortalama 60 kat artarken, tarımsal dış ticaret 25 kat artmıştır. Dış ticaret içinde tarım sektörünün azalması yönündeki görünümünün nedeni, dış ticaretin ve katma değer tarım ihracatı olarak sınıflandırılan işlenmemiş tarım ürünlerinden işlenmiş tarım ürünlerine geçilmesidir. Bunun sonucunda son 25 yılda tarım ürünleri ihracatı 5,5 kat artarken, gıda ürünleri ihracatı 7 kat, giyim ihracatı 10 kat artış göstermiştir (TİM Tarım Raporu, 2016).

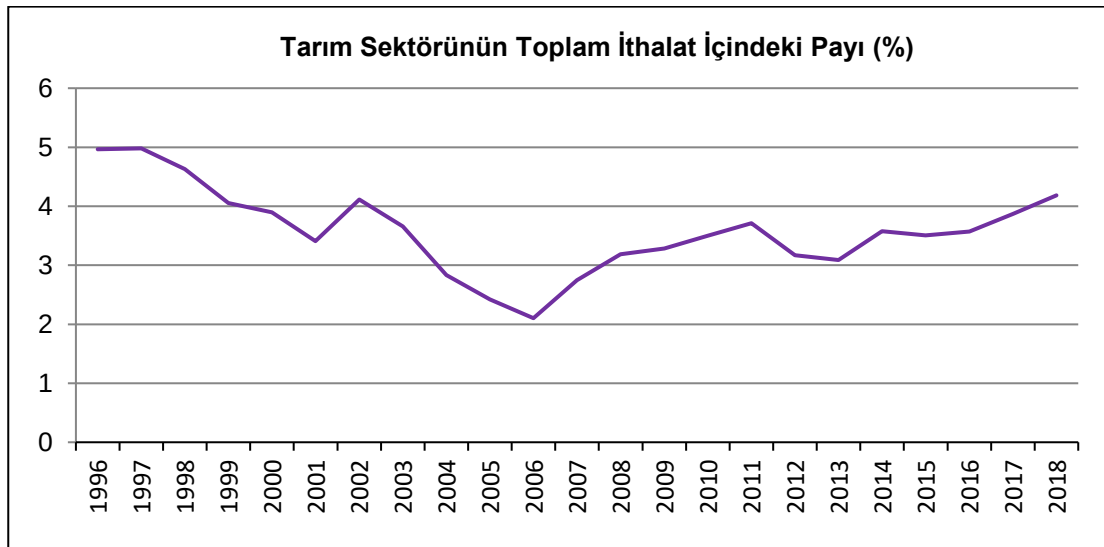
Türk tarım sektörü ve tarım sanayii yüksek oranda katma değeri düşük tarım ham madde ve ara malları ithal etmektedir. Katma değeri yüksek tüketim mallarını ise ihraç etmektedir. Kapsam sadece tarım ve gıda ürünleri olarak daraltıldığında durum pek fazla değişmemektedir. Türkiye büyük oranda tüketim ürünleri ihraç etmekte, ithalat yüksek oranda işlenmemiş ham maddeden oluşmaktadır. İhracatın içinde işlenmiş gıda ürünleri oranı artmaktadır. İthalatta yüksek korumalar, ihracatta atılğan ve dinamik gıda sanayiinin etkisiyle Türkiye mevcut durumda ihracatçı konumunu sürdürmektedir.

Şekil 7: Türkiye’de Tarım Sektörünün Toplam İhracat İçindeki Payı (%)

Kaynak: TÜİK, 2020

Ülkemizde tarım ürünleri dış ticaretinin gelişim süreci incelendiğinde, 1980 öncesi dönemde toplam ihracat miktarının %55,8’i tarım ürünlerinden oluştuğu fakat yapısal dönüşüm süreci ile birlikte 1980 sonrası dönemde tarımın payının azalıp, sanayinin payının ise arttığı görülmektedir. 1990’da ise bu rakam %15,5 gibi bir orana gerilemiştir (Aydın & Aydın, 2018, s.11). 2000 yılına gelindiğinde toplam ihracat içinde tarımın payı %6 olurken 2010 yılında %4,4’e düşmüş ve son verilere göre 2018 yılında %3,5 olmuştur (Şekil 7).

Şekil 8: Türkiye’de Tarım Sektörünün İthalat İçindeki Payı (%)

Kaynak: TÜİK, 2020.

Tarım ürünleri ithalatımızda ise 1980 yılında toplam ithalat içinde %0,9 bir oranda olurken, 1990 yılında %4,6’ya yükselmiştir (Aydın & Aydın, 2018, s.118). 1990 sonrasında azalmaya başlayan ithalat ve ihracatın payı 2008 yılında %3,1’e inmiştir.

2018 yılına gelindiğinde ise, toplam ithalatta tarımın payının %4,1 olduğu görülmektedir (Şekil 8).

Tarımın ekonomideki yeri irdelendiğinde, kalkınma sürecinde kaynak olmadan ilerleme olmayacaktır. Bilhassa sermaye birikimi düzeyinin düşük olduğu ülkelerde ilk olarak kalkınmayı sağlayacak kaynakların oluşturulması önemli olacaktır. Nitekim bu tür ekonomiler için temel sektör tarım olmaktadır. İktisadi kalkınmaya finansman olması gibi bir diğer önemi de tarım sektöründe verimliliğin ve etkinliğin artırılması açısından önem arz etmektedir

BÖLÜM III

TARIM POLİTİKALARINDA ULUSLARARASI ÇERÇEVE VE TÜRKİYE’DE UYGULANAN TARIM DESTEKLEME POLİTİKALARI

Tarım sektörü ekonomideki diğer sektörler gibi çeşitli uluslararası ilişkilere ve uygulamalara konu olmaktadır. Tarımsal alanda uluslararası ilişkiler, bu alanda ülkeler arasında uygulanan çeşitli işlemleri ve bunların düzenlenmesini kapsamaktadır. Uluslararası tarım politikalarında belirlenen yükümlülüklerle tüm ülkeler kurallara uygun hareket etmekle görevlidir. Ülkemizde uyguladığı tarım destekleme politikalarında, üyesi olduğu kuruluşların kurallarına uygun politika izlemekle yükümlüdür. Nüfusun artması, teknolojik yenilikler ve artan rekabet ülkeler arsında farklı tartışmalara yol açmıştır. Bunun sonucunda ekonomik faaliyetlerin düzenlenmesi için uluslararası kurumlara ihtiyaç duyulmuştur. Kurumların bazıları bölgesel olurken bazıları çok taraflı antlaşmalar ekseninde kurulmuştur. Bu bölümde öncelikle tarım politikalarına yön veren uluslararası kurumlar incelenecektir. Nitekim en belirleyici kuruluş Dünya Ticaret Örgütü olmuştur. Bölgesel anlamda ise Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası çerçevesinde şekillenmiştir. Ayrıca uluslararası alanda uygulanan politikaların değerlendirilmesi amacıyla bazı OECD ülkelerinden bahsedilmiştir. Uluslararası çerçeveye ek olarak geçmişten günümüze Türkiye’de uygulanan tarım politikaları ayrıntılı olarak incelenmiştir.

3.1. Tarım Destekleme Politikalarında Uluslararası Çerçeve

3.1.1. Dünya Ticaret Örgütü

Tarım ticareti, birçok ülkede genel ekonomik faaliyetin önemli bir parçası olmaya devam etmektedir. Hem ulusal hem de yerel bazda tarımsal üretim ve istihdamda önemli bir rol oynamaktadır. Ticaret sistemi, örneğin olumsuz iklim ve diğer koşullardan kaynaklanan geçici veya uzun süreli gıda açıklarının dünya pazarlarından karşılanabilmesini sağlayarak, küresel gıda güvenliğinde de temel olarak önemli bir rol oynamaktadır (WTO, 2003, s.1).

1929 yılında yaşanan Büyük Buhran ile 2. Dünya Savaşı tüm dünyayı etkisi altına almış ve dolaylı veya doğrudan tüm ekonomiler daralma süreci yaşamışlardır. Bunun sonucunda ülke ekonomileri dış ticarete korumacı politikalara yönelmişlerdir.

Ekonomide meydana gelen bu parçalanma ve ticarete yaşanan dengesizlikler, ülkeleri piyasaları düzenlemek adına bazı kurumları kurmaya yöneltmiştir (Özalp, 2014, s.19).

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından uluslararası iktisadi iş birliğini sağlamak ve bu doğrultuda dünya siyasi istikrarı tesis edilerek ülkelerin kalkınma süreçlerine destek olmak amacıyla “*Bretton Woods*” kurumları olan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası kurulmuştur. Bu kuruluşlara ilaveten dünya ticaretinin liberalleştirilmesi adına Uluslararası Ticaret Örgütü (ITO) kurulması için girişimlerde bulunulmuştur. Ancak, ITO'nun kuruluşu sürecinde müzakereler sürerken, belirli ticari mallar üzerinde tarife indirimlerinin sağlanması ve ITO'nun kuruluşunun ilgili ülkelerde onaylanmasına kadar geçecek sürede bu indirimlerin uygulanması amacı ile 23 Ekim 1947'de Cenevre'de geçici olarak nitelendirilen Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) imzalanmıştır. ITO'nun kurulamaması üzerine geçici olmasına rağmen GATT 1948-1994 yılları arasında dünya ticaretini düzenleyen ve dünya ticaretinde kabul gören bir çerçeve olmuştur (WTO, 2020a).

GATT “geçici” olma özelliğine karşın 1948-1994 yılları arasında dünya ticaretinde önemli bir paya sahip olmuş ve bu anlaşma ile uluslararası ticaret sistemi ilk kez kurulmuştur. Uluslararası alanda ticareti kısıtlayıcı engellerin kaldırılması ve rekabet ortamının düzenlenmesi GATT'ın temelini oluşturmaktadır. Bu süre zarfında dünya ticaret hacminde kayda değer artışlar meydana gelmiştir (Ensari, 2015, s.5).

GATT'ın amaçları anlaşmanın giriş bölümünde şu şekilde sıralanmıştır;

- Üretimi ve uluslararası ticareti geliştirmek,
- Üretim kaynaklarının tam kullanımını sağlamak,
- Üye ülkelerin refah seviyesini yükseltmek,
- Tam istihdamı sağlamak,
- Dış ticaret engellerinin ve tarifelerin kaldırılması,
- Uluslararası ticarete ayrımcı politikaları önlemek,
- Talepte istikrarlı bir büyüme sağlamaktır (Ensari, 2015, s.6).

1980'li yıllardan itibaren uluslararası ticarete ve dünya tarım piyasalarında yaşanan karışıklıklar, ekonomik ilişkilerin gözden geçirilmesini gerekli kılmıştır. Bunun sonucunda o zamana kadar gündem dışı kalmış olan tarım ürünleri ticareti konusunun temelini oluşturduğu Uruguay Turu gerçekleştirilmiştir. Nitekim Uruguay Turu sonucunda 1947 yılından itibaren geçici statüsü olan GATT işlevselliğini kaybetmiş ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) kurulmuştur (Doğan, 2002). Uruguay Turu'nun çok taraflı

ticaret müzakerelerinin sonucu, küresel ekonomik ilişkiler tarihinde bir dönüm noktası olmuştur (Mosoti & Gobena, 2007, s.11).

Çok taraflı ticaret anlaşmaları DTÖ'nün tarihi gelişimi açısından önemlidir. Bu anlaşmalar sırasıyla (Ağırtmış, 2017, s.5);

- 1947 Cenevre Konferansı (İsviçre),
- 1949 Annecy Konferansı (Fransa),
- 1951 Torquay Konferansı (İngiltere),
- 1956 Cenevre Konferansı (İsviçre),
- 1960-1961 Cenevre Dillian Müzakereleri (İsviçre),
- 1964-1967 Cenevre Kennedy Müzakereleri (İsviçre),
- 1973-1979 Cenevre Tokyo Müzakereleri (İsviçre),
- 1986-1993 Punta del Este Uruguay Müzakereleri (Uruguay) şeklindedir

Yukarıdaki müzakerelerin her biri, DTÖ'nün oluşmasında önemli bir yere sahiptir. ABD ve AB arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle dört yıl sürmesi planlanan Uruguay müzakereleri uzamıştır. Gelişmekte olan ülkelerin daha fazla taviz vermelerinin istenmesi neticesinde ülkeler arasındaki anlaşmazlıklardan ötürü Uruguay görüşmeleri diğerlerinden uzun sürmüştür. Tarım alanında Uruguay görüşmeleri sonrasında iç destekler, ihracat sübvansiyonları ve pazara giriş konularında anlaşmaya varılarak DTÖ'nün temelleri atılmıştır (Ağırtmış, 2017, s.6).

Amerika Birleşik Devletleri (ABD), DTÖ'nün aksine tarım ürünlerine müdahaleyi başlatan ilk ülke olmuştur. ABD kendi süt üreticilerini uluslararası rekabete karşı korumak amacıyla 1937'den kalma bir yasanın bazı hükümlerinden faydalanarak, süt ürünlerine koyduğu kotaları kaldırmayı reddetmesi sonucu GATT'a geçici bir statüde "ilga hükmü" eklemiştir. Söz konusu hükümle tarım ürünlerine tanınan istisnalar ülke genelinde yaygınlaşmıştır. ABD'nin dünya pazarlarında kendini gösterdiği dönemde tarım alanında kendi kendine yeterli olmayan Avrupa Birliği (AB), kurulduktan sonra Ortak Tarım Politikasını (OTP) oluşturmuştur. Nitekim tüm bu gelişmelerin ardından dünya tarım pazarları ABD ve AB tarafından paylaşılmıştır. ABD'nin süt ürünlerinde fazla vermeye başlaması, tarım pazarında AB'nin ihracatçı konuma gelmesi ve üçüncü ülkelerin dünya tarım pazarlarından daha fazla yararlanmak istemeleri 1980'li yıllarda dünyada tarım alanında büyük bir durgunluğa neden olmuş ve pazar paylaşımı geçerliliğini kaybetmiştir. Nitekim ihracatı gerileyen tek ülke ABD olmuştur (Doğan, 2002).

Dünya Ticaret Örgütü, Eylül 1986’da başlayan ve 15 Aralık 1993 tarihinde tamamlanan Uruguay Turu sonucunda 15 Nisan 1994’te Marekeş’te imzalanan ve 1 Ocak 1995’te yürürlüğe giren Nihai Senet içerisinde yer alan Dünya Ticaret Örgütü Ticaret Anlaşması ile kurulmuştur. Örgütün amaçları kısaca şu şekildedir;

- Refah seviyesinin yükseltilmesi, artan gelir dağılımı ve tam istihdamın sağlanması,
- Dünya kaynaklarını sürdürülebilir bir şekilde kullanmak buna ek olarak üretim ve ticareti geliştirmek,
- Az gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkelerin dünya ticaretinden ihtiyaçları nispetinde pay almalarını sağlamak,
- Ticaretin önündeki engelleri kaldırmak ve ticari ilişkilerde ayrımcılığı engellemek adına anlaşmalar yapmak,
- GATT ve Uruguay görüşmelerinin sonucuna uygun ve kalıcı bir “*Çok Taraflı Ticaret Sistemini*” geliştirmek ve bu sistemin temel ilkelerini korumak (Özalp, 2014, s.34).

1995 yılında dünyada tarım ile ilgili meydana gelen en önemli gelişme, Dünya Ticaret Örgütü “*Tarım Anlaşması* (TA)”dır. TA, ticareti bozan sübvansiyonların miktarına ilişkin üst limit belirlemektedir (Bartels, 2016, s.5). Anlaşmayla, uygulanan tarım destekleme ve müdahale politikaları minimum seviyeye indirilerek tarımsal üretim ve ticaret piyasa koşullarının yönlendirmesine bırakılmıştır. Bunun sonucunda gerek dünya tarım piyasalarında gerek ulusal tarım politikalarında liberal eğilimler artış göstermiştir. Tarım politikası olan fiyat desteğinden doğrudan desteğe geçilmesi, tarım ürünleri ihracatı sübvansiyonlarının azaltılması, ithalatta tarife dışı engellerin kaldırılması ve gümrük tarifelerinin azaltılması küresel alanda meydana gelen değişikliklerdir (Şahinöz, 2010, s.336).

Uluslararası ticareti serbestleştirme amacıyla GATT kurulduğu zamandan 1995 yılına kadar sanayi mallarında küresel ticaretin kurallarını belirlemiştir. Tarım sektörü GATT’da “*tarım istisnası*” olarak yer almış ve Uruguay turunun tamamlanması ile serbestleşmiştir. Nitekim sonrasında DTÖ çerçevesinde Tarım Anlaşması imzalanmıştır (Ay & Yapar, 2005, s.58).

3.1.2. Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması

Uruguay görüşmeleri sonunda imzalanan DTÖ tarım müzakereleri, 1995 yılı

başından beri uygulanan Tarım Anlaşmasının 20. Maddesine göre, Doha Bakanlar Konferansında kabul edilen Bakanlar Bildirgesi esaslarına göre sürdürülmektedir (İmir, 2008, s.133).

En az gelişmiş ülke (EAGÜ), gelişmekte olan ülke (GOÜ) ve gelişmiş ülkelere (GÜ) farklı süre ve oranlarda taahhütte bulunabilme imkânı veren DTÖ Tarım Anlaşması, üç temel alanda özel ve lehte muamele ilkesi ekseninde yeni düzenlemeler getirmektedir. Bu alanlar; pazara giriş, iç destekler ve ihracat sübvansiyonlarıdır.

Pazara giriş, ithalata yönelik düzenlemeleri kapsamaktadır. İç destekler, çiftçi gelirlerini ve üretici fiyatlarını koruyan veya yükselten sübvansiyonları içermektedir. İhracat sübvansiyonları ise ihracat rekabetini suni olarak arttırmak için kullanılan yöntemlerden oluşmaktadır.

Tarımsal üretimin doğa koşullarına bağlı olmasından dolayı arz ve talepte meydana gelen belirsizlikler, tarım piyasalarında fiyatın ve üretici gelirlerinde istikrarsızlığa neden olmaktadır. Gelir ve fiyatlarda oluşan bu istikrarsızlık nedeniyle tarım kesimine müdahale edilmesi kaçınılmazdır. Uruguay Turundan önce tarım kesiminin gündem dışı kalmasında en büyük etken tarım piyasalarının istikrarsız özelliğinden kaynaklanmaktadır. 1980 sonrası dönemde tarımın bu özelliğinden dolayı DTÖ, tarım ürünlerinde serbest ticaret politikalarına yönelmiştir. Tarımın serbestleştirilmesine yönelik görüşmelerin öncelikli hale gelmesinde AB, ABD ve Cairns Grubu'nun (orta büyüklükteki tarım ürünleri ihracatçısı olan Arjantin, Avustralya, Bolivya, Kanada, Şili, Kolombiya, Kosta Rika, Guatemala, Malezya, Yeni Zelanda, Paraguay, Filipinler, Güney Afrika, Tayland ve Uruguay gibi 18 ülke) etkisi fazla olmuştur. Bu ülkelerin tarımsal serbestleşmeyi savunmalarının temelinde sahip oldukları doğal kaynakları ve tarıma elverişli iklim özellikleri bulunmaktadır. Bilhassa Cairns Grubu ülkeleri tarımda daha az korumacı politika izlemiş ve "karşılaştırmalı üstünlükler" teorisine göre serbest ticareti savunmuşlardır (Ay & Yapar, 2005, s.58-59).

Tarım Anlaşması ile amaçlanan tarım sektöründe uygulanacak reform ve politikaların piyasa mekanizması çevresinde oluşmasıdır. Bu şekilde tarımsal dış ticaret yapan ülkeler için güvenlik ve öngörülebilirlik sağlanmış olacaktır. Nitekim söz konusu anlaşma ile ihracat ve ithalatta tam bir serbestleşmeden ziyade tarım alanında korumacılığın kademeli olarak azaltılması, tarımsal ticareti engelleyici politikaların belirlenerek kontrol altına alınması hedeflenmektedir (Ay & Yapar, 2005, s.59). Müdahale fiyatlarının kademeli olarak azaltılması ve dünya piyasa fiyatlarıyla uyumlu olarak fiyat desteğinin terk edilmesi ile oluşacak gelir kayıplarını doğrudan destekleme

politikaları ile telafi edilmesini önermektedir (Örnek, 2007, s.324).

Anlaşma, uluslararası ticaretin tarım sektöründeki açık gerekçesine bir diğer ifadeyle fiyat sistemi ve karşılaştırmalı üstünlüğe dayanmaktadır. Bunun anlamı, bir ülkenin tarım ürünlerini kendi ülkelerinden daha ucuza üreten ülkelere ithal etmesinin gerekliliğidir. Aslında bu durum teorik olarak mantıklı görünse de pratikte gelişmekte olan ülkelerin gıda güvenliği için olumsuz etki yaratabilmektedir (Das, 2001, s.11).

TA, hükümetlerin kırsal ekonomilerini desteklemeye yardımcı olmaktadır. Bu rolün ise ticareti çarpıtmadan gerçekleştirilecek uygun politikalarla olması gerektiğinin altı çizilmektedir. Bununla birlikte gelişmekte olan ve en az gelişmiş olan ülkeler için hem kendileri hem de diğer ülkelerin taahhütlerini uygulamada esneklik sağlamaktadır (WTO Agreements Series, s.10). Gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkeler kadar sübvansiyonlarını ve tarifelerini düşürmek zorunda değildir. Ayrıca yükümlülüklerini yerine getirmelerinde ek zaman verilmektedir. Bunlara karşın en az gelişmiş ülkeler bunu hiç yapmak zorunda değildir (WTO, 2020b).

3.1.2.1. Pazara Giriş

Uruguay turundan sonra Tarım Anlaşmasının pazara girişteki en önemli sistematik düzenlemesi, ithalat kotaları ve tarife dışı önlemlerin tarifekasyona dönüştürülmesidir (Çomaktekin, 2009, s.32). Bu temel değişiklik tarımda yatırım, üretim ve ticareti;

- Tarım pazarına girişi daha şeffaf, tahmin edilebilir ve rekabetçi duruma getirmek,
- Ulusal ve uluslararası tarım piyasaları arasındaki bağlantıyı kurmak,
- Tarım sektörü dahil olmak üzere tüm ekonomide kıt kaynakların en verimli şekilde kullanımlarına yönlendirmektir (WTO, 2001, s.46).

Pazara giriş, tarımsal ürünler ithalatına ilişkin uygulanan koruma oranlarının azaltılması ve tarifelerle alakalıdır. Bu konular anlaşma metninin dördüncü ve beşinci maddelerinde yer almaktadır. Anlaşma, su ürünleri hariç tarım ürünlerinde tarifekasyon işlemiyle meydana gelecek tarifeler dikkate alınarak 01.09.1986 tarihinde geçerli tarife oranları üzerinden indirim taahhüdünde bulunulmasını öngörmektedir. Buna göre gelişmiş ülkeler 1986'daki tarife oranları üzerinden altı yıllık sürede her ürün için %15 ve ortalama %36 oranında indirim gideceklerdir. Gelişmekte olan ülkeler ise on yıllık dönemde ürün bazında %10 ve ortalama %24 oranında indirim uygulayacaklardır (Ay

& Yapar, 2005, s.60).

GATT taviz listelerinde daha önce yer almayan yalnızca gelişmekte olan ülkelere bir kere kullanılmak üzere “Tavan konsolidasyon” imkânı tanınmıştır. Bu imkândan yararlanacak ülkeler, 1986 yılı hadlerinden daha yüksek oranları konsolide ederek indirim tabi tutabileceklerdir. Gelişmekte olan ülkeler bu şekilde, tarifelerini ilk aşamada yükselterek yüksek orandan indirim başlayabileceklerdir (Aydın, 2004, s.27-28).

3.1.2.2. İhracat Sübvansiyonları

İhracat sübvansiyonları, anlaşmanın sekiz, dokuz, on ve on birinci maddelerinde düzenlenmiştir. Uruguay görüşmelerine kadar olan süreçte ihracat sübvansiyonları hızla artmış bu nedenle Uruguay müzakerelerinde en önemli konulardan biri olmuştur. 1947’de GATT ile sanayi ürünlerinde ihracat sübvansiyonları yasaklanmış, tarım ürünlerinde ise belli şartlara bağlanmıştır. TA ile tarımsal ürünlerde, üye ülke taahhüt listesinde belirtilen ürünlerde sübvansiyon uygulayabilecektir. Anlaşma’da yer alan ülkeler sübvansiyonlarına üst sınır koymayı ve belirli oranlarda indirimler gerçekleştirmeyi taahhütte bulunmuşlardır. En az gelişmiş ülkelerin böyle bir taahhüdü bulunmamaktadır (Ensari, 2015, s.38).

İhracat sübvansiyonları ayrıma tabi tutulmuştur. Karşı önlem alınamayan sübvansiyonlar diğer bir deyişle dava edilemeyen sübvansiyonlar, TA’nın 2 no’lu ekinde bulunan ticaret üzerinde en az bozucu etki yapan iç desteklerdir. 2 no’lu ek dışında, taahhüt listesinde yer alan sübvansiyonlar ve ticaret bozucu iç destekler taraf ülkede önemli boyutta zarar oluşturduğu takdirde bu sübvansiyonlara karşı önlem alınabilmektedir. Ülkelerin taahhüt listelerinde yer almayan, baz dönemde uygulanmayan ve sonrasında uygulamaya konulmuş ihracat sübvansiyonlarının belirlenmesi durumunda ise karşı önlem alınabilmektedir (Ay & Yapar, 2005, s.60).

İhracat sübvansiyonlarının kullanımı aşağıda belirtilen dört durumla sınırlandırılmıştır (Aydın, 2004, s.49);

- DTÖ üyesi ülkenin taahhüt listesinde yer alan ürüne özel indirim niteliğinde ihracat sübvansiyonları,
- Sübvansiyon verilmiş ihracat hacminin Anlaşma’nın 9.2. (b) maddesinde belirlenen sınırlar içinde olması,

- Özel ve lehte muamele hükümleriyle uyumlu ihracat sübvansiyonlarının gelişmekte olan üye devletler için tanınması,
- TA'nın 10. Maddesindeki disiplinler ile uyumlu olmak koşuluyla, indirim taahhüdü harici ihracat sübvansiyonları.

3.1.2.3. İç Destekler

Tarım Anlaşma'sının altıncı ve yedinci maddelerinde iç destekler düzenlenmiştir. İç destek düzenlemeleri, tarımsal üretimi doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen unsurları kapsamaktadır. Tarımı doğrudan etkileyen desteklerin azaltılması hedeflenmektedir. Anlaşmanın özelliklerini incelediğimizde en önemli noktalardan biri, ulusal destekleme politikalarından dış ticareti olumsuz yönde etkileyenleri kısıtlamasıdır. Buna göre, 1986-1988 yılları temel alınarak, gelişmiş ülkelerde altı yıllık süreçte %20, gelişmekte olan ülkelerde ise on yıllık süreçte %13,3 oranında indirime gitmeleri planlanmıştır (Ensari, 2015, s.37).

Anlaşmada farklı destek tipleri tanımlanmaktadır. Bunlar; ticaret bozucu etkileri olduğu kabul gören “amber kutu”, ticaret ve üretim üzerindeki etkileri göz ardı edilebilir seviyede olan “yeşil kutu” ve “mavi kutu” önlemleridir (Doğan, 2002).

Yeşil Kutu önlemleri hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için geçerlidir. Bununla birlikte gelişmekte olan ülkelerde, gıda güvenliği amacıyla devlet programları ve kırsal kalkınma için sübvansiyonlu gıda fiyatları konusunda özel muamele yapılmaktadır (WTO, 2020). Yeşil Kutu kategorisi, üretim veya ticaret üzerinde hiçbir olumsuz etkisi olmayan ya da minimal bozucu etkisi olduğu düşünülen destek biçimlerinden oluşmaktadır (Blandford, 2001, s.37).

Yeşil kutu, kamu tarafından sağlanan genel hizmetler, çevresel araştırmalar, doğal afet ödemeleri, gıda güvenliği, gıda yardımları, tarımsal eğitim ve danışmanlık hizmetleri, altyapı hizmetleri, pazarlama hizmetleri gibi hükümet programı aracılığıyla yapılmaktadır. Ancak bu destekler üreticilere fiyat desteği sağlama etkisine ve tüketicilerden doğrudan transfer yoluyla olmamalıdır. Yeşil kutu destekleri, mavi ve kırmızı kutu desteklerine nazaran indirim taahhütlerinden muaf tutulmuştur. Mavi kutu desteklerinde üretim, ödemeler açısından önemlidir fakat üretimin miktarıyla ilgili değildir. Buna karşın yeşil kutu destekleri üretim ile bağlantısı olmayan ödemeleri içermektedir (Aydın, 2004, s.41-43).

Kırmızı Kutu önlemleri, diğer iki kategori olan yeşil ve mavi kutuya girmeyen

destekleri kapsamaktadır. Kırmızı Kutu içindeki iç desteklerin uygulanmaları üye ülkelere yasaklanmıştır. Kırmızı Kutu, iç fiyatların müdahale fiyatları uygulanarak desteklenmesi şeklinde gerçekleşen önlemlerdir. Anlaşmaya göre, ülke çiftçileri toplam üretim değerinden daha az miktarda destek alıyorsa, yurtiçi destekler üzerinde kısıtlama yapılmasını istemediği duruma “de minimis” denilmektedir. Kırmızı kutu önlemleri, bu oranın altında bulunanları, düşük gelirli üreticilere karşı olan önlemleri, tarımsal ve kırsal kalkınma için yapılan yatırım sübvansiyonları, indirim dahil edilmeden uygulanan istisnaları içermektedir (Ay & Yapar, 2005, s.62).

Mavi Kutu önlemleri ise, destek indirimine dahil edilmeksizin uygulanmasına izin verilen “Doğrudan Ödemeler” şeklindeki uygulamalardır. Bu kategori Blair House Anlaşması ile oluşturulmuştur (Özalp, 2014, s.40). Doğrudan ödemelerin üretim sınırlama programları altında olanları belirli bir alan ya da ürün için yapılıyorsa, mavi kutu önlemleri taahhütlerden muaf olabilmektedir. Ayrıca ödemeler temel olarak seçilmiş yıllarda üretimin %85’i veya daha az oranda uygulanıyorsa da mavi kutuya dahildir (Aydın, 2004, s.43).

3.1.3. İleri Tarım Müzakereleri

Uluslararası ticaret sistemi, zaman içerisinde değişmekte ve gelişmektedir. DTÖ’nün en temel amacı uluslararası ticareti olabildiğince serbestleştirmek ve değişen koşullara göre uyum sağlamaktır. Çok taraflı ticaret müzakereleri bu bağlamda uluslararası alanda tarım ticaretinin serbestleştirilmesi adına önem taşımaktadır.

DTÖ, 2001 yılı Kasım ayında Doha’da yapılan Bakanlar Konferansında yayınlanan deklarasyon ile “Doha Kalkınma Turu” olarak adlandırılan müzakereyi gerçekleştirmiştir. Tarım alanında, Doha Deklarasyonu, DTÖ üyeliğinin piyasaya girişte önemli iyileştirmeler, her türlü ihracat sübvansiyonlarının azaltılması ve ticareti bozan iç desteğin büyük ölçüde azaltılması konusunda kararlı olduğunu belirtmektedir (Clapp, 2006, s.1). Görüşmelerin gündemini tarımsal sübvansiyonların kaldırılması, uluslararası yatırım politikalarının düzenlenmesi, rekabet politikaları, sanayi ürünlerine ek olarak tarım ürünleri ve hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi gibi konular oluşturmaktadır (Seyidoğlu, 2015, s.239). İleri Tarım Müzakereleri bu çok taraflı ticaret görüşmelerine dahil edilmiştir. Üye ülkelerin Doha Bakanlar Konferansında bir sonraki konferans için taahhütlerini detaylı olarak sunmaları istenmiştir (Çomaktekin, 2009, s.35-36)

Doha Görüşmeleri, gelişmekte olan ülkelerin çok taraflı ticaret sistemi içindeki

yerinin güçlendirilmesi adına oldukça önemlidir. Görüşmenin bir diğer özelliği de müzakere konularının tamamında anlaşmaya varılmadığı sürece, diğer konularda da anlaşmaya varılmadığının kabul edilmesidir. Bu düzenleme “Tek Taahhüt İlkesi” olarak bilinmektedir. Nitekim bu düzenleme ile hedeflenen, tüm konularda ortak bir karara vararak tüm üyelerin yararına olacak şekilde anlaşma paketi meydana getirmektir. Ayrıca tek taahhüt ilkesi doğrultusunda 2005 yılına kadar müzakerelerin sonuçlandırılması ve tarıma yönelik yeni politikaların uygulanması amaçlanmıştır (Ensari, 2015, s.39).

Doha Turu öncesinde 1996’da Singapur, 1998’de Cenevre ve 1999’da Seattle konferansları yapılmıştır. Tarım Anlaşması gereğince Singapur Konferansında belirli alanlarda çalışma gruplarının oluşturulması ve ek olarak bu grupların önerilerinin olduğu raporlarını iki yıl içinde sonuçlandırması ve tarife indirimi konularında kararlar alınmıştır. Cenevre Konferansında, ileri tarihlerde yapılacak konferanslarda tarım ve hizmet konusunda dikkate alınacak konular belirlenmiştir. Seattle Konferansı ise, özellikle tarım ile ilgili olmuştur fakat ülkelerin tarım ile ilgili görüşleri birbirine uymamıştır (Özalp, 2014, s.44).

3.1.4. Dünya Ticaret Örgütü ve Türkiye

Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması’na göre Türkiye, tarım alanında kendi politikalarını ve sektör yapısını göz önünde bulundurarak ilk görüşme önerisini 2001 yılında DTÖ Tarım Komitesi’ne bildirmiştir (Güneş, 2009, s.126).

Tarım politikalarında ülkemizin yükümlülükleri, DTÖ Tarım Anlaşması ve AB Ortak Tarım Politikası ile uyumlu olarak düzenlenmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede tarımı destekleme politikaları, üretimin serbest rekabet koşullarında pazar ortamına uygun geliştirilmesi hedeflenerek, kamu kaynaklarının bu doğrultuda kullanılması belirlenmiştir. Tarımsal ürün fiyatlarına olan devlet müdahaleleri daha aza indirgenerek üreticilere gelir desteği verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca ürünlerin üretimleri konusunda iç ve dış talebi olan ürünlerin üretiminin artırılmasına yönelme söz konusu olmuştur (Yavuz, 2000, s.15).

DTÖ’nün ülke sınıflamasında Türkiye “gelişmekte olan ülkeler” arasında yer almaktadır ve bu nedenle bu ülkelere sağlanan ayrıcalıklardan faydalanabilmektedir. Ülkemiz için gelişmiş ülkelerin ihracat sübvansiyonlarını azaltmaları, iç destek ve gümrük vergilerinde indirim yapmaları tarım ürünlerimizin dış ticaretteki konumu

açısından bazı olumlu kazanımlara yol açmıştır. Türkiye açısından “pazara giriş” kısmında bahsedilen gümrük vergilerinin indirilmesi durumu, hayvansal ürünler ilk sırada yer almak üzere bölgesel kalkınma ve gıda güvencesi bakımından önemli olan tarım ürünleri için önemli ayrıcalıklar sunmaktadır. “İhracat teşvikleri” açısından değerlendirme yapıldığında tarım ürünleri azami miktardadır ve ihracat kredisi bulunmamaktadır. Fakat bunun yanı sıra gelişmiş ülkelerdeki ihracat teşvik politikalarının kaldırılması diğer ülkeler açısından tarım ürünlerinin dış ticaretteki rekabet üstünlüğü açısından olumlu olabilecektir (Yavuz & Dilek, 2019, s.107). “İç destekler” konusunda toplam tarımsal üretim değerinin %10’una tekabül eden asgari destek oranını aşmadığından dolayı indirim yapılmamıştır (Güneş, 2009, s.127).

Dış ticarete uygulanan korumalar ile iç pazara verilen toplam desteklerde Tarım Anlaşması’na göre, gelişmiş ülkeler tarafından 6 yıllık süre içerisinde %36, gelişmekte olan ülkeler tarafından 10 yıllık süre içerisinde %24 oranında indirim öngörülmüştür (Ülgüray, s.48). Türkiye, müzakerelerde, pazara girişteki korumacı yaklaşımıyla gümrük vergilerinde minimum indirim olması gerektiğini savunmuştur. Bu görüşü savunan G-33 grubunda arasında yer almıştır. G-33 grubu ülkeleri; Filipinler, Hindistan, Endonezya, Nijerya, Uganda, Küba, Kenya, Pakistan, Türkiye ve Çin’den oluşmaktadır (Örnek, 2007, s.338).

3.1.5. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası

Ortak Tarım Politikası (OTP), tarımla uğraşan kırsal kesimi korumak için meydana getirilmiştir. Fiyatları, çiftçi gelirlerini ve çıktıları etkileyerek tarımla geçimini sağlayanları korumaya yönelik sübvansiyonları da bünyesinde bulunduran AB’nin ilk ortak politikasıdır. Ortak Tarım Politikasının, AB bütçe harcamaları içindeki payı yaklaşık olarak %40’tır. Mevcut durumda OTP, farklı politikaları farklı yöntemlerle finanse edecek şekilde iki farklı sütundan oluşmaktadır. Birinci sütun desteği, piyasa yönetim tedbirleri ve çiftçilere yapılan doğrudan ödemeleri kapsamaktadır. Harcamalar önceden belirlenerek tamamı AB tarafından ödenir. Aynı şekilde Ödeme Ajanslarına da AB tarafından yıllık olarak ödeme yapılır. Birinci sütunda bulunan önlemler merkezi olarak planlanmıştır ve birlik genelinde bütün olarak uygulanmaktadır. Buna göre OTP bütçesinin yaklaşık %80’ini birinci sütun harcamaları oluşturmaktadır. İkinci sütun desteği ise daha çok tarımın yapısal ve çevresel fonksiyonlarını iyileştirme ve kırsal kalkınmayı geliştirmeye yöneliktir. İkinci sütun, Üye Devletler ve AB Bütçesi ile ortak

finanse edilmektedir. Harcamalar yürürlükte olan programlara dayalı olarak çoğunluğu çiftçilere yönelik çok yıllık taahhütler içerir ve Üye Devletler bazında veya bölgesel düzeyde hesaplanır. Açıklanan bu sütun üç ana ekseninden meydana gelmektedir. Birinci eksen tarım ve ormancılık sektörlerinin rekabetçiliğinin geliştirilmesine yöneliktir. İkinci eksen tarım-çevre programları gibi destekleyicilerle, çevre ve kırsal alanın geliştirilmesine yöneliktir. Üçüncü eksen ise kırsal ekonominin çeşitlendirilmesi ve kırsal alanlardaki yaşam kalitesinin artırılmasına yönelik olarak teşvik edilmektedir (Cantore & Kennan & Page, 2011, s.3).

OTP'nin amaçları değişikliğe uğramayarak Roma Anlaşması'nda yer aldığı şekliyle kalmıştır. 1962 yılında başlatılan OTP, tarım ve toplum arasında ve Avrupa ile çiftçileri arasında bir ortaklıktır. Amaçları ise (AB Komisyonu):

- Avrupa genelinde kırsal alanları korumak,
- AB çiftçilerinin yaşam standartlarını makul seviyede tutmak,
- Çiftçilere yönelik desteklemelerde bulunmak ve tarımsal üretkenliği artırmak, istikrarlı bir ekonomik gıda tedariki sağlamak,
- İklim değişikliği ve doğal kaynakların sürdürülebilirliği gibi konularda yönetimi ele almak,
- Kırsal ekonomiyi canlı tutmaktır.

Ortak Tarım Politikası tek pazar, topluluk tercihi ve ortak mali sorumluluk ilkelerinden oluşmaktadır. Tek pazar ilkesi, topluluğun ortak pazarında tarım ürünlerinde serbest dolaşımı hedeflemektedir. Bu ilkenin odak noktası, tarım ürünlerinin serbest dolaşımına izin vermeyen vergiler ve rekabeti bozacak etkide olan sübvansiyonlar gibi engellerin ortadan kaldırılmasıdır. Ürün alımlarının ilk olarak üye ülkelerden alınması da bu ilkenin temelini oluşturmaktadır. Topluluk tercihi ilkesi, birliğe dahil ülkelerde üretilen ürünlerin, ithal ürünlere tercih edilmesini ifade etmektedir. Bu ilke ile hedeflenen, topluluk tarım ürünlerini ithalata ve dünya piyasalarındaki fiyat dalgalanmalarına karşı korumaktır. Ortak mali sorumluluk ilkesi ise, OTP'nin finansmanının birliğe üye ülkeler tarafından ortak bir bütçeden karşılanmasını ifade etmektedir. Bu amaçla Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (FEOGA) oluşturulmuştur (Güresinli, 2015, s.15-16).

Ortak mali sorumluluk ilkesinin gereği olarak oluşturulan Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu, üye ülkelerin katkıda bulunması ile meydana gelen OTP bütçesidir. Ödemelerin ve giderlerin tek bir bütçeden yapılması bu fon ile sağlanmaktadır. FEOGA

kendi içinde yönlendirme ve garanti olarak iki farklı kaleme ayrılmıştır. Yönlendirme birlik bütçesinin %3'ünü oluşturmakla birlikte tarımsal yapılandırma ve kırsal kalkınmada kullanılmaktadır. Garanti ise fiyat ve pazar politikası ekseninde harcamaların finansmanını sağlamaktadır. Ayrıca garanti bölümü AB bütçesinin %45'ini oluşturmaktadır (Eğri, 2011, s.37).

Avrupa Komisyonu tarafından tanımlanan Avrupa Tarım Modeli, kırsal kesim ve kırsal yaşamın çeşitliliği ile bir bütün halindedir. Üreticilerinin yaşam standartlarını ve gelir düzeyini korumaya ek olarak dünya pazarında lider bir konuma sahip olmayı hedeflenmiştir. Avrupa Tarım Modeli, çevre dostu üretim yöntemleri ve tüketicilere kaliteli ürün sunmanın yanı sıra sürdürülebilir ve verimli bir model olarak ifade edilmiştir (Knickel & Renting & Ploeg, 2004, s.81).

OTP'de yıllar içerisinde değişiklikler göstermiş bazı reform girişimleri yaşanmıştır. Tarım sektöründe köklü düzenlemeleri içeren Mansholt Planı ile arzın talepten fazla olması eleştirilmiştir. Plan, birliğe üye ülkelerin tepkisi üzerine yıllar içinde esnetilerek diğer reformların kaynağı olmuştur. Tarımsal yapı adına ilerleyen yıllarda harcamaları azaltma, birlik sınırlarını genişletme ve üretimi dengeleme adına iyileştirici önlemler alınmıştır (Bayraç & Yenilmez, 2005, s.28). Alınan önlemlerden ilki 1984 yılında süt ürünlerine kota getirilmesiyle başlamış ve sektördeki ürün fazlalığından kaynaklanan mali yükün üreticiyle paylaşılması adına "Ortak Sorumluluk Vergisi" uygulanmıştır (Eraktan & Ören, 2004, s.2).

AB'de 1992 yılında Uruguay Turu Tarım Anlaşmasının gerekleri doğrultusunda hazırlanan ve yeni düzenlemeleri içeren Mac Sharry Reformu yapılmıştır (Eraktan, 2006, S.54). Söz konusu reform ile tarım politikaları içindeki fiyat desteklerinin azaltılması hedeflenmiştir. Mac Sharry reformunun temel unsurları; tarımsal ürün fiyatlarının düşürülmesi, çiftçilerin gelir kayıplarının önlenmesi, çevre koruma politikalarının uygulanması ve rekabete açık yeni piyasa düzeninin kurulmasıdır (Gültekin, 2012, s.61). 1999 yılında yapılan Gündem 2000 adı altında OTP reformu da Mac Sharry ile aynı niteliklerde hazırlanmıştır. Burada amaçlanan pazar ve fiyat politikalarıyla korumacılığı azaltarak, tarım kesiminde çalışanları uluslararası alanda daha büyük bir rekabet gücü kazandırmak olmuştur. Bunlara ek olarak kırsal kalkınma politikalarında düzenlemeler yaparak çiftçilerin sorunlarına çözüm bulmaya, çevreye duyarlılığın artırılmasına ve kaliteli üretimin ön plana çıkarılması çabalanmıştır (Eraktan, 2006, S.54). Gündem 2000 reformu ve tarım politikalarıyla rekabetçi, sürdürülebilir ve kaliteli bir tarım sektörü hedeflenmiştir (Çakmak & Kasnakoğlu, 2001,

s.4).

AB'ye yeni 10 üye katılımı ve Gündem 2000 öncesinde yapılan desteklemelere sınır getirilmiştir. OTP harcamaları 2006 yılına kadar sabitlenmiştir. Ayrıca Gündem 2000 çerçevesinde tarımsal ve kırsal kalkınmayı desteklemek amacıyla 2000-2006 yılları arasında "Tarım ve Kırsal Kalkınma için Özel Katılım Programları (SAPARD)" adıyla özel mali destek programı oluşturmuştur (Eraktan & Ören, 2004, s.3).

Gündem 2000 ile Kırsal Kalkınma Planına yönelik belirlenen tedbirler şunlardır (Güresinli, 2015, s.39-40);

- Mesleki yeterliliğini sağlamış genç çiftçilere destek verilmesi,
- Tarımsal işletmelerde modernizasyonu sağlamak, işletme gelirlerinin artırılması,
- Çiftçilerin mesleki yeterliliklerinin artırılması amacıyla eğitim verilmesi,
- Orman ürünlerine yönelik destek verilmesi,
- Tarımsal üretimin rekabetçiliğini ve katma değerini artırma amacıyla destek verilmesi,
- Erken emeklilik teşviki,
- Doğal koşullardan etkilenen tarımın sürdürülebilirliği adına hektar bazında destek verilmesi,
- Arazi toplulaştırma, kırsal mirasın korunması, su kaynaklarının yönetimi gibi kırsal alanların geliştirilmesine yönelik tedbirlerdir.

2013 yılında OTP başka bir reformdan geçmiştir. Tarım sektörünün karşılaştığı değişen şartlara yanıt vermek ve ayrıca OTP'yi sürdürülebilir, kapsayıcılığı daha geniş yöntemlerle 2020 Avrupa stratejisi hedeflerine hazırlamaktır. Bu çerçevede OTP 2014-2020 için üç ana hedef ve bu uzun vadeli politika hedeflerini gerçekleştirmek için araçlar belirlemiştir. Politika hedeflerinden birincisi, uygulanabilir gıda üretimidir. Pazar aksaklıkları ve gıda zincirinin işleyişinde tarım sektörünün karşılaştığı sorunlara yönelik AB'nin rekabet gücünü artırarak gıda güvenliğine katkıda bulunmayı hedeflenmiştir. İkinci politika, doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi ve iklim ile AB tarımsal üretimini uzun vadede koruyarak potansiyelini arttırmaktır. AB'de tarım, ekonominin diğer sektörlerle kıyasla iklim değişikliğine karşı daha savunmasızdır. Bu sebeple, iklim değişikliği etkilerinin potansiyel riskini ve şiddetini azaltmak için tarımsal ekosistemlerin direncini artırmak AB için oldukça önemli olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2018, s.3). Politika hedeflerinden sonuncusu ise bölgeler arası kalkınmada dengenin sağlanmasıdır. Kırsal alanların sosyoekonomik gelişimine katkıda bulunmak

ve yapısal çeşitliliği korumak için AB genelinde teşvik verilmesi amaçlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2015).

3.1.6. OECD Ülkelerinde Uygulanan Tarım Destekleme Politikaları

Tarım tüm ülkelerin ekonomisinde önemli yeri olan bir sektör olmuştur. Ülkelerin kalkınma düzeylerine göre çeşitli şekillerde desteklemeler yapılmıştır. OECD ülkelerinde tarımsal desteklerin ölçümü “Üretici Destek Tahmini (PSE)”, “Tüketici Destek Tahmini (CSE)” ve “Toplam Transferler” olarak adlandırılan göstergelerle yapılmaktadır. Söz konusu göstergeler OECD’nin tarım politikası izleme ve değerlendirmesi adına temel işlev görmektedir. PSE, tüketicilerinden ve vergi mükelleflerinden tarım üreticilerine bir yıl içinde yapılan parasal transferleri göstermektedir (Ören & Bahadır, 2005, s.1).

OECD ülkelerinin tarım politikalarında önemli değişiklikler olmuştur. Bunlar; iklim değişikliğinin tarım üzerindeki etkisini azaltmaya yönelik girişimler, tarımın sürdürülebilirliği ve bazı önemli bölgesel ticaret anlaşmalarını içermektedir (OECD, 2020). Fakat 2020 yılında tüm dünyada koronavirüs (COVID-19) salgınının patlak vermesi ile politikalar yeniden revize edilmiştir.

Beslenme ihtiyacının temelini oluşturan tarım, salgın ile birlikte daha önemli olmuştur. Bu durumda ülkeler tarım politikası olarak çiftçileri, tüketicileri ve gıda zincirinde yer alan tüm aktörleri desteklemeye yönelik yeni politikalar belirlemiştir. Nitekim çoğu OECD ülkesinde özellikle kişi başına düşen yüksek gelirli ülkelerde tarifeler, daha fazla üretim ve ihracatı teşvik eden sübvansiyonlar veya üretim maliyetlerini etkin bir şekilde düşüren girdi sübvansiyonları gibi bir dizi politika önlemleri yoluyla tarım üreticilerine destek sağlamaktadır (Tokarick, 2005, s.573).

OECD’ye göre uygulanan destek politikalarından tarımla ilgili olanların hiçbiri tüketicilerden ve vergi mükelleflerinden gelen parasal transferin yarısından fazlasını çiftlik hanelerine gelir olarak ulaştırmada başarılı olamamıştır (Baffes & Gorter, 2005, s.6). OECD Tarım Bakanları 2016 yılında tarım ve gıda sektörünün daha üretken, sürdürülebilir ve risklere karşı dirençli hale gelmesini sağlamak için ihtiyaç duyulan politikalar konusunda anlaşmıştır. Ancak bu politikalar hükümetler tarafından tam olarak yerine getirilememiştir. OECD’nin raporunda tarım konusunda bir dizi öneri ve değerlendirmeler mevcuttur. Bunlar;

- Pazar verimliliğine ve sektörün çevresel performansına zarar veren politikaların kademeli olarak kaldırılması gerektiğidir. Bu sayede sektör içi bozulmalar azalacak ve piyasalar iyileşecek, aynı zamanda üretimi sürdürülmez yollarla yoğunlaştırmaya yönelik teşviklerin çevresel baskısı azalacaktır.
- Bütçe desteğini bozan desteklemelerin kaldırılması gerektiğini öngörmüştür. Böylece tarımı daha üretken, sürdürülebilir ve dirençli hale getirecek politikalara fon aktarımı sağlanabilecektir.
- COVID-19 salgını nedeniyle getirilen ticaret kısıtlamalarının mümkün olan en kısa sürede kaldırılması gerektiğidir.
- Çiftlik hanelerini sosyal güvenlik sistemine entegre ederek tarımda gelir desteği politikasının harcama ihtiyacının azaltılmasıdır.
- Hükümetlerin, çiftçilerin mevcut riskleri yönetme ve iklim değişikliğine uyum sağlamasını attıracak yatırımlara öncelik vermesi gerektiğini belirtmiştir.
- Tarımda teknolojik gelişmelere uygun olarak yenilik yapılması ve bu konuda yatırımlar yapılmasını öngörmüştür (OECD, 2020).

Tarım destekleme politikalarında çeşitli OECD ülkelerinin izlediği uygulamalar konunun kapsamı adına yol gösterici olacaktır.

Arjantin, esas olarak yerel üretici fiyatlarını düşüren ihracat vergileri nedeniyle tarım sektörüne olumsuz destek sağlamaktadır. Üreticilere yapılan bütçe ödemeleri sınırlıdır ve temel politika olarak girdi desteğine odaklanmıştır (OECD,2019). Aralık 2019'da yeni hükümet ayrı bir Tarım, Hayvancılık ve Balıkçılık Bakanlığı'nı kurmuştur. Bakanlık, sürdürülebilir üretim sistemlerini teşvik etmek için taze meyve ve sebze gıdalarının güvenliğini ve ayrıca toprak, su ve enerji kaynaklarının korunmasını ve akılcı yönetimini güçlendirmek amacıyla İyi Tarımsal Uygulamalar programını başlatmıştır. Ayrıca tarımsal kimyasalların kullanımının iyileştirilmesi konusunda yeni uygulamalar kararlaştırılmıştır (OECD, 2020).

Brezilya, rekabetçi ve ihracatçı ülke olarak tarıma düşük seviyelerde destek ve koruma sağlamıştır. Üreticilere verilen desteğin büyük bir kısmı girdi ödemeleri, imtiyazlı kredi ve mahsul sigortasından oluşmaktadır. Soya fasulyesi, kümes hayvanları, sığır eti, pamuk, mısır ve portakal suyu üretiminde dünya liderleri arasında yer almış ve AB ve ABD'den sonra üçüncü en büyük tarımsal gıda ihracatçısı olmuştur. Tarımsal üretimin toplam değerinin üçte ikisi bitkisel ürünler ve üçte biri hayvancılık ürünlerinden oluşmaktadır (OECD, 2020).

Kanada, tarımsal destekleme politikaları olarak yüksek gümrük tarifeleri ile korunan ve iç piyasaya yönelik sektörler ile açık piyasa ortamında faaliyet gösteren ve ihracata yönelik diğer sektörler olarak ayırmıştır. Tedarik yönetim sistemi kurulmuş, üretim maliyetlerine göre yerli fiyat belirleme sistemi ile birlikte, yalnızca iller içinde ticareti yapılabilen tarifeler ve üretim kotaları yoluyla süt, kümes hayvanları ve yumurta sektörlerine piyasa fiyatı desteği sağlamıştır (OECD, 2020).

Çin, soya fasulyesi, kolza tohumu, pamuk ve mısır için piyasa müdahalesi uygulamış ve buğday ve pirinç için minimum satın alma fiyat sistemine ilişkin olarak politikalar gerçekleştirmiştir. 2003 yılından bu yana sürekli olarak net bir tarımsal gıda ithalatçısı olmuştur. Ancak tarımsal gıda ihracatı son yirmi yılda istikrarlı bir şekilde artış göstermiştir. Çiftçilere destek sağlamak için ana politika olarak pazar fiyatı desteğini belirlemiştir. Soya fasulyesi ve mısır için, ekilen alana göre doğrudan ödeme desteği kararlaştırmıştır (OECD, 2020).

Hindistan, tarım üreticilerine bütçe transferleri, gübre, elektrik ve sulama suyu gibi değişken girdi kullanımına yönelik sübvansiyonlar uygulamıştır. Soğan gibi bazı tarım ürünlerinde ihracat kısıtlamaları getirmiştir. Tarım, istihdamın neredeyse yarısını oluşturmaya rağmen GSYİH'deki payı %14 gibi düşük bir seviyede bulunmaktadır. Hayvansal üretim bitkisel üretime göre daha yüksektir. Buğday, pirinç ve pamuk için asgari destek fiyatı politikası uygulamıştır (OECD, 2020).

İsrail, tarım alanında gelişmişliği ile en dikkat çeken ülkelerden biri olmuştur. Topraklarının tuzlu olması sebebiyle ekilebilir alan %20'dir. Ayrıca doğal su kaynakları ve tarımsal işgücü sınırlı olmasına rağmen kendi gıda ihtiyacının %95'ini karşılamaktadır. Tarım arazilerinin ıslahına öncelik vermiş ve deniz seviyesinin 150 metre altındaki çölde çiftlik kurmuştur. Bu şekilde meyve ve sebze ihracatının %66'sını karşılamakta ve ürettiği ürünlerin %90'nını ihraç etmektedir. Tarımda teknolojik gelişmelere önem vermiş ve atık suyun yeniden kullanılması gibi geri dönüşüme konu olan teknolojileri desteklemiştir (Saygılı vd, 2019, s.24). Tarım ürünlerinde çeşitlilik fazla olsa da, üretim ve ihracat değerinin çoğu yüksek değerli meyve ve sebzelerden oluşmaktadır. Toprak ve su kaynaklarının neredeyse tamamı devlete aittir. Arazi çiftçilere belirli bir ücret karşılığında tahsis edilmekte fakat satılmamaktadır. Su, kota sistemi aracılığıyla dağıtılmakta ve tüketimi kontrol edilmektedir (OECD, 2020).

Japonya, tarımı geliştirmek ve çiftçiyi desteklemek amacıyla fiyat desteği politikaları uygulamaktadır. Tarımsal üretimde teknolojik gelişmelere öncelik veren ülkelerden biri olmuştur. Topraksız tarım konusunda başarılı olan ülke, robotlar ile

Üretim ve hasadı hızlandırabilmektedir (Saygılı vd., 2019, s.25). Temel tarım ürünleri için yüksek sınır koruması ve yerel fiyat desteği sistemini uygulamaktadır. Yem, un ve pirinç gibi ürünlerde alan bazlı demeler sağlamaktadır. Buğday, arpa, soya fasulyesi, şeker pancarı, nişasta, karabuğday gibi tarım ürünlerinde alan ve çıktı bazında doğrudan destek ödemesi sağlamaktadır. Alan bazlı demeler ekime dayalıdır, çıktı bazlı ödemeleri ise satış hacmi ve kaliteye göre yapmaktadır. Ayrıca tarım arazilerinde konsolidasyonu sağlamak ve arazi bütünlüğü için Arazi Bankası sistemi bulunmaktadır (OECD, 2020).

Kore, 1997 yılından itibaren doğrudan ödeme programları uygulamaktadır. Mevcut destekleme kalemleri ise; erken emeklilik ödemeleri, pirinç geliri tazminatı ve evre dostu üretim yöntemlerinin teşvikidir. Tarımı sürdürmeye ve kırsal peyzajı korumaya yönelik ödemeleri de bulunmaktadır. 2001 yılında ilk olarak elma ve armut için başlattığı tarımsal afet sigortası programı kapsamını genişletmiştir. Program kapsamında tarımsal ürün olarak 67 mahsul ve 16 hayvancılık ürünü bulunmaktadır (OECD, 2020).

Meksika, üreticilere yapılan temel destek politikasını piyasa fiyatı desteği olarak belirlemiştir. şeker en yüksek piyasa fiyatı desteği alan ürün olmuştur. 2019'dan itibaren belirlediği programları ise; teminatsız hayvancılık kredileri, küçük ölçekli çiftçiler için garantili fiyatlar, alana göre demeler ve gübre programlarıdır. Teminatsız hayvancılık kredilerinin kapsamını küçükbaş hayvan, koyun ve keçi türü oluşturmaktadır. Gübre programı alanı  hektardan fazla olmayan mısır, fasulye ve pirinç üreticilerine verilen destek olarak belirlenmiştir. Alana dayalı demeler ise kahve, şeker kamışı ve alanı 20 hektardan az olan üreticiler için uygulanmaktadır (OECD, 2020).

Norveç, tarım politikası olarak doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı, tarım için bilgi birikiminin geliştirilmesi, çiftçilik ve tarıma dayalı ürünlerde istihdam ve katma değer yaratılmasına katkıda bulunmayı hedeflemiştir. Politika araçları olarak pazarlama yasasına dayalı i piyasa düzenlemeleri ve bte ödemelerini belirlemiştir. Çiftçilere yönelik doğrudan ödeme politikaları da bulunmaktadır. Ayrıca evre konusunda önlem alınmış ve pestisitlere yönelik vergi uygulamıştır (OECD, 2020).

Rusya, temel tarım politikası olarak ithal ikameye dayalı gıda güvenliği uygulamasını 2025 yılına kadar devam ettirme kararı almıştır. Devlet Programlarının yapısını 2019 yılında değiştirmiştir. Değişikliğe göre yeni belirlenen proje ve programlar şunlardır; yatırım faaliyetlerinin teşvik edilmesi, ithal ikame sağlayan alt

sektörlerin geliştirilmesi, teknik modernizasyon, tarımsal sanayi ürünlerinin ihracatı, aile çiftçiliği ve kırsal kalkınmanın sağlanması, dijital tarım ve arazi ıslahıdır (OECD, 2020). İmtiyazlı krediler en önemli destek araçlarından biri olmuştur (OECD, 2019).

Amerika Birleşik Devletleri, 2018 yılında Çiftlik Yasası, 2019-2023 dönemi için çiftlik programlarını düzenleyen temel mevzuatı oluşturmaktadır. İçerik olarak; tarım arazilerinin korunması, tarım ticaretinin geliştirilmesi, çiftlik kredisi, kırsal kalkınma, organik tarım, mahsul sigortası gibi kalemlerden oluşmaktadır (OECD, 2020). Buğday, yemlik hububat, pamuk, pirinç, yağlı tohumlar, bakliyat, yün, tiftik ve bal için pazarlama yardımı kredileri devam etmekte politikaları arasındadır (OECD, 2019). Tarım konusunda en çok desteklenen hayvansal ürün süt olmuştur. Fiyat destekleri ve üretici birliklerine verilen desteklemeleri politika aracı olarak belirlenmiştir (Ören & Bahadır, 2005, s.2).

Tarım sektöründe 2017-2019 döneminde, 54 OECD ülkesinde yılda yaklaşık 619 milyar ABD doları destek verilmiştir. Toplam desteklerin 425 milyar ABD doları çeşitli destek uygulamaları için bütçe harcaması, geri kalan kısmı ise piyasa fiyatı desteği olmuştur (OECD, 2020).

3.2. Geçmişten Günümüze Türkiye’de Uygulanan Tarım Politikaları

Ülkemizde uygulanan tarım politikalarını incelemek, uygulamaların yapısını ve gelecekte takip edilmesi gereken politikaları belirleyebilmek için yararlı olacaktır. Bu sebeple mevcut politikaları ve politika araçlarını ele almadan tarihsel süreç içerisinde ne gibi gelişmeler olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Genel anlamda bu bölümde Osmanlı Dönemindeki tarım alanındaki gelişmelerden başlayarak Cumhuriyet Dönemi (1923-1950), 1950-1960, 1960-1980, 1980-2000 ve 2000-2020 yılları arası uygulanan tarım politikaları irdelenmiştir.

3.2.1. Osmanlı Dönemi Tarım Politikaları

Osmanlı’nın klasik dönemi olarak adlandırılan yükselme döneminde Avrupa’ya karşı üstünlüğünün temelinde toprak, ordu ve nüfus bulunmaktadır. Devlet iktisadi gücün göstergeleri olan bu unsurları birbirleriyle bağlantılı bir şekilde tek bir merkezden yönetilmiştir (Dumrul & Dumrul, 2014, s.151). Osmanlı’da toplumun yaklaşık yüzde 90’ının tarımsal faaliyetle uğraşmasından dolayı iktisadi düzenin tarım sektörü ağırlıklı olduğu görülmektedir. Sanayi alanında gelişme gösteremeyen toplumlarda olduğu gibi

Osmanlı'da da ekonomik hayatta, bölgeler arası ticarete, üretim ve maliyede tarım oldukça önemli konuma sahiptir (Öz, 2011).

Klasik dönemde tarım faaliyetleri henüz makineleşme olmadığından üretim aracı olarak bir çift öküz ile çekilen saban kullanılmıştır. Tarım kesiminin emek birimi ise küçük köylü ailelerinden oluşmuştur. Osmanlı'da bu dönemde kullanılan tarım yöntemi ve aile emeğinin esas alınması çift-hane sistemi olarak adlandırılmaktadır (Öz, 2011).

Osmanlı devletinde topraklar öşür, haraç ve miri olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Öşür topraklar, fethedilen bölgelerden alınmış ve mülk olarak dağıtılmıştır. Ayrıca bu topraklardan öşür vergisi alınmıştır. Fetihler sonucunda yenik düşen ülkelerin toprakları kendilerine bırakılan ve haraç alınan topraklara haraç topraklar denilmiştir. İmparatorlukta toprakların büyük çoğunluğunu oluşturan ve kullanım hakkı komutanlara verilenler ise miri topraklardır. Miri toprakların mülkiyeti o dönemde devlete ait bulunmaktadır. Gelirlerine göre sınıflandırılan bu toprak sistemine dirlik adı verilmiştir. Dirlik sistemi has, zeamet ve tımar olarak sınıflandırılmıştır. Padişah ve vezirlere ait olan, miras yoluyla intikal etmeyen 100 bin akçeden fazla geliri olan araziler has topraklardır. 20-100 bin akçe arasında geliri olan, babadan oğula geçen ve sancak beylerine verilen araziler ise zeamet olarak adlandırılmıştır. Tımar, 2-20 bin akçe arasında geliri olan sipahi beylerine verilen ve babadan oğula geçen arazileri oluşturmaktadır (Yavuz, 2005, s.45).

16. ve 17. yüzyılda isyan hareketleri ve göç gibi toplumsal olaylardan meydana gelen karışıklıklar tarımsal yapı üzerinde de etkili olmuştur. Yaşanan olayların etkisiyle kırsal kesimde bulunanların merkeze olan bağları zayıflamış ve iş bölümü daha sınırlı kalmıştır. Tarımsal üretimin temelini oluşturan küçük köylü aileleri dağlık alanlarda otlatıcılık faaliyetlerine yönelmişlerdir. Tüm bu gelişmelere bağlı olarak 17. yüzyılda tarım alanında üretim gerilemiştir. 18. Yüzyıla gelindiğinde ise devletin merkezi gücü zayıflamış, yerel gücü oluşturan ayan ve derebeylerin güçlenmesiyle halkın ve üreticinin üzerindeki baskı artmıştır. 19. Yüzyılda tarımsal yapı önemini korumuştur. Bu yüzyılda ekonomiyi ve tarımı etkileyen bazı olumsuz durumlar bulunmaktadır. Öncelikli olarak tarımsal üretim o dönemde yaşanan kuraklık, kıtlık ve çekirge istilalarından olumsuz etkilenmiştir. Politik olarak meydana gelen direnişler ve ihtilaller ülkede gerek tarım sektöründe gerek uluslararası ilişkilerde olumsuzluklara neden olmuştur. Uluslararası pazarların gelişmesiyle daralan Osmanlı tarımı yüzyılın sonuna doğru eski önemini kaybetmiştir. Osmanlı'da tarımsal üretimde ihracatta büyük payı olan pamuk ve imparatorluğun son döneminde bilhassa kuru incir, üzüm, fındık ve tütün

gibi önemli ihracat ürünleri piyasasında yabancı firmalar etkin konuma gelmiştir (Demirdöğen & Olhan, 2017, s.3).

Osmanlı İmparatorluğu uzun bir süre kapitalist dünya ekonomisinin dışında kalmıştır (Wallerstein, 1979, s.389). Osmanlı'da tarım kesimine uygulanan politikalar dikkate alındığında modern anlamda ilk defa 19. yüzyılın başlarında tarıma müdahale edilmiştir. Devlet politika olarak çeşitli kurum ve kuruluşlara ait arazileri bünyesine dahil etmiş ve tarımsal üretim açısından verimli olanları çiftçilere dağıtmıştır. Bu şekilde dönemde toprak reformu politikası uygulamıştır. Tarım ürünlerinde bölgesel verimliliğe önem verilmiştir. Örneğin batıda tekstil sektörünün gelişmesine bağlı olarak pamuk üretimi desteklenmiştir. Devlet fiyat politikası konusunda korunması gereken ürüne yüksek fiyat belirlemiş fakat bunun haricinde tarım kesiminde çalışanlar ne ekecekleri konusunda serbest bırakılarak herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır (Yavuz, 2005, s.45-46).

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte tımar sistemi etkisini kaybetmeye başlamıştır. Bu dönemde üreticilere kredi sübvansiyonu sağlanmış fakat ürün ticareti serbestleştirilerek devlet tekelleri genel olarak tasfiye edilmiştir. 1858 yılında çıkarılan Arazi Kanunnamesi tarım açısından önemli bir politika olmuştur. Yüzyıllar boyu toprağın sahibi olan devlet bu kanunname ile özel mülkiyeti benimsemiş ve toprağın el değiştirmesine karşı çıkmamıştır (Demirdöğen & Olhan, 2017, s.2).

Osmanlı'da tarım sektörünün gelişmesinde büyük paya sahip olan ve reform politikalarının temelinde bulunan Ziraat Bankası 1887 yılında üreticilere kredi sağlamaya yönelik olarak kurulmuştur. Fakat bu olumlu gelişme banka heyetinin kurulma amacının ilk olarak ziraatle ilgili olmadığını belirtmesiyle tarıma olan yaklaşımlarını belirtmişlerdir. Nitekim o dönemde ipotekli krediler ve bankanın mülke el koyması durumları bu yaklaşımları doğrular vaziyettedir (Demirdöğen & Olhan, 2017, s.2).

Devlet tarımı teşvik etmek amacıyla tohumu, gerekli teçhizatı ve hayvanı bulunmayan çiftçilere üç dört senelik vadelerle faizsiz kredi vermiş. Ayrıca kredi desteği için Memleket Sandıkları uygulaması tüm ülkede uygulanmaya başlamıştır. 1859 yılında tarıma yönelik teşvik olarak Tapu Nizamnamesi yayımlanarak tarım dışı alanları kullanıma açanlara belli muafiyetler tanınmıştır. 1862 yılında ise pamuk üretimini arttırmak adına vergi muafiyeti ve sübvansiyonlar sağlanmıştır (Erdoğan, 2019, s.59).

Aynı dönem içerisinde ipek, tütün, üzüm, incir gibi tarım ürünleri de destekleme kapsamına alınmıştır. Fakat ülkede yapılan üretim kapitülasyonlara bağlı gümrüksüz

ürünlere karşı rekabet edemeyerek un, pirinç ve buğday gibi ürünler ithal edilmiştir (Dernek, 2006, s.2).

Osmanlı'nın son döneminde tarımın milli gelir içindeki payına baktığımızda %65'i tarımsal üretimden oluşmaktadır. Dünya Savaşı öncesinde %20 hayvansal, %80 bitkisel üretimden oluşmaktadır. Bitkisel üretimin büyük çoğunluğu ise tahıl ürünlerinden oluşmaktadır. 1914- 1918 yılları arasında buğday üretimi %47, tütün %5, kuru üzüm %54, fındık %65, yaş koza %69'a düşmüş, koyun sayısı %45, keçi sayısı %33 azalma göstermiştir (Topuz, 2007, s.379).

3.2.2. Cumhuriyet Dönemi Tarım Politikaları

1923-1932 yılları ekonomi ve tarım politikaları bakımından liberal anlayışın hâkim olduğu dönemdir. Bu dönemin en önemli iki gelişmesi 1923 İzmir İktisat Kongresi ve 1929 Dünya Buhran'ı olmuştur. Ülkemizde buhran yıllarıyla beraber devletçi politikalar gündeme gelmiş ve müdahaleler artmıştır. Tarım kesimi önemini korumakla beraber daha çok sanayi alanına yönelim gerçekleşmiştir (Şener, 2004, s.74).

İzmir İktisat Kongresi 1923 yılında sanayi, işçi, tüccar ve çiftçi kesimlerinden oluşan 1135 delegenin katılımıyla başlamıştır. Her kesim için çeşitli kararlar alınmıştır. Çiftçi kesiminin istekleri ise şu şekilde sıralanabilir:

- Reji idaresinin kaldırılması,
- Aşar vergisinin kaldırılması,
- Tarımsal kredilerin düzenli bir şekilde uygulanması,
- Hayvan hastalıkları ile mücadele yöntemlerinin hızlandırılması,
- Tamirat atölyelerinin kurulması,
- Tarım derslerinin okullarda gösterilmesi ve yükseköğretim öğrencilerinin köylere gönderilmesi,
- Tütün ekimi ve ticaretinin serbest bırakılması,
- Orman köyleri ile ilgilenilmesidir (Koç, 2010, s.152).

Aşarın kaldırılması ile hükümet gelirlerinde ciddi oranda azalma meydana gelmiş ve arazi vergisi tekrar düzenlenmiş sonrasında ise tüketim vergisi oranı arttırılarak gelir kaybını azaltmak amaçlanmıştır (Koç, 2010, s.160).

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren ülkemizde fiyat politikası temel alınmıştır. Bu politika ile doğrudan ve dolaylı olarak fiyatlara üzerindeki değişiklik ile üretimi

arttırmak amaçlanmıştır (Demirdöğen & Olhan, 2017, s.4).

Ziraate yönelik politikalardan olan tohum ıslahı Cumhuriyet dönemi ile başlamıştır. 1925 yılında Islah-ı Buzr adında Eskişehir’de Tohum Islah İstasyonu kurulmuş ve günümüzde “Geçit Kuşağı Tarımsal Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü” olarak varlığını sürdürmektedir. Tarımsal yapı ile alakalı tahıllar, endüstri bitkileri, dane baklagiller, sebzecilik, tıbbi aromatik bitkiler, çayır, mera ve yem bitkileri, biyolojik çeşitlilik, toprak ve su kaynakları enstitünün görev konularıdır (Şimşir, 2018, s.5).

1920’li yıllar boyunca ülkede uygulanan tarım politikalarının temel amacı savaş öncesi dönemdeki üretime ulaşmak ve uluslararası alanda piyasaya dahil olmak olmuştur. Bu politikanın sebebi ise 1912-1922 arasında süren savaşlar nedeniyle tarımsal üretimin yarısının azalmasıdır. İthal edilen ürünlerin miktarı artmış ve devlet o dönemde 208 milyon ton tahıl ürünleri ithal etmek zorunda kalmıştır (Erdoğan, 2018, s.69).

1923’te Ziraat Bankası aracılığıyla üretim makinelerinin ithalatı desteklenmeye başlanmış ve 2000 kadar traktör ülkeye getirilmiştir. Bu sayede 1924-1928 arası süreçte ekim yapılan araziler artarak savaş öncesi dönem rakamlarına ulaşılmıştır (Erdoğan, 2018, s.70). Devlet tarımda makineleşmeyi sağlamak adına verilen teşvikleri arttırmış ve sonucunda 1927 yılında ülkede bulunan tarım makinesi sayısı 15.711’e ulaşmıştır. Buna rağmen tarım kesiminde istihdam edenlerin eğitim düzeyinin düşük olmasından dolayı istenen verim sağlanamamış ve ilkel yöntemler kullanılmaya devam edilmiştir (Aksakal, 2009, s.9-10).

1923-1929 arası döneme yön veren bir diğer politika ise 1926’da çıkarılan Medeni Kanun ile mülkiyet kavramında meydana gelen değişikliklerdir. Bu sayede toprak sahipleri kendilerine ait olan arazileri resmileştirme hakkına sahip olmuştur ki bundan en çok yararlanan büyük toprak sahipleri olmuştur (Aksakal, 2009, s.9). Aşar vergisinin kaldırılması da tarıma yönelik yapılan en önemli düzenlemelerden biridir. Bununla birlikte 1925 yılında toprakla ilgili özel mülkiyet benimsenmiştir. Devletçilik politikası ile birlikte 1932 yılında tahıl fiyatlarını desteklemeye başlamış ve bu sayede ekim alanları ile birlikte üretim de artmıştır. Bu dönemde tarımın milli gelirdeki payı %42 ve ihracattaki payı da %85 gibi rakamlara ulaşmıştır (Dernek, 2006, s.3).

1929 yılına kadar ticaret hadlerindeki tarım açısından olumlu olan gelişmeler, dünya bunalımıyla birlikte gerilemeye başlamış ve Türkiye’yi de olumsuz etkilemiştir. O dönemde 12.8 kuruş olan buğday fiyatı 1933 yılında 4.3 kuruşa kadar inmiştir. Devlet çiftçiyi korumak için, 1932 yılında Buğday Koruma Kanununu çıkarmıştır ve bir ay

sonra Ziraat Bankasına, çeşitli bölgelerde 5.5 kuruştan buğday satın alma yetkisini tanımıştır. İlerleyen yıllarda korunmaya, buğdaya ek olarak başka hububatların da alınmasıyla bu yetki 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisine (TMO) verilmiştir (Yavuz, 2005, s.46).

Savaşın etkilerinin sürdüğü 1940'lı yıllarda tarım ürünleri fiyatları yıllar içerisinde sürekli bir artış göstermiş ve devlet narh uygulama sistemi ile fiyatları düşürmek için müdahalelerde bulunmuştur. Bu dönemde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılmış ve kanunla birlikte mahalli idarelere ait araziler ile 5 bin dönümden fazla özel mülk araziler kullanılarak çiftçiyi topraklandırmak hedeflenmiştir. Ancak bu uygulama istenilen sonucu vermemiştir. 1947'de ise müdahale politikalarından taban fiyat politikası ilk defa tütüne uygulanmıştır (Yavuz, 2005, s.46).

İkinci Dünya Savaşı yılları olan 1938-1946 dönemi Türkiye'nin savaşa katılmamasına rağmen tarım politikaları açısından müdahalelerin arttığı ve devletçilik politikasının egemen olduğu yıllardır. Seferberlikten dolayı üreten nüfusun çoğunluğunun silahaltına alınması kaynakların savunma giderlerine tahsis edilmesi ekonomiye müdahaleleri kaçınılmaz hale getirmiştir. Dünyada ve ülkemizde yeni politika arayışlarının olduğu dönemdir. Ancak bu dönemde Türkiye'de barışı korumaya yönelik tedbirler ve ülke ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik politikalar uygulanmıştır (Şener, 2004, s.74).

Savaş yıllarında iktisat politikası olarak “devletçilik ilkesi” temel alınmıştır. Bu doğrultuda uygulanan tarım politikalarında hedeflenenler ise şu şekilde olmuştur:

- Tüketim eğiliminin en fazla olduğu asker ve büyük şehirlerin iâşesinin sağlanması,
- Savaş sebebiyle ortaya çıkabilecek mal ve ürün kıtlığının önlenmesi,
- İzlenen devletçilik politikası ile piyasaya yapılan yoğun müdahaleler sonucunda istifçilik ve karaborsaya karşı önlem alınmasıdır (Şener, 2004, s.75-76).

Savaş döneminin şartlarından ve gereksinimlerinden dolayı iktisadi düzene uygun olarak 1940 yılında “Milli Korunma Kanunu” kabul edilmiştir. Kanun, ekonomideki neredeyse tüm sektörleri kapsamaktadır. Milli Korunma Kanunu devlete, milli savunmanın ihtiyaçlarının temini ve ticari, sınai faaliyetlere dahil olma, kredi temin etme, özel teşebbüslere kamu için görev verme gibi gerekli her türlü düzenleme yetkisi tanımıştır (Şener, 2004, s.77).

Kanunun tarım sektörüne müdahalesi ise üretilen ürünlerin dış ticaretinin izne

bağlı olması, fiyat kontrollerinin devletin tasarrufunda olması ve devletin ürünlere el koyması gibi yollarla olmuştur (Şener, 2004, s.78). Nitekim devletin el koyma uygulamasından olumsuz etkilenen tarım kesiminin küçük işletmeleri olmuş, toprak ağaları ve varlıklı olan kesim istifledikleri ürünleri tüccarlara satarak karaborsaya neden olmuşlardır.

3.2.3. 1950-1960 Dönemi Tarım Politikaları

1950'li yıllar Türkiye'de çok partili hayata geçişin olduğu dönemdir. Bu döneme geçişte ülke içi faktörler en az dış faktörler kadar etkili olmuştur. Vergi yükünün yüksek olması sebebiyle varlıklarında azalma olan köylü kesimi ile o dönemde yürürlükte olan Varlık Vergisi ve Milli Korunma Kanunu nedeniyle kazançları azalan tüccar kesiminin yönetimden memnun olmaması çok partili hayata geçişin iç sebeplerindendir (Takım, 2012, s.164). Politika olarak devletçiliği benimsemeyen müdahalelerin daha az olmasını isteyen çiftçi ve tüccar kesimi *Demokrat Partinin* (DP) iktidar olmasını sağlamıştır (Payaslı, 2011, s.137). Nitekim Menderes'e göre, güçlü bir sanayinin olabilmesi için güçlü bir zirai üretime sahip olmak şarttır.

Savaş sonrası dönemin olumsuz etkileri ülkemizde ekonominin her alanında hissedilmiş, özellikle milli gelirden payı yüksek olan tarım, bunun en büyük göstergelerinden biri olmuştur. Nitekim bu durumun özeti olarak savaş öncesi dönemde 7.303.339 olan yıllık tarım üretimi, 1945 yılında 4.013.439 tona gerilemiştir. Mevcut politikalardan rahatsız olan halkın ilgisini çeken Demokrat Parti 1950'de seçimleri kazanarak tek başına iktidar olmuştur (Ural & Hangül, 2018, s.80-81). 1954 yılına kadar milli gelirin en önemli payı olarak tarımı gören DP hükümetleri, bu alanda faaliyetlerin geliştirilmesi ve köylü kesimin refah seviyesinin arttırılmasını iktisadi kalkınmanın temeli olarak görmüşlerdir (Şener, 2005, s.143). DP döneminin hızlı büyüme hedefi; devletin ekonomiye müdahalesinin azaltmak, özel teşebbüsleri desteklemek ve kamu yatırımlarını arttırmak olmuştur (Kanca, 2012, s.48).

Yeni hükümetin açıklanan programında tarım önemli bir yer tutmuştur. Nitekim dönemin şartlarına ve mevcut durumuna bakıldığında nüfusun büyük çoğunluğunun geçimini ziraat alanından sağlaması bunun açık göstergesi olmuştur. Tarım politikaları olarak hastalıklarla mücadele, atıl tarım alanlarının kullanımı, çiftçilere yönelik kredi destekleri, kaliteli tohum üretimi ve tarımda makineleşmeyi arttırmak adına politikalar izleneceği vurgulanmıştır. Ayrıca tarım için sulamanın öneminden dolayı bu konuda da

gereken çalışmaların yapılacağı programda belirtilmiştir (Ural & Hangül, 2018, s.82).

Menderes Hükümeti'nin tarım programlarında yer alan önemli hususlardan bir diğeri de tarım alanlarının ıslah edilerek topraksız çiftçiye verilmesidir. Bu uygulama ile yeterli kullanılmayan araziler ekime açılacak ve elde edilen verimin artması öngörülmüştür (Ural & Hangül, 2018, s.85).

1950 yıllarında uygulanan tarım politikaları ile ülkemizde tarımı geçimlik üretim olarak yapan küçük üreticiler, sermaye birikimi sağlayan üreticilere dönüşmeye başlamıştır. Bu duruma temel sebep ise üreticiye ucuz girdi sağlanması ve uygulanan yüksek taban fiyat politikası olmuştur. Ayrıca bu dönemde uluslararası kuruluşlar olan IMF ve DB ile olan ilişkiler ön planda olmuştur. Nitekim Marshall Planı ile sağlanan kredilerle traktör ithali gerçekleştirilmiştir (Aksakal, 2009, s.17). DP döneminde yapılan uluslararası anlaşmaların çoğu ticaret alanına yönelik olmuştur. Anlaşmaların büyük bir kısmı tarım ile ilgili olmuştur. Ayrıca tarım ile ilgili en fazla antlaşma yaptığımız ülke bu dönemde ABD olmuştur (Baytal, 2007, s.564).

Tarım destekleme politikası olarak, şekerpancarı ve çay gibi ürünlerin üretiminin yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Ayrıca fındık, kuru üzüm, zeytinyağı, incir gibi ürünlerde ithalattaki önemi nedeniyle destekleme kapsamına alınmıştır. Haşhaş ve tütün gibi üretimi devlet kontrolünde olan ürünlerin üretimine yönelik planlama politikaları yapılmıştır (Yavuz, 2005, s.45-47).

1950-1953 yılları arasında tarımsal alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır. İklimle bağlı bir sektör olan tarım için hava koşullarının uygun olması bu yıllar arasında üretimi arttırmıştır. Ek olarak verilen destekler, düşük vergi uygulamaları da sektörün gelişmesini olumlu yönde etkilemiştir. Tüm bunların sonucu olarak tarımsal üretim artışı yıllık %12 seviyelerinde olmuştur (Aksakal, 2009, s.18-19). Tarım alanındaki gelişmelere bu dönemde Kore Savaşı'nın da etkisi olmuştur. Savaş nedeni ile tarımsal ürün fiyatlarının yükselmesi ekonomide bazı konjoktürel gelişmeler yaşanmıştır (Dernek, 2006, s.5). Savaş, ülkemizde üretilen ihraç maddesi olan bazı tarım ürünlerine olan talebi arttırmış ve doğal olarak bu ürünlerin fiyatları dünya piyasasında da artmıştır. Fakat savaşın sona ermesi ile bu durum tersine dönmüş ekonomiyi önemli boyutta etkilemiştir (Baytal, 2007, s.555-556).

1954 yılından itibaren ise durum değişiklik göstermeye başlamış ve önceki yıllara göre kötüleşen iklim koşulları ile birlikte üretim azalmaya başlamıştır. Hububat gibi gıda maddeleri ithal edilmeye başlanmış bunun sonucunda dış borçlar artış göstermiştir. Tarımsal desteklerin fazla olması ekonomide sorunlara yol açmış ve liberal

politikalarından müdahaleci politikalara yönelim başlamıştır (Aksakal, 2009, s.18-19). 1954 yılından sonra devletçi müdahalelerle ithalat üzerinde tedbirler uygulanmış ve bunun sonucunda sanayi kesimi güçlenerek daha iyi bir konuma gelmiştir (Şener, 2005, s.146).

1950-1960 yılları arasını özetleyecek olursak; 1954 yılına kadar tarım kesimine yapılan desteklemeler, traktör ithalatı ve olumlu hava koşulları ile bu sektörde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Sosyal yapıda değişikliği beraberinde getirmiş, kentleşme süreci başlamış ve kırsal kesim pazara açılmıştır. Bu değişikliğe temel etken ulaşımın gelişmesi sonucu olmuştur. Özel sektörün üretime katılması sonucu sanayi alanında da gelişmeler yaşanmış fakat tüm bunların sonucunda devlete gelir olarak giden payda artış olmamıştır (Coşar, 2005, s.55).

3.2.4. 1960-1980 Dönemi (Planlı Dönem) Tarım Politikaları

Türkiye’de Planlı Döneme kadar çeşitli tarım politikaları ve tarım politikası araçları kullanılmıştır. 1963 yılı ile Planlı Döneme başlanmasıyla ekonomide uygulanan politikalar beş yıllık plan ve programlarla düzenlenmiştir (Tan, 2015, s.266).

Planlı Dönem ile birlikte 5’er yıllık olmak üzere 15 yıllık kalkınma planları hazırlanmış ve bunlar yıllık programlar olarak düzenlenmiştir. 1980 yılına kadar üç tane Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP) uygulanmıştır. Planlarda hedeflenen toplum refahının artırılması ve sosyal adaletin sağlanması olmuştur. Ekonomide devletin eğitim, sağlık, ulaştırma, enerji, sulama gibi temel kamu hizmetleri için yatırım yapması, yatırımlarda bölgeler arası denge sağlanması ve entansif tarım bir diğer deyişle yüksek verimin alınabileceği tarım yöntemleri için yatırımların gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Tarım sektörüne yönelik strateji ve hedefler kalkınma planları ve yıllık programlarla belirlenmeye başlanmıştır. Bu dönemde de pazar fiyatı desteği uygulanmaya devam edilmiş ek olarak, kimyevi gübrede sübvansiyon ve düşük faizli kredilerle çiftçi desteklemeleri uygulanmıştır (Yalçınkaya & Yalçınkaya & Çılbant, 2006, s.103). Türkiye bu dönemde AB ile ilişkilerine başlamış olup, Avrupa ortak pazarına girmek için ilk başvurusunu yapmıştır (Dernek, 2006, s.5).

Birinci BYKP (1963-1970), tarım ve sanayide bölgeler arası denge sağlanması temel hedef olmuştur. Fiyatlara müdahaleden ziyade girdilere destek verilmesi, kooperatifleşmenin teşviki, sulama alanlarının arttırılması ve hayvancılığın geliştirilmesi tarım alanında uygulanan planlardır. Kooperatifleşmenin desteklenmesi

konusunda, çiftçi örgütlenmesini teşvik etmek amacıyla, yalnızca kooperatif üyelerinin desteklemelerden faydalanması belirlenmiştir (Darıcı, 2008, s.8).

İkinci BYKP (1968-1972), sanayinin tarımdan daha fazla önem verildiği dönem olmuştur. Bu dönem hazırlanan planlarla belirlenen hedeflere tam olarak ulaşılamamıştır. Tarım sektörünün fiyat politikaları ile desteklenmesi fiyat yükselişlerine ve yapısal sorunlara sebep olmuş, bunun sonucunda fiyat dışı politikalar gündeme alınmıştır. Ekonominin tamamında da yapısal dönüşüme gidilmesi amaçlanmış fakat başarılı olunamamıştır. Tarım alanlarında belirli sınırlara ulaşılması, geleneksel gıda ürünlerinin üretiminde artış sağlanamaması tarım ve toprak reformu yapılmasına yönelik tartışmalara neden olmuştur (Dernek, 2006, s.5).

Üçüncü BYKP (1973-1977), bu planda tarım adına yapılan en önemli gelişme Toprak ve Tarım Reformu Yasasının çıkarılmasıdır. Söz konusu yasa ilk olarak Urfa ilinde uygulamaya koyulmuş fakat 1978 yılında yürürlükten kaldırılmıştır. Kıbrıs Savaşı, petrol krizi, ülke içindeki istikrarsız durumlar bu dönemde ekonomideki durgunluğun temel nedenleri arasındadır (Dernek, 2006, s.5). Ayrıca bu dönemde üretim girdileri olan tarım ilacı, sulama, damızlık hayvan, gübre gibi konularda verimliliği arttırmak için eğitim ve kredi gibi hizmetler sağlanmıştır (Güresinli, 2015, s.55).

3.2.5. 1980-2000 Dönemi Tarım Politikaları

1980'li yıllar sadece ülkemiz değil dünya genelinde neoliberal yönelimin olduğu dönemlerdir. Türkiye bu dönemde, 24 Ocak kararları ekseninde ithal ikameci politikaları uygulamayı bırakıp ucuz emeğe dayalı ürünlerin dış satımıyla açık piyasa düzenine başlamıştır. Bu durum beraberinde tarım sektörünün geri planda kalmasına sebep olmuştur. Ülkemizde tarım alanında yapılan özelleştirmeler, verilen desteklerin azaltılması etkinlik kaybına yol açmış ve yoksulluğu daha yüksek bir seviyeye çıkarmıştır. Ucuz işgücü ihtiyacı sosyal yapıyı etkilemiş ve bu dönemin gereksinimi doğrultusunda kırsal kesimden sanayi kentlerine göç başlamıştır (Günaydın, 2006, s.14). 24 Ocak Kararları ile ilk olarak, Süt Endüstrisi Kurumu (SEK), EBK ve YEMSAN gibi kurumlar özelleştirilmiştir.

Ülkemizde 1980-2000 arası bu 20 yıllık süreçte, Dördüncü BYKP (1979-1983), Beşinci BYKP (1985-1989), Altıncı BYKP (1990-1994) ve Yedinci BYKP (1996-2000) olmak üzere dört tane beş yıllık kalkınma planı uygulanmıştır.

1970’li yıllarda yaşanan enflasyonlar bu dönemde tarıma olan bakışı değiştirmiş ve tarımın ikinci plana atılmasına sebep olmuştur. Tarımsal ürün fiyatlarının, düşük faizli kredi desteklerinin ve tarımsal girdi teşviklerinin enflasyonun temel sebebi olarak değerlendirilmiştir. Nitekim bu doğrultuda tarım piyasalarına yapılan destekleyici nitelikteki devlet müdahaleleri daraltılmıştır. Tarım ürünlerinin çoğuna uygulanan Pazar fiyat desteği azaltılmış, kredi faizleri piyasa oranlarına yakın seviyeye gelmiştir (Yalçınkaya & Yalçınkaya & Çılbant, 2006, s.103-104).

Destekleme alımları uygulanan ürün sayısı 1988 yılında 10’a indirilmiştir.1988’den sonra piyasa şartları da göz önünde bulundurularak çay, fındık, soya, ayçiçeği, zeytinyağı ve Antep fıstığı gibi ürünlere yönelik desteklemeler kaldırılmıştır. Fakat 1991 yılının seçim yılı olmasından ötürü desteklenen ürün sayısı artırılmış ve 26 ürüne ulaşmıştır. İzleyen yıllarda bu politika sürdürülmüş, 1994 yılında prim sistemi olarak pamukta yeni bir uygulama başlatılmıştır (Özkaya & Uzmay & Adanacioğlu, 2002, s.15). Prim desteği politikası, 1998’den 2000 yılına kadar pamuk, ipek kozası, soya, ayçiçeği, zeytinyağı ve soya gibi ürünlere uygulanmıştır (Narin, 2008, s.189).

Ekonomide yapısal reformlar uygulamak, kalkınmada sürdürülebilirliğin sağlanması, döviz kuruna istikrar kazandırmak adına 1994 yılında 5 Nisan Kararları yürürlüğe koyulmuş ve IMF’ye verilen taahhütler doğrultusunda desteklemeler gözden geçirilmiştir. Türkiye için bu dönemde uluslararası alanda gelişmeler yaşanmış; 1994 yılında DTÖ Tarım Anlaşması imzalanmış ve 1996’da AB ile Gümrük Birliği Anlaşması yürürlüğe koyulmuştur (Güresinli, 2015, s.57). 5 Nisan Kararları ile, destekleme fiyatlarının belirlenmesinde ürün fiyatlarının dünya fiyatları ile karşılaştırılarak belirlenmesi, yalnızca hububat, tütün ve şeker pancarının destekleneceği; prim uygulaması ve girdi desteklerinin bütçeye dahil edileceği kararlaştırılmıştır (Narin, 2008, s.190).

1990’lı yıllarda tarım alanında yapılan politikaları özetleyecek olursak; hububatta kademeli fiyat uygulamasına geçilmiştir. Tütün gibi arz fazlası olan ürünlerde ekim alanlarının daraltılması kararlaştırılmış ve üretim kotası uygulanmıştır. Ayrıca fındık üretimi için izin verilen alanlar özellikle belirlenmiş, bu alanların dışında yeni bahçe tesis edilmesi ve yenilenmesi yasaklanmıştır. Fakat bu karar finansman yetersizliğinden dolayı uygulanamamıştır. Özel sektörün piyasaya dahil edilmesi ve ürünlerin borsada işlem görmesi amacıyla ihtisas borsalarının oluşturulması öngörülmüştür. 1996 yılında dünya fiyatlarından uzaklaşılması sonucunda ürün

borsaları oluşturulması düşüncesi etkisini kaybetmiştir (Yükseler, 1999, s.1-4).

Türkiye’de tarım destekleme politikaları 2000 yılına kadar destekleme alımları, girdi, ürün ve kredi sübvansiyonları ve diğer sübvansiyonlar olarak çeşitlilik göstermiş fakat istenen hedefe yeterince ulaşamamıştır. Siyasi kaygılarla politika belirlenmesi bu olumsuzlukların sebeplerinden biri olmuştur. Destekleme kapsamına alınan ürünler belli kurumlar tarafından satın alındığından prim sistemi uygulamasına kadar pazarlamada sorun olmamıştır. Ancak prim sisteminden sonra üreticiler pazarlama konusunda sıkıntı yaşamıştır. Ürün fiyatlarındaki istikrarsızlık ve satın alınan ürünlerin depolama maliyetlerinin fazlalığı kredilere olan talebi arttırmıştır. Merkez Bankası ve Ziraat Bankası tarafından verilen kredilerin zamanında ödenmemesi finansman sorununa neden olmuştur (Narin, 2008, s.191).

3.2.6. 2000-2020 Dönemi Tarım Politikaları

Tarımın ekonomiye olan katkısı, nüfusun büyük bir kısmının istihdamını sağlaması sektörün önemini her dönemde korumuştur. Bu minvalde 2000’li yıllara kadar uygulanan politikalar; destekleme alımları, ürün, girdi ve kredi sübvansiyonları ve sektöre yönelik diğer sübvansiyonlar olarak özetlenebilir (Yavuz, 2005, s.43). Uygulanan politikalarda zaman içerisinde istenilen verim sağlanamayınca 1990’lı yılların sonuna doğru tarım sektöründe köklü değişikliklere ihtiyaç duyulmuştur. Nitekim bu durumun nedeni yalnızca ülke içindeki dinamiklerden kaynaklanmamaktadır. Uluslararası kurumlara üye olmanın gerektirdiği şartlar da reform ihtiyacının temel sebeplerinden biri olmuştur. 1999 yılında “IMF Niyet Mektubu ve Yeniden Yapılandırma Programı” ülkemizde tarım politikaları açısından yeni bir dönem olarak görülmektedir. Bu çerçevede, tarımda doğrudan gelir desteği sistemine geçilmesi, hükümet adına destekleme alımı yapan kurumların özerk yapıya kavuşturulması, çiftçilere verilen kredi sübvansiyonlarının kademeli olarak kaldırılması gibi politikalar önerilmiştir (Yalçınkaya vd., 2006, s.106). Ayrıca AB müktesebatları tarımda dönüşüm sürecinin bir diğer etkeni olarak görülmektedir (Olçay, 2018, s.3072).

Türkiye’de tarım destekleme politikalarında Doğrudan Gelir Desteği (DGD)’ne geçilmesi yapılan en önemli değişiklik olmuştur (Ataseven, 2016, s.1). 2001 yılında Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) ile ülkemizde bazı reformlar gerçekleşmiş, alan bazlı destekler ve kırsal kalkınma politikaları gündeme gelmiştir (Tan, 2015, s.268). DB ile birlikte yürütülen TRUP, temel hedef olarak fiyatları etkilemeyecek

destekleme araçlarının kullanılmasını, özelleştirilmesine başlanan kurumların özelleştirme sürecinin hızlanmasını, üreticilere parasal destekle geçiş sürecine uyumlanmasını belirlemiştir (Ataseven, 2016, s.4). Doğrudan gelir sistemine geçilmesi projenin temel uygulamalarından biridir. DGD ilk başlarda tüm ülkede uygulanmaya başlanmamış, pilot uygulama olarak yürütülmüştür. DGD’de verilen destek ekim alanlarına bağlı olarak belirlenmiş ve çiftçi kayıt sistemi oluşturularak üretim kayıt altında tutulmuştur (Demirdöğen & Olhan, 2016, s.7). Fiyat, girdi ve kredi desteği yerine verilen DGD 2005 yılında yeniden gözden geçirilmiş ve bazı değişiklikler yapılmıştır. Fakat üretim fazlalığı bulunan ürünlerin yerine başka ürünlerin yetiştirilmesi uygulaması beklenen sonucu vermemiş ve 2009 yılında DGD kaldırılmıştır (Ataseven, 2016, s.4). Politika olarak yeniden üretime bağlı fark ödemesi destekleri uygulanmaya başlanmıştır. DGD tarımda istenilen etkiyi sağlamayınca destekleme konusunda verimlilik ve ürün çeşitliliği dikkate alınarak politika belirlenmesi söz konusu olmuştur. Ayrıca bu dönemde politika olarak yürütülen prim sistemi, alan bazlı desteklere dönüştürülerek uygulanmıştır (Aktaş & vd., 2013, s.60).

2000’li yıllarda tarım alanında reform girişimlerinin bir diğer kolunu kuşkusuz ki 2004 yılında “Tarım Stratejisi (2006-2010)” oluşturmaktadır. Belgeye göre “kaynakların etkin kullanımı ilkesi çerçevesinde ekonomik, sosyal, çevresel ve uluslararası gelişmeler boyutunu bütün olarak ele alan örgütlü, rekabet gücü yüksek, sürdürülebilir bir tarım sektörünün oluşturulması hedeflenmiştir” (Tarım Stratejisi, 2004). Ayrıca bu belge 2006 yılında yürürlüğe giren 5488 sayılı “Tarım Kanunu” mevzuatının temelini oluşturmak için hazırlanmıştır (Narin, 2008, s.199). Tarım destekleme politikalarının amaçları; tarımsal üretimin geliştirilmesi, gıda güvenliğinin sağlanması, verimliliğin ve etkinliğin artırılması, tarım piyasalarının güçlendirilmesi, kırsal kalkınmanın sağlanması yoluyla sektörün refah düzeyinin yükseltilmesi, üretici örgütlerinin geliştirilmesi olarak özetlenebilir.

Ülkemizde uygulanan mevcut desteklemeler; alan bazlı destekler, biyolojik ve biyoteknik mücadele desteği, fark ödemesi destekleri, hayvancılık destekleri, çevre amaçlı tarımsal arazilerin korunması desteği (ÇATAK), kırsal kalkınma ve tarım sigortası destekleridir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2020). Türkiye’de uygulanan tarım destekleme politika araçları ayrıntılı olarak dördüncü bölümde incelenmiştir.

Sonuç olarak 2000’li yıllara kadar uygulanan politikalar; destekleme alımları, girdi, ürün ve kredi sübvansiyonları ve diğer sübvansiyonlardır. Bu döneme kadar ülkemizde uygulanan politikalarda çok fazla istikrarlı olunamamış ve sürekli değişikliğe

uğramıştır. Politikalar daha çok bitkisel üretime yönelik olmuş ve hayvancılık sektörünün tarımsal üretim içindeki payı görece azalmıştır. Destekleme politikalarının uygulanmasında birden fazla kurum sorumlu olmuş ve kurumlar arasında uyum sağlanamaması nedeniyle politikalar aleyhine bir durum ortaya çıkmıştır. Destekleme politikaları genel olarak siyasi değişikliklerden etkilenerek kararlaştırılmıştır. Ülkemizde tarım sektöründe istihdam eden nüfusun eğitim seviyesi politikalardan istenilen verimin alınmasını zorlaştırmıştır. Çiftçi kayıt sisteminin olmamasından dolayı destekler hedef kitleye ulaşamamış, genel olarak büyük çiftçiler yararlanmıştır. Dünya fiyatları ile bağlantılı olmayan fiyatlar belirlenmiş bunun sonucunda desteklenen ürün miktarı artarken stoklar oluşmuştur. 2000 sonrası dönemde ise tarım sektörünün geliştirilmesi adına bazı adımlar atılmış ve reformlar gerçekleştirilmiştir. AB ile uyum süreci hızlanmış, politikalar bu minvalde belirlenmeye çalışılmıştır. DB ve diğer kuruluşların desteği ile DGD uygulanmaya başlanmış fakat 2009 yılında uygulamadan kaldırılmıştır (Yavuz, 2005, s.43). Nitekim ülkemizde tarım desteklemede yaşanan en büyük sorun uygulanan politikaların uzun vadeli olmaması ve sektörün ihtiyaçlarının tam olarak gözetilmeden politika belirlenmesi olmuştur.

BÖLÜM IV

TÜRKİYE’DE TARIMSAL YAPI VE DESTEKLEME POLİTİKASI ARAÇLARI

4.1. Türkiye’de Tarımsal Yapı

Türkiye’de tarımsal yapı dört farklı şekilde değerlendirilmektedir. Bu bağlamda bitkisel üretim, hayvansal üretim, orman ürünleri ve su ürünleri tarımsal yapının konularını oluşturmaktadır. Tarımsal yapıların ülkeye kazandırdığı katma değer payları incelendiğinde en büyük katkının bitkisel ve hayvansal üretimden, ikinci sırada orman ürünlerinden ve üçüncü sırada ise su ürünleri gelirlerinden sağlandığı görülmüştür.

4.1.1. Bitkisel Üretim

Türkiye’de 20. yüzyılın ilk yarısından sonra tarımsal makineleşmedeki artış, meraların tarlaya dönüştürülmesi, tarıma elverişsiz orman alanlarının tarımda kullanılması, göllerin ve sulak alanların kurutularak tarım arazisine dönüştürülmesi, geniş alanlarda sulu tarıma geçiş gibi faaliyetler sonucu tarımsal araziler yaklaşık 60 milyon hektara çıkarak üretimi önemli ölçüde arttırmıştır. Ancak bu yüzyılın son çeyreğinde tarım arazilerinde kayda değer bir değişim olmamıştır (Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2007, s.4).

Özel coğrafi konumu ve Akdeniz iklimi etkisinde olan Türkiye’de çok çeşitli bitkilerin yetiştiriciliği yapılabilmektedir (Çomaktekin, 2009, s.58; Eğri, 2011, s.60). Diğer taraftan iklimsel özellikleri açısından Türkiye’de Akdeniz, Karadeniz ve Karasal iklimi görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de tarım, iklim ve arazi yapısına göre yapılmaktadır (Çomaktekin, 2009, s.58). Türkiye’nin her coğrafi bölgesinde bitkisel tarım uygulanırken, genellikle yüksek ve kurak bölgelerde hayvancılık, yağışlı bölgelerde ise orman ürünleri tarımı yapıldığı bildirilmektedir (Çomaktekin, 2009, s.58; Miran, 2005, s.9). Bitkisel üretimde çeşitlik açısından dünya tarımında söz sahibi sayılan Türkiye, ekolojik şartların elverişliliği ile de bitkisel üretimde geniş bir potansiyele sahiptir (Çomaktekin, 2009, s.58). Yıllara bağlı olarak Türkiye’deki tarım alanlarında açık bir şekilde azalma olduğu görülmektedir (Tablo 1). TÜİK verilerine göre Türkiye’de 1990’da toplam tarım alanı 27.856×10^3 Ha iken 2019’da 23.094×10^3 hektara düşmüştür. Diğer taraftan 2016 yılından sonra sebze tarım alanları sabit

kalırken, meyve, içecek ve baharat bitkileri tarım alanlarında çok az da olsa artışlar görülmektedir. Tarla bitkileri ekim alanlarında 1990'lı yıllardan sonra bir azalma görülse de geçmişten günümüze toplam tarım alanlarına oranlarında bir azalma söz konusu değildir. Nadasa bırakılan alanlarda yıllara bağlı olarak azalma olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca elde edilen verilere göre süs bitkileri tarımına 2016 yılından sonra önem verildiği görülmektedir.

Türkiye’de meyve, sebze ve süs bitkileri bahçe bitkileri grubunda yer alırken, tahıllardan yem bitkilerine kadar diğer tüm bitkisel ürünler ise tarla bitkileri grubunu oluşturur. Tarım sektöründe bitkisel ürünler bu iki grupta toplanmıştır (TOBB, 2013, s.3).

Türkiye süs bitkileri yetiştiriciliği açısından diğer bazı ülkelere göre çok yeni ve ülke içi bitkisel üretimde düşük oranlara sahip olmasına rağmen ticaret hacmi açısından yüksek potansiyeli ile dinamikdir. 2016’lı yıllardan sonra önemi daha da artan süs bitkileri üretim alanı 2019 yılında 5 bin 200 hektara çıkmıştır. Buna rağmen yerel yöneticilerin ve tüketicilerin dış mekanlar için uzun boylu süs bitkisi talebi ile dış ticaret açığı henüz kapanamamıştır. Bu bitkilerin üretim alanlarının gerek kent içinde olması gerekse kiralık olması nedenleri ile alt yapı ve imar planlarına engel teşkil etmektedir. Süs bitkisi üretimine elverişli ve herhangi bir alanda kullanılmayıp uygun olan kamu arazilerinin yetiştiriciye uzun süreli kira ile tahsisi sektöre önemli katkı sağlayabilir (Yavuz & Dilek, 2019, s.43).

Tıbbi ve aromatik bitkilerin ve bunlardan elde edilen ürünlerin kullanımı son yıllarda dünya ve ülkemizde büyük artış göstermiştir. Tıbbi aromatik bitkilerin dünya piyasalarındaki pazar payında yer edinebilmek için ülkemizin biyolojik çeşitliliğinden yararlanarak bu ürünlerin doğadan toplanmasına ek olarak yetiştiricilik ürünlerinin de işlenerek katma değeri yüksek ürünlere dönüştürülebilir (Yavuz & Dilek, 2019, s.43).

Tablo 1
Türkiye’nin Tarım Alanları

Tarım Alanı	1990		2002		2016		2017		2018		2019	
	Bin Ha	%	Bin Ha	%	Bin Ha	%	Bin Ha	%	Bin Ha	%	Bin Ha	%
Tarla Bitkileri	18.868	67,7	17.935	67,5	15.575	65,7	15.532	66,4	15.421	66,5	15.387	66,6
Nadas	5.324	19,1	5.040	19,0	3.998	16,9	3.697	15,8	3.513	15,2	3.387	14,7
Sebze	635	2,3	930	3,5	804	3,4	798	3,4	784	3,4	790	3,4
Meyve, İçecek ve Baharat	3.029	10,9	2.674	10,1	3.329	14,0	3.343	14,3	3.457	14,9	3.525	15,3
Süs Bitkileri	-	-	-	-	5	0,02	5	0,02	5,1	0,02	5,2	0,02
Toplam	27.856	100	26.579	100	23.711	100	23.375	100	23.180	100	23.094	100

Kaynak: TÜİK, 2020.

Türkiye’de toplam tarım alanlarının ortalama 2/3’ünü tarla bitkileri ekim alanları oluşturmaktadır. Bitkisel üretimde çok çeşitliliğe sahip olan Türkiye’de önde gelen bazı tarla bitkileri çeşitleri incelendiğinde 2019 verilerine göre, 19.000.000 ton ile birinci sırada buğday gelirken bunu 18.085.000 ton şeker pancarı izlemektedir (Tablo 2).

Türkiye’nin toplam yüz ölçümünün %29,6’sını oluşturan ve 23 milyon 94 bin hektar olan tarım arazilerinin 15 milyon 387 bini tarla bitkilerine ayrılmıştır. Bu alanın 6 milyon 846 bin hektarı buğday ve 2 milyon 869 bin hektarı ise arpa üretimine ayrılmıştır (Hububat Raporu, 2019, s.24; TÜİK 2020, s.3). Diğer taraftan Türkiye’nin dünya buğday üretim alanının %3,5’ine sahip olduğu bildirilmiştir (Hububat Raporu, 2018, s.16). Buğdaydan sonra üretim alanı olarak ikinci sırada gelen ve 2019 yılı verilerine göre, 7 milyon 600 bin ton üretilen arpa, özellikle İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri olmak üzere her bölgede yetiştirilmektedir (Hububat raporu, 2018, s.49; TÜİK 2020, s.3). Bunun yanında çavdar üretim alanlarında son yıllarda bir azalma görülse de üretim miktarında bir değişikliğin olmadığı görülmüştür.

Tablo 2

Türkiye’de Bazı Tarla Bitkilerinin Toplam Ekim Alanı ve Üretim Miktarı

Ürünler	2012		2014		2015		2016		2017		2018		2019	
	Ha*	Ton**	Ha*	Ton**	Ha**	Ton**	Ha*	Ton**	Ha*	Ton**	Ha*	Ton**	Ha*	Ton**
Buğday	7.529	20.100	7.919	19.000	7.867	22.600	7.672	20.600	7.669	21.500	7.299	20.000	6.846	19.000
Arpa	2.749	7.100	2.787	6.300	2.784	8.000	2.740	6.700	2.424	7.100	2.468	7.000	2.869	7.600
Çavdar	143	370	115	300	112	330	115	300	101	320	111	320	112	310
Yulaf	89	210	94	210	103	250	99	225	113	250	106	260	110	265
Çeltik	120	880	111	830	116	920	116	920	110	900	120	940	126	1.000
Aspir	16	20	44	62	43	70	40	58	27	50	25	35	16	22
Ayçiçeği	605	1.370	657	1.638	685	1.681	720	1.671	780	1.964	734	1.949	752	2.100
Mısır	623	4.600	659	5.950	688	6.400	680	6.400	639	5.900	592	5.700	639	6.000
Kolza	30	110	32	110	35	120	35	125	17	60	38	125	53	180
Kuru Fasulye	93	200	91	215	94	235	90	235	90	239	85	220	89	225
Pamuk	488	2.320	468	2.350	434	2.050	416	2.100	502	2.450	519	2.570	478	2.200
Mercimek	237	438	250	345	224	360	252	365	293	430	277	353	282	354
Nohut	416	518	389	450	359	460	360	455	395	470	514	630	521	630
Patates	174	4.795	130	4.166	154	4.760	145	4.750	143	4.800	136	4.550	141	4.980
Soğan	73	1.736	60	1.790	58	1.879	60	2.121	58	2.132	53	1.931	61	2.200
Soya	32	122	34	150	37	161	38	165	32	140	33	140	35	150
Ş. Pancarı	281	15.000	289	16.743	274	16.023	322	19.465	339	20.828	307	18.900	310	18.085
Tütün	108	73	99	75	92	68	93	70	95	80	93	80	81	70
Çay	76	1.250	76	1.266	76	1.328	76	1.350	82	1.300	83	1.500	85	1.450

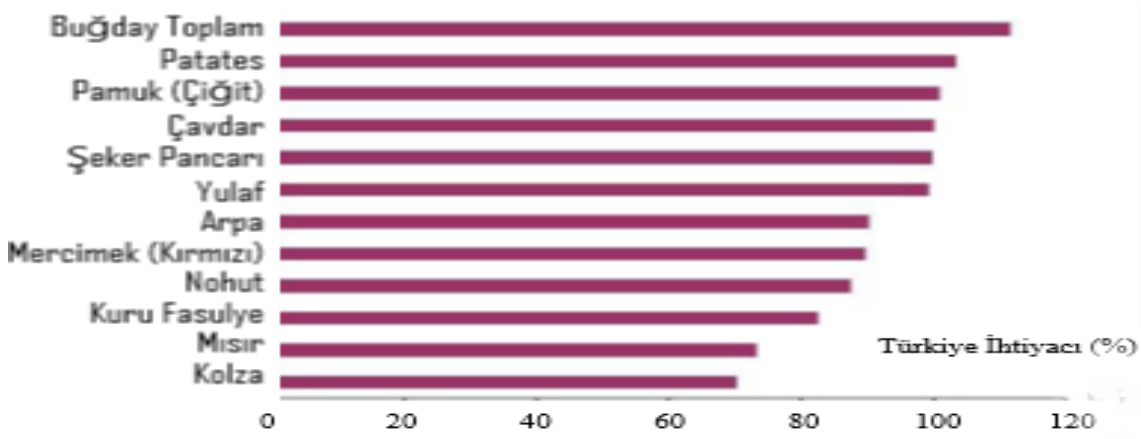
* Ha: 1000 hektar ** Ton: 1000 ton

Kaynak: TÜİK, 2020

Buğday üretiminde kendine yeterliliği (2018/2019 sezonunda %111,7) yüksek olan Türkiye’de, bazı yıllarda gerçekleşen olumsuz iklim koşulları sebebi ile üretim ve kalite farkından dolayı iç talebi karşılayamayarak ithal edilme yoluna gidilmiştir

(Hububat Raporu, 2019, s.27).

Türkiye'nin bitkisel üretim çeşitliliğinin çok olmasının yanında, yetiştiriciliği yapılan bu bitkilerin ülke için yeterlilik seviyelerini karşılaması da çok önemlidir. Bu bağlamda tarla bitkileri çeşitlerinin 2017-2018 yıllarındaki üretim miktarları incelendiğinde, Türkiye için buğdayın (buğdayın tüm çeşitleri toplamı) %115'in üzerinde olmak üzere, patates, pamuk (çiğit), çavdar, şeker pancarı ve yulafın yeter seviyenin (%100) üzerinde üretildiği gözlemlenmiştir. Ayrıca arpa, nohut ve kırmızı mercimeğin üretim miktarının, ülkemiz için yeter seviyeye yakın olarak %90'ın üzerinde olduğu tespit edilmiştir (Şekil 9).

Şekil 9: Bazı Tarla Bitkilerinin 2017-2018 Üretim Miktarı ve Türkiye İçin Yeterlilik Yüzdeleri
Kaynak: TÜİK, 2020.

Yaş meyve ve sebze üretiminde dünyanın önde gelen ülkelerinden olan Türkiye 2019 yılı TÜİK verilerine göre üretimin 52 milyon tona yakın olduğu saptanmıştır. Avrupa Birliği, aday ve potansiyel aday ülkelere adaylık sürecinde destek olmak amacıyla, Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı'nın (Instrument for Pre-Accession Assistance-IPA) Kırsal Kalkınma Programı (IPARD) kapsamında seracılık projeleri desteklenmiştir. IPARD tıbbi aromatik bitkilerin ve süs bitkilerinin üretilmesini de destekleme kapsamına almıştır. Ancak ülkemizde yüksek potansiyeli olan yaş sebze ve meyve üretiminin de bu projelerle desteklenmesi uygun görülmüştür (Gürbüz, 2014, s.361).

Tablo 3
Türkiye’de Bazı Meyvelerin Üretim Miktarı (ton)

Ürünler	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Yumuşak Çekirdekli							
Armut	461.826	462.336	463.623	472.250	503.004	519.451	530.723
Ayva	139.311	107.243	112.900	126.400	174.038	176.479	180.542
Elma	3.128.450	2.480.444	2.569.759	2.925.828	3.032.164	3.625.960	3.618.752
Muşmula	4.651	4.134	4.205	4.252	4.352	4.695	4.790
Yenidünya	12.902	12.900	12.717	13.950	15.184	15.984	16.170
Sert Çekirdekli							
Erik	305.393	265.490	279.761	297.589	291.934	296.878	317.946
İğde	4.666	4.093	4.270	4.520	4.460	4.427	4.141
Kayısı	780.000	270.000	680.000	730.000	985.000	750.000	846.606
Kızılcık	11.838	10.982	10.950	10.962	10.012	10.243	10.269
Kiraz	494.325	445.556	535.600	599.650	627.132	639.564	664.224
Şeftali	637.543	608.513	642.727	674.136	771.459	789.457	830.577
Vişne	179.752	182.577	183.500	192.500	181.874	184.167	182.165
Zerdali	31.609	8.210	16.100	19.050	21.653	19.927	17.225
Zeytin	1.676.000	1.768.000	1.700.000	1.730.000	2.100.000	1.500.467	1.525.000
Turunçgiller							
Portakal	1.781.259	1.779.675	1.816.798	1.850.000	1.950.000	1.900.000	1.700.000
Mandalina	942.226	1.046.899	1.156.365	1.337.037	1.550.469	1.650.000	1.400.000
Limon	726.283	725.230	750.550	850.600	1.007.133	1.100.000	950.000
Greyfurt	228.799	229.555	250.025	253.120	260.000	250.000	249.185
Turunç	2.592	2.158	2.135	2.250	2.124	2.052	2.230
Sert Kabuklular							
Antep Fıstığı	88.600	80.000	144.000	170.000	78.000	240.000	85.000
Badem	82.850	73.230	80.000	85.000	90.000	100.000	150.000
Ceviz	212.140	180.807	190.000	195.000	210.000	215.000	225.000
Fındık	549.000	412.000	646.000	420.000	675.000	515.000	776.046
Kestane	60.019	63.762	63.750	64.750	62.904	63.580	72.655
Üzümsü Meyveler							
Üzüm	4.011.409	4.175.356	3.650.000	4.000.000	4.200.000	3.933.000	4.100.000
Çilek	372.498	376.070	375.800	415.150	400.167	440.968	486.705
Dut	74.600	62.879	69.334	71.724	74.383	66.647	69.317
İncir	298.914	300.282	300.600	305.450	305.689	306.499	310.000
Keçiboynuzu	14.261	13.985	12.851	13.405	15.016	15.506	16.256
Muz	215.472	251.994	270.500	305.926	369.009	498.888	548.323
Nar	383.085	397.335	445.750	465.200	502.606	537.847	559.171
Trabzon Hurması	33.232	33.470	33.725	34.650	38.043	46.676	51.317
Kivi	41.635	31.795	41.640	43.950	56.164	61.920	63.798
Avakado	1.599	1.824	1.850	1.950	2.765	3.164	4.209
Ahududu	3.942	4.587	4.320	4.312	4.989	5.875	5.975
Böğürtlen	2.403	2.402	2.425	2.468	2.739	2.540	2.708
Maviyemiş	170	180	180	185	225	375	443
Toplam	17.995.395	16.876.201	17.525.012	18.693.529	20.580.293	20.494.028	20.578.453

Kaynak: TÜİK, 2020.

Meyve yetiştiriciliği bitkisel üretimde önemli bir yere sahiptir. Türkiye meyveciliğinde önde gelen çeşitlerin yıllara göre üretim miktarları Tablo 3’te

sunulmaktadır. Buna göre Türkiye'nin 2019 yılı meyve üretiminin ilk sırasını 4.100.000 ton üretim miktarı ile üzüm üretimi almaktadır. Diğer taraftan her ne kadar tabloda üretim miktarı olarak önlerde görülmese de kayısı, fındık, Antep fıstığı gibi meyvelerde Türkiye dünya sıralamasında ilk sıralarda yer almaktadır.

Türkiye'nin sebze üretimi verilerine göre 2019 yılında toplam 31.089.644 ton ürün kayıt altına alınmıştır. Sebze üretiminde 12.841.990 ton ile ilk sırayı domates alırken bunu sırası ile karpuz (3.870.515), soğan (kuru) (2.200.000), hıyar (1.916.645), kavun (1.777.059) ve biber (salçalık) (1.234.423) izlemektedir. Diğer taraftan 174 ton ile sebze üretiminin en düşük verimi kuşkonmaz sebzesinde görülmektedir (Tablo 4).

Tablo 4
Türkiye'nin Sebze Üretim Miktarı (ton)

Ürünler	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Soğan (taze)	153.478	148.255	141.691	134.479	138.993	142.854	142.257
Soğan (kuru)	1.904.846	1.790.000	1.879.189	2.120.581	2.131.513	1.930.695	2.200.000
Sarımsak (taze)	27.930	25.089	24.356	25.987	26.328	25.519	23.351
Sarımsak (kuru)	87.037	91.000	94.867	109.161	121.805	117.688	103.096
Pırasa	240.391	223.303	231.678	227.172	208.239	252.958	234.052
Havuç	569.855	557.977	534.988	554.736	569.533	642.837	663.882
Şalgam	1.938	1.509	1.393	1.651	1.768	1.530	2.388
Pancar (kırmızı)	7.286	7.161	7.028	7.774	7.553	8.119	9.917
Kereviz (kök)	16.265	14.791	15.801	18.981	21.387	21.603	23.323
Turp (bayır)	19.484	21.938	14.944	14.109	14.444	14.003	14.534
Turp (kırmızı)	158.766	169.935	179.660	179.353	178.344	177.067	198.112
Turp (beyaz)	-	1.115	5.645	5.826	5.913	5.914	6.170
Domates	11.820.000	11.850.000	12.615.000	12.600.000	12.750.000	12.150.000	12.841.990
Hıyar	1.754.613	1.845.749	1.822.636	1.811.681	1.827.782	1.848.273	1.916.645
Acur	30.606	33.238	33.082	36.006	41.863	42.631	43.204
Biber (salçalık)	814.372	829.809	879.775	957.03	1.107.713	1.128.060	1.234.423
Biber (dolmalık)	398.470	391.009	393.109	418.435	420.904	397.175	371.918
Biber (sivri)	946.506	907.126	919.004	967.466	945.361	930.349	902.203
Biber (çarliston)	-	104.364	115.568	114.891	134.194	99.390	117.125
Bamya	33.545	33.103	30.574	29.529	28.536	29.111	31.428
Patlıcan	826.941	827.380	805.259	854.049	883.917	836.284	822.659
Kabak (sakız)	293.709	299.858	312.923	351.550	449.561	474.527	447.830
Balkabağı	95.076	93.672	95.363	96.268	89.737	87.207	92.319
Kabak (çerezlik)	35.586	36.331	41.612	42.181	41.326	55.043	50.265
Kavun	1.699.550	1.707.302	1.719.620	1.854.356	1.813.422	1.753.942	1.777.059
Karpuz	3.887.324	3.885.617	3.918.558	3.928.892	4.011.313	4.031.174	3.870.515
Bezelye	107.549	105.279	112.638	112.643	107.124	107.344	98.200
Fasulye	632.301	638.469	640.836	638.532	630.347	580.949	596.074
Börülce	21.336	19.353	18.043	18.108	17.414	17.657	18.420
Bakla	40.243	39.502	35.359	35.081	37.511	38.921	40.068
Barbunya fasulye	76.751	77.051	79.704	88.362	92.402	88.024	89.860
Karnabahar	158.996	161.331	182.266	195.248	199.710	225.151	234.356
Brokoli	34.649	40.818	46.353	55.082	66.105	69.592	80.920
Mantar (kültür)	34.494	38.761	39.495	40.272	40.874	46.144	49.364
Lahana (beyaz)	496.864	492.610	514.344	524.976	520.796	516.951	567.622
Lahana (kırmızı)	138.329	164.069	178.679	186.826	188.316	187.948	192.219
Lahana (Brüksel)	1.818	2.759	2.534	3.151	3.170	3.343	3.100
Lahana(karayaprak)	83.246	73.643	71.118	71.018	66.605	57.034	56.726
Marul (kıvrıcık)	159.971	172.207	157.981	179.712	185.070	187.658	198.491
Marul (göbekli)	212.189	260.755	225.021	233.662	223.449	215.725	215.728
Marul (aysberg)	64.625	65.551	64.490	65.068	81.904	84.160	85.547
Enginar	34.014	34.576	32.701	36.368	38.431	39.477	39.071
Kereviz (sap)	1.617	1.532	1.855	2.113	2.078	2.179	2.169
Ispanak	220.274	207.676	208.403	210.999	222.177	225.174	229.793
Pazı	6.207	6.060	5.594	5.881	7.770	9.631	8.049
Semizotu	7.102	5.797	5.878	5.819	5.149	4.382	4.931
Maydanoz	57.619	58.351	57.728	58.19	80.304	78.961	92.954
Roka	8.962	8.791	9.110	10.185	9.334	12.930	13.654
Tere	7.371	8.732	9.236	6.985	5.993	6.517	6.629
Nane	14.143	14.700	14.945	15.550	14.213	14.511	16.011
Dereotu	3.806	4.603	4.488	4.589	7.208	8.318	8.740
Kuşkonmaz	68	68	68	145	178	169	174
TOPLAM	28.448.118	28.569.781	29.552.290	30.266.897	30.825.569	30.032.727	31.089.644

Kaynak: TÜİK, 2020.

4.1.1.1. İyi Tarım Uygulamaları

Bitkisel yetiştiricilikte üretimi önemli derecede etkileyen ve kontrol edilmesi zor olan doğa koşullarının bazı müdahalelerle iyileştirilmesinin verimliliği arttırabileceği bildirilmiştir (Erçakar & Gencür, 2016, s.353). İyi tarım uygulamaları, doğal kaynakları tahrip etmeden, tarımda sürdürülebilirliği ve çevreyi korumayı ön gören, insan ve hayvan sağlığına zarar vermeyen, güvenilir ürünlerin üretilmesini hedef alan tarım uygulamalarıdır (İyi Tarım Uygulamaları Hakkında Yönetmelik, 2010, s.1). Bu kapsamda Tarım ve Orman Bakanlığı'nın 2007 yılından 2019 yılına kadar olan yıllardaki iyi tarım uygulaması yapan üretici sayısı, üretim alanı (dekar) ve üretim miktarı (ton) gibi veriler Tablo 5'te sunulmuştur. İyi tarım uygulaması verilerine göre 2007 yılında üretici sayısı 651 iken 2019'da 61.894'e yükselmiştir. Aynı şekilde üretim alanı 2007'de 53.607 dekar iken 2019'da 5.396.073 dekara yükselmiştir. İyi tarım uygulamasında üretici sayısının ve üretim alanının belirgin artışı aynı şekilde üretim miktarına da yansımaktadır. Buna göre 2007 iyi tarımdan elde edilen üretim miktarı 149.693 ton iken 2019 yılında üretim miktarı 7.706.404 tona çıkmıştır (TÜİK, 2020, s.12). Türkiye'de 2010 yılında 48 ilde 4540 üretici iyi tarım uygulamaları ile üretim yaparken, bu rakamlar 2016 yılında 64 il ve 55.609 üretici sayısına yükselmiştir (Aydın Eryılmaz & Kılıç, 2018, s.628).

Toprağın işlenmesinden ürünün tüketiciye ulaşmasına kadar her aşamasının denetlenebildiği sürdürülebilir iyi tarım uygulamalarına olan tercih son yıllarda artarak önem kazanmıştır. En genel anlamı ile iyi tarım uygulamaları, insanların besin ihtiyacını karşılamak için doğal kaynakların korunarak gelecek nesillere aktarılmasını amaçlayan bir tarımsal üretim sistemidir. Ayrıca iyi tarım uygulamaları doğru işletme yöntemi ve teknolojinin dengeli kullanılmasını da kapsayan sistemler bütünüdür. İyi tarım uygulamalarında konuların ele alınışı ve uygulanmasında ülkelerin gelişmişliğine göre değişiklik görülebilir. Bu bağlamda gelişmiş ülkelerin önceliği, kullanılan kaynakların insan sağlığı ve çevreye olan etkileri ile kırsal alanların kuraklaşması gibi konular iken, gelişmekte olan ülkelerde ise öncelik gıda güvenliği ve yoksullukla mücadelenin olduğu görülmektedir. İyi tarım uygulamaları sosyal, ekonomik ve çevresel anlamda sürdürülebilirliği amaçlamıştır. Bu üç amaç arasındaki dengenin güvenceye alınması ile çevreye verilen zarar azalmakta ve ekonomiye katkı devamlı hale gelmektedir. Bu bağlamda tarımda istihdam ile yerel nüfus yerinde kalarak kırsal nüfus korunacak, ekonomik ve sosyal güvence artacaktır. Üretimde kimyasalların kullanımı verimi

arttırırken çevresel sorunları da arttırdığı bildirilmiştir. Bu zararlar zamanla uluslararası boyutta sorun olmuştur. İyi tarım uygulamaları ile önce çevresel sorunlar ele alınarak doğal kaynakların etkin kullanılması sağlanmış daha sonra insan sağlığı ve çevreci tarımsal üretim ile sürdürülebilirlik önemsenmiştir (Aydın & Eryılmaz & Kılıç, 2018, s.626).

Tarımsal üretimde birim alandan yüksek verim elde etmek için 1997’de Almanya’da kurulan Avrupa Perakendecileri Ürün Çalışma Grubu (Euro Retailer Produce Working Group- EUREP), iyi tarım uygulamalarına göre belirledikleri yaş meyve ve sebze standartları protokolünü (EUREPGAP) 1999’da yayınlamıştır. İyi tarım uygulamaları, Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) tarafından kırsal kalkınma ilkesi olarak 2002 yılında kabul edilmiş ve EUREPGAP standartları Dünya Ticaret Örgütüne üye ülkeler tarafından referans olarak alınmıştır. EUREPGAP ismi 2007 yılında GLOBALGAP olarak değiştirilmiştir. GLOBALGAP sertifikalı tarımsal üretim ile çevre korunarak doğal denge sürdürülecek ve yine bu anlamda iyi tarım uygulamaları ile yetiştiricilik yapanların sosyal ve ekonomik durumu iyileşerek, kırsal göçlerin de önleneyeceği düşünülmektedir (Öner & Aba & Işın, 2014, s.19).

Tablo 5

İyi Tarım Uygulamaları Üretim Verileri

Yıllar	Üretici sayısı	Üretim alanı (da)	Üretim miktarı (ton)
2007	651	53.607	149.693
2008	822	60.231	168.190
2009	6.020	1.702.804	2.709.132
2010	4.540	781.741	1.902.072
2011	3.042	499.632	1.717.222
2012	3.676	837.171	1.538.556
2013	8.170	985.099	1.599.636
2014	21.332	2.147.705	4.151.661
2015	39.740	3.465.695	3.271.239
2016	55.609	4.741.075	5.027.892
2017	72.236	6.247.107	6.898.749
2018	73.286	6.156.137	8.230.026
2019	61.894	5.396.073	7.706.404

Kaynak: TÜİK, 2020

4.1.1.2. Organik Tarım

Organik tarım, hatalı uygulamalarla bozulan doğal dengeyi yeniden oluşturmak için çevre ve insana dost üretim sistemlerini içeren, ekolojik çeşitliliğin korunmasını esas alan, genetiği değiştirilmiş organizmalar (GDO), sentetik kimyasal ilaç ve gübrelerin kullanılmasını yasaklayan, ancak doğal teknikler yerine, organik ve yeşil gübreleme, münavebe, toprağın muhafazası, bitkinin direncini arttırma, parazit ve

pradatörlerden faydalanmayı öngören ve bütün bu olanakların kapalı bir sistemde uygulanmasını isteyen, üretim miktarında artışı değil yüksek ürün kalitesini hedefleyen, insan ve çevre odaklı, modern ve bilimsel ekolojik bilgi sistemini kullanarak bitki, hayvan ve balık yetiştiriciliğini sağlayan sürdürülebilir bir tarım sistemidir (Morgera, Caro & Durán, 2012, s.5). Bu tarım sisteminde ürünün yetiştirilmesinden tüketiciye gelene kadar tüm aşamalarında kontrol ve sertifikasyon işlemleri belirli standartlara göre uygulama ister. Üretimin standartlara göre uygunluğunu belgeleyen sertifikasyon sağlıklı yaşam ve doğayı kotuma güvencesi ile ürünün de değerinde pazarlanmasını sağlar (Baysel, 2013, s.36). Dünyada başlangıcı 1930'lara dayanan organik tarıma, Avrupalı ithalatçıların istekleri doğrultusunda Türkiye'de ilk 1980'li yılların ortalarında Ege illerinde başlanmış, daha sonra diğer illere yayılmış, ürün ve çiftçi sayısının artışı ile üretimde de önemli artışların olduğu görülmüştür (Tablo 6). İlk organik tarım atılımlarını gelişmiş ülkelerde çiftçiler yaparken ülkemiz çiftçilerine bu desteği Avrupalı tarım şirketleri vermiştir (Aydın, Eryılmaz, Kılıç & Boz, 2019, s.353). Ülkelerin organik tarımda ilerlemesini gelişmiş ülkelerde iç piyasa belirlerken gelişmekte olan ülkelerde ihracat talebi daha belirleyici olmuştur. Buna bağlı olarak gelişmekte olan ülkelerin pazarını gelişmiş ülkeler oluşturmuştur (Sayın, 2002, s.31). Dünyada tarım arazilerinin %1'inde organik tarım yapılırken, Avrupa'da %6,7'sinde bu tarım yapmaktadır (Merdan, 2019, s.184).

Nüfusu az, yüksek rakımlı bölgelerde kirliliğin az olması ile bu bölgeler organik tarıma daha elverişlidir. Bu bölgelerde yetişen ürünlerin gıda içeriklerinin insan beslenmesi için daha yüksek olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda 1500-2000 metre aralığında üretilen hayvansal ürünlerin kaliteli olduğunun tanıtılması ile oluşacak iyi bir algı ve markalaşmanın, bu rakımlarda yaşayanların ekonomik kalkınmasını destekleyeceği vurgulanmaktadır (Yavuz & Dilek, 2019, s.14).

Tablo 6
Organik Tarım Üretim Verileri (Geçiş Süreci Dahil)

Yıllar	Ürün Sayısı*	Çiftçi sayısı	Yetiştiricilik Yapılan Alan(ha)	Doğal Toplama Alanı(ha)	Toplam Üretim Alanı(ha)**	Üretim Miktarı(ton)
2002	150	12.428	57.365	32.462	89.827	310.125
2003	179	14.798	73.368	40.253	113.621	323.981
2004	174	12.751	108.598	100.975	209.573	377.616
2005	205	14.401	93.134	110.677	203.811	421.934
2006	203	14.256	100.275	92.514	192.789	458.095
2007	201	16.276	124.263	50.020	174.283	568.128
2008	247	14.926	109.387	57.496	166.883	530.224
2009	212	35.565	325.831	175.810	501.641	983.715
2010	216	42.097	383.782	126.251	510.033	1.343.737
2011	225	42.460	442.581	172.037	614.618	1.659.543
2012	204	54.635	523.627	179.282	702.909	1.750.127
2013	213	60.797	461.395	307.619	769.014	1.620.387
2014	208	71.472	491.977	350.239	842.216	1.642.235
2015	197	69.967	486.069	29.199	515.268	1.829.291
2016	225	67.878	489.671	34.106	523.778	2.473.600
2017	214	75.067	520.885	22.148	543.033	2.406.606
2018	213	79.563	540.000	86.885	626.885	2.371.612
2019	213	74.545	505.140	33.283	545.870	2.030.465

Kaynak: TÜİK, 2020

Organik hayvansal üretimi, damızlık ve tür seçiminde ekolojik uygunluğu, organik yemi, uygun ahır koşullarında sağlıklı hayvan yetiştirmeyi ön görür. Diğer taraftan organik tarım yapılan arazinin çevresinde klasik tarım yapıyorsa burada kullanılan kimyasallardan etkileneceği için ya izole alanlarda organik üretim yapılır ya da çevredeki diğer tarım arazilerinin de organik tarım arazisi olmasını gerektirir (Kurtar & Ayan, 2004, s.58).

Buna göre organik ürünleri bir kısmı doğadan toplanırken, 2015 yılından sonra doğadan toplama alanında büyük bir azalma, yetiştiricilik alanlarında ise artışlar devam etmektedir. 2002 yılında ürün sayısı 150, çiftçi sayısı 12.428, toplam üretim alanı 89.827 hektar ve üretim miktarı 310.125 ton iken 2019 yılına gelindiğinde ürün sayısının 213'e, çiftçi sayısının 74.545'e, toplam üretim alanının 545.870 hektara ve üretim miktarının ise 2.030.465 tona yükseldiği görülmektedir.

Tarımda kaliteli ve yüksek verim için iyi tohum temini de önemlidir. Bu bağlamda tarımda tohum üreticiliği yapılmaktadır. Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından kayıt altına alınan bazı tarım ürünlerinin yıllara göre tohum üretim miktarları ton bazında Tablo 7'de sunulmuştur. Buna göre buğday, arpa, mısır, çeltik, ayçiçeği, şeker pancarı, patates, nohut, soya, mercimek gibi gıdanın önemli ürünlerinin tohum

yetiştiriciliğinde yıllara göre artış gözlemlenirken, sebze, aspir ve susam gibi diğer önemli tarım ürünlerinin tohum üretiminde düşüşler görülmektedir.

Tablo 7

Tohum Üretim Miktarları (Ton)

TÜRLER	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Buğday	315.676	410.766	327.924	421.588	403.769	484.204	485.225	508.191	426.658	483.957
Arpa	34.416	48.401	43.162	79.189	82.216	125.018	99.628	119.474	151.365	177.306
Mısır	35.234	31.338	32.796	38.576	66.578	56.671	52.791	58.118	62.230	53.566
Çeltik	5.521	8.649	8.627	7.629	9.334	8.945	12.958	10.491	10.565	9.886
Ayçiçeği	11.854	14.137	14.732	18.756	23.769	17.494	21.757	28.022	25.028	28.602
Soya	1.982	2.274	2.248	3.699	3.408	2.443	3.664	4.101	3.230	3.960
Yerfıstığı	70	114	147	171	151	139	206	197	160	213
Şeker Pancarı	466	1.479	1.166	896	1.163	1.448	1.168	1.195	1.818	1.425
Patates	70.654	96.295	185.485	150.908	163.269	175.397	231.592	258.180	276.390	255.966
Pamuk	15.679	16.911	23.074	10.260	11.621	8.883	14.279	19.929	25.141	26.471
Nohut	253	309	1.239	1.603	1.726	2.305	4.059	10.658	31.990	35.643
Kuru Fasulye	54	44	109	179	624	1.032	3.925			
Mercimek	107	589	894	2.078	305	1.140	14.505	12.290	22.011	35.670
Kanola (Kolza)	63	12	91	28	82	31	6	9	41	
Sebze	2.500	2.213	2.115	1.576	1.656	2.782	3.291	3.832	2.042	2.117
Susam	3	0	18	0	3	0				
Yonca	349	473	670	610	560	634	794	887	3.000	3.501
Korunga	56	200	2	12	46	31	188	385	307	773
Fiğ	858	876	876	385	686	974	1.114	1.139	1.572	1.526
Sorgum-S. Otu	180	226	133	155	216	308	192	79	63	318
Aspir	772	975	361	289						
Yem Şalgamı	12	55	92	18	53	6	11	19		
Yemlik Pancar	26	33	44	8	5	61	36	31	10	1
Çim ve Çayırotu	56	3	208	106	87	236	107	167	404	366
Yem Bezelyesi	40	374	381	484	440	811	1.585	2.321	2.121	3.656
Diğerleri	5.522	7.734	8.067	11.795	14.269					
Toplam	497.964	637.330	646.905	743.193	775.909	896.298	957.925	1.049.366	1.059.316	1.143.466

Kaynak: TÜİK, 2020

Bitkisel tarımda, doğal iklim faktörlerinin olumsuz etkisini ortamdandan kaldırarak gerekli özel çevre koşullarının sağlanması ile alçak ve yüksek örtülü sistemler içinde yapılan sebze, meyve ve süs bitkileri yetiştiriciliği örtü altı yetiştiriciliği olarak bilinmektedir. Buna göre örtü altı yetiştiriciliği cam seralar, plastik seralar, yüksek tüneller ve alçak tüneller olarak gerçekleştirilmektedir. Örtü altı yetiştiriciliği verilerine göre 2002 yılında toplam üretim miktarı 4.271.000 ton iken 2019 yılında bu miktarın iki

katına yakın 7.862.000 ton olarak gerçekleşmiştir. Bu yetiştiricilik çeşitleri içerisinde yıllara göre cam sera ve alçak tünel yetiştiriciliği alanlarında çok fazla bir değişiklik görülmezken plastik sera ve yüksek tünel alanlarında iki kat alana yakın artış gözlemlenmiştir (Tablo 8).

Örtü altı yetiştiriciliğinde birim alanda yüksek verim sağlanırken, yüksek iş gücüne ihtiyaç duyar. Türkiye örtü altı yetiştiriciliği alanı olarak 2002'den 2019'a kadar %47 artış göstererek 790 bin hektara çıkmıştır. İnsanların gelir düzeyinin yükselişine ve mevsim dışı tüketim taleplerine bağlı olarak örtü altı üretiminin daha çok arttırılması gerekmektedir. Bu bağlamda jeotermal ve alternatif enerji kaynakları söz konusu alanların ve üretimin arttırılmasını destekleyen ülkemizin önemli kaynaklarından.

Tablo 8

Örtü Altı Üretim Alanları Miktarları

Yıllar	Üretim Alanı (Bin da)					Üretim Miktarı (Bin ton)
	Cam sera	Plastik sera	Yüksek tünel	Alçak tünel	Toplam alan	
2002	64	180	61	230	535	4.271
2003	70	167	61	185	483	4.528
2004	72	169	66	171	478	4.354
2005	65	171	67	164	467	4.465
2006	68	182	70	149	469	4.717
2007	76	195	65	158	494	5.053
2008	82	212	67	181	542	5.063
2009	83	220	77	187	567	5.525
2010	81	231	81	171	564	5.750
2011	79	248	109	176	612	6.139
2012	81	279	95	163	618	6.171
2013	81	279	98	157	615	6.274
2014	81	299	107	157	644	6.482
2015	80	309	113	162	664	6.720
2016	80	329	113	170	692	7.165
2017	86	355	120	191	752	7.383
2018	78	369	114	211	772	8.071
2019	75	379	111	224	790	7.862
2002-2019 (% Fark)	17	111	82	-3	47	84
2018-2019 (% Fark)	-4	3	-3	6	2	-2,6

Kaynak: TÜİK, 2020

Tarım ve Orman Bakanlığı, Tohum Tescil Sertifikasyon Genel Müdürlüğü tarafından, verilen beyanlar doğrultusunda evrakları tamamlanmış, gerekli kontrolleri yapılmış bitkilere ait fidanların sertifikalı meyve fidanı olarak yetiştirilmesidir. 2002-2019 yıllarına ait sertifikalı meyve/asma fidanı ile çilek fidesine ait veriler Tablo 9'da sunulmuştur. Bu bağlamda 2002 yılında meyve/asma fidan sayısı toplam 3.513.230 adet iken 2007'ye kadar artarak 70.388.041 adet olmuştur. 2008 yılına ait toplam fidan sayılarında büyük düşüş görülürken ancak 2017 yılından sonra 100 bin adetin üzerine çıkmıştır. Diğer taraftan çilek fidelerinde 2002 yılından 2008 yılına kadar artış olurken

yılında toplam fidan sayısı artış gözlemlenirken, fide sayısında artış 2008'e kadar devam etmiştir.

Tablo 9

Sertifikalandırılan Meyve/Asma Fidanı ve Çilek Fidesi Miktarları (adet)

YILLAR	MEYVE	ASMA	ÇİLEK	TOPLAM
2002	2.420.730	1.092.500	500.000	4.013.230
2003	2.844.287	1.920.000	1.000.000	5.764.287
2004	6.535.201	428.800	1.000.000	7.964.001
2005	18.672.936	2.276.862	1.050.000	21.999.798
2006	41.534.409	5.179.290	30.950.000	77.663.699
2007	64.230.921	6.157.120	36.726.000	107.114.041
2008	18.279.586	2.958.185	43.363.000	64.600.771
2009	19.914.532	2.032.860	31.260.000	53.207.392
2010	27.953.671	3.407.915	32.257.000	63.618.586
2011	30.895.364	3.499.880	30.477.000	64.872.244
2012	45.394.005	3.393.588	32.221.084	81.008.677
2013	56.027.584	7.129.690	51.123.140	114.280.414
2014	58.384.744	5.465.230	95.202.000	159.051.974
2015	58.861.367	4.981.436	68.236.600	132.079.403
2016	65.047.025	4.349.560	68.804.000	138.200.585
2017	101.676.747	3.826.412	132.866.800	238.346.959
2018	104.308.000	2.276.000	82.096.000	188.680.000
2019	100.914.848	3.054.188	106.031.960	210.000.996

Kaynak: TÜİK, 2020

İnsanlar bitkileri gıda, ilaç, kozmetik ve sanayi gibi alanlarda kullanmalarının yanında hayvan beslenmesinde de kullanılmaktadırlar. Bu anlamda yonca, silajlık mısır, fiğ, korunga ve diğer çeşitli yem bitkileri kullanılmaktadır. Ülkemizde yem bitkilerinin toplam ekim alanları 2002 yılında 758 bin 250 hektar iken 2019 yılında bu alanın %202 oranında artış göstererek 2 milyon 287 bin 401 hektara çıktığı görülmüştür (Tablo 10).

Tablo 10

Yem Bitkileri Ekim Alanları (Ha) ve Ekim Alanlarındaki Yıllara Göre % Değişim Oranı

Yıllar	Yonca	Korunga	Fiğ	Silajlık Mısır	Diğer	Toplam
2002	260.000	99.000	234.227	155.000	10.023	758.250
2015	664.064	191.454	493.076	423.123	345.435	2.117.152
2016	652.259	194.338	495.514	425.775	350.272	2.118.158
2017	661.017	196.297	493.297	486.230	400.120	2.236.961
2018	636.954	181.937	434.490	472.643	517.097	2.243.121
2019	641.213	175.276	391.498	507.413	572.001	2.287.401
2002-2019 Değişim (%)	147	77	67	227	5.607	202

Kaynak: TÜİK, 2020

İklim ve topografya özellikleri ile benzerlik gösteren, tarım ürünlerinin ekolojik ve ekonomik olarak en uygun yetiştirilebileceği 30 bölge 2009 yılında tarım havzası

olarak belirlenmiştir. Stratejik öneme sahip ve ülke yeterliliği açısından açığı olan tarım ürünlerinin öncelikli olarak öz kaynaklarımızdan karşılaması, desteklemelerin daha sağlıklı ve rasyonel dağılımını sağlamak amacıyla 2017 yılından itibaren uygulanan modele göre tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirildiği her ilçe bir tarım havzası olarak kabul edilmiş ve buna göre 945 adet tarım havzası belirlenmiştir. Bu model kapsamında arz açığı bulunan stratejik önemi olan insan beslenmesi ve sağlığı açısından önemli ve hayvan yetiştiriciliğinde yem ihtiyacını karşılayacak toplam 21 ürün destekleme kapsamına alınmıştır (Tablo 11).

Tablo 11

Destekleme Kapsamındaki Bitkisel Ürünler

Bitkiler	Ürünler
Hububat	Arpa, Buğday, Çavdar, Çeltik, Mısır (Dane), Triticale, Yulaf
Baklagil	Kuru Fasulye, Mercimek, Nohut
Yağlı tohumlu bitkiler	Aspir, Ayçiçeği (Yağlık), Kanola, Pamuk (Kütlü), Soya
Diğer ürünler	Çay, Fındık, Zeytin-Zeytin yağı, Patates, Soğan (Kuru) Yonca, Korunga, Silajlık Mısır, Kılçıksız Brom, Domuz Ayrığı, Çok Yıllık Çim (<i>Lolium perenne</i>), Kamışsı Yumak, Otlak Ayrığı, Ak Üçgül, Çayır Üçgülü, Gazal Boynuzu, Yapay Çayır Mera, Fiğ, Macar Fiği, Burçak, Mürdümük, Sorgum, Sudan Otu, Sorgum-Sudan Otu Melezi, Hayvan Pancarı, Yem Şalgamı, Yem Bezelyesi, Yem Baklası, İskenderiye Üçgülü, İtalyan Çimi, Arpa (yeşil ot), Buğday (yeşil ot), Çavdar (yeşil ot), Yulaf (yeşil ot), Triticale (yeşil ot) ile bu tek yıllık yem bitkilerinden yapılan silajlar

Kaynak: TÜİK, 2020

Türkiye bitkisel üretimde elverişli koşullara sahiptir ve bazı ürünlerin üretiminde dünyada söz sahibi sayılabilmektedir. Buna bağlı olarak dünya bitkisel üretiminde fındığın %70'i, domatesin %8,6'sı, biberin %7,5'i, kavunun %6,3'ü, üzümün %6'sı ve salatalığın ise %4,4'ü Türkiye'den sağlanmaktadır. Diğer taraftan dünya üretiminde mercimeğin %20'si ve nohutun ise %6'sı Türkiye'den karşılanmaktadır. Ayrıca fındık, incir ve kayısı üretiminde dünya birincisi olan Türkiye, pamuk, şeker pancarı, zeytin, domates, soğan, mercimek, nohut, biber, patlıcan, hıyar, üzüm, kavun, ceviz, elma, Antep fıstığı ve kestanede ilk beşte iken çay, greyluft, limon, badem, çavdar, arpa ve buğdayda ise ilk 10'dan biridir (Çomaktekin, 2009, s.58).

Türkiye'nin tarım verilerine göre 135 milyar TL olan 2017 yılı değerlerinin %41'i tahıl ve diğer bitkisel ürünlerden, %34'ü ise meyve ve baharat bitkilerinden gelirken, %25'i de sebzelerden elde edilmiştir. Diğer taraftan son yıllarda ayçiçeği ve mısır ekim alanlarında artış gözlemlenirken şeker pancarı, pamuk, arpa ve buğday alanlarında ise azalma olmuştur (Yavuz & Dilek, 2019, s.13).

Türkiye'nin 2002-2017 yılları arasındaki toplam bitkisel üretim verileri incelendiğinde, sebze üretiminin payı değişmezken tahılların payında ise küçük bir

azalmanın olduğu saptanmıştır. Ayrıca bu yıllara bağlı bitkisel üretim ortalama olarak %23,3 seviyelerde artmıştır. Toplam üretim yükselişlerini %55 oranında meyve ve %20 oranında da sebze üretimlerinin artışları etkilemiştir (Yavuz & Dilek, 2019, s.41).

Türkiye'nin önemli tarımsal ihraç ürünleri fındık, kuru üzüm, incir, kayısı ve turunçgiller olurken son zamanlarda kiraz ve domates de bunların yanında yerini almıştır. İyi tarım uygulamalarının ve organik tarımın iyileştirilmesi ve yaygınlaştırılması ile yüksek katma değerli ve sağlıklı ürünler ile Türkiye dünya tarım pazarında payını genişletebilir.

Türkiye'nin ihraç edilen sebze ürünlerinin başında domates, patates, soğan, salatalık gelirken, meyve ürünlerinde ise limon, portakal, mandalina, greyfurt, üzüm, nar, elma, kuru incir, fındık, kuru kayısı ve çay yer almıştır (IPARD, 2014, s.6).

4.1.2. Hayvansal Üretim

Türkiye'nin hayvansal üretim değeri, 1990'lı yıllarda tüm tarımsal üretim değerlerinin %18'ini oluştururken, bu değer 2020'li yıllara doğru tarımsal üretim değerlerinin 1/3'ne kadar yükselmiştir. Ayrıca son zamanlarda tarımsal üretim değerleri Türkiye'de %34 ile %43 olan Avrupa ülkelerinin değerine yaklaşmıştır (Yavuz & Dilek, 2019, s.13). Büyükbaş hayvan sayısı 2002 yılından günümüze yüzde yüze yakın artış göstererek 9 milyon 924 bin 575'ten 2019 yılında 17 milyon 872 bin 331'e gelmiştir (Tablo 12). Türkiye'nin büyükbaş yetiştiriciliği daha çok sığır ve manda yapılmaktadır. Bu ikisi içerisinde ise sığır sayısı büyük fark ile mandadan öndedir. 2015 yılı verilerine göre sığır sayısı 13 milyon 994 bin 071 iken, manda ise 133 bin 766'dır. Büyükbaş hayvan sayıları her yıl artış göstererek 2019 yılında sığır 17 milyon 688 bin 139'a ve manda ise 184 bin 192'ye yükselmiştir. Büyüyen ekonomi hayvancılık desteklerine de pozitif yansımıştır. Et ve süt üretimine dayalı hayvancılığın gelişmesine bağlı olarak kaba yemlerin ve hayvansal üretim kaynaklarının etkin kullanılması ile sürdürülebilirliğin sağlanabileceği bildirilmiştir. Böylelikle hayvansal protein tüketimi artarak daha sağlıklı ve dengeli bir beslenme olacaktır (Yavuz & Dilek, 2019, s.13-44).

Türkiye'de yetiştirilen hayvan türleri bölgelere göre farklılıklar gösterebilmektedir. Bu farklılıklar yetiştirilen hayvanların beslenme ve iklim koşulları gibi bazı şartlara bağlıdır. Küçükbaş ve büyükbaş yetiştiriciliğinde mera ve yayla gibi alanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda geniş mera ve yayla alanları ile Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığına uygun

olmaktadır ve bu bölgelerde bu yetiştiricilik daha ağırlıktadır. Diğer taraftan geniş bozkırları ile İç Anadolu’da bu bölgeye uygun koyun ve keçi yetiştiriciliği baskındır. Ayrıca Karadeniz bölgesinde balıkçılık, arıcılık ve kümes hayvancılığı daha çok yapılırken, Marmara bölgesinde ise kapalı sistem modern yetiştiricilik daha çok yapılmaktadır (Alpagu, 2018, s.42).

Tablo 12

Türkiye’de Büyükbaş Hayvan Sayıları

YIL	SIĞIR	MANDA	TOPLAM
2002	9.803.498	121.077	9.924.575
2003	9.788.102	113.356	9.901.458
2004	10.069.346	103.900	10.173.246
2005	10.526.440	104.965	10.631.305
2006	10.871.364	100.516	10.971.880
2007	11.036.753	84.705	11.121.458
2008	10.859.942	86.297	10.946.239
2009	10.723.958	87.207	10.811.165
2010	11.369.800	84.726	11.454.526
2011	12.386.337	97.632	12.483.969
2012	13.914.912	107.435	14.022.347
2013	14.415.257	117.591	14.532.848
2014	14.223.109	122.114	14.345.223
2015	13.994.071	133.766	14.127.837
2016	14.080.155	142.073	14.222.228
2017	15.943.586	161.439	16.105.025
2018	17.042.506	178.397	17.220.903
2019	17.688.139	184.192	17.872.331

Kaynak: Hayvancılık Genel Müdürlüğü, 2020; TÜİK, 2020.

Sığır yetiştiriciliğinde ülkemizde kültür, melez ve yerli ırklara yer verilmektedir (Tablo 13). Büyükbaş yetiştiriciliğinin 2002 yılı verilerine göre toplam sığır sayıları 9 milyon 803 bin 498’dir. Bu sayının %18,97’sini kültür, %36,58’ini yerli ve %44,45’ini ise melezler oluşturmaktadır. 2019 yılında toplam sığır sayıları 2002 yılına göre yaklaşık iki kat artmış ve 17 milyon 688 bin 139’a yükselmiştir. Diğer taraftan 2019’da kültür sığırları sayısı, toplam sığır sayısının %48,39’unu oluşturarak 8 milyon 559 bin 855 olmuştur. Yerli ırk sayılarında ise 2002 sayılarına göre ve 2019 toplam büyükbaş sayı oranlarına göre büyük düşüş görülmüştür.

Tablo 13

Kültür, Melez ve Yerli Sığır Sayıları ile Toplam Yüzde Oranları

YIL	KÜLTÜR	%	MELEZ	%	YERLİ	%	TOPLAM
2002	1.859.786	18,97	4.357.549	44,45	3.586.163	36,58	9.803.498
2003	1.940.506	19,83	4.284.890	43,78	3.562.706	36,40	9.788.102
2004	2.109.393	20,95	4.395.090	43,65	3.564.863	35,40	10.069.346
2005	2.354.957	22,37	4.537.998	43,11	3.633.485	34,52	10.526.440
2006	2.771.818	25,50	4.694.197	43,18	3.405.349	31,32	10.871.364
2007	3.295.678	29,86	4.465.350	40,46	3.275.725	29,68	11.036.753
2008	3.554.585	32,73	4.454.647	41,02	2.850.710	26,25	10.859.942
2009	3.723.583	34,70	4.406.041	41,10	2.594.334	24,20	10.723.958
2010	4.197.890	36,90	4.707.188	41,40	2.464.722	21,70	11.369.800
2011	4.836.547	39,05	5.120.621	41,34	2.429.169	19,61	12.386.337
2012	5.679.484	40,80	5.776.028	41,50	2.459.400	17,70	13.914.912
2013	5.954.333	41,30	6.112.437	42,39	2.348.487	16,29	14.415.257
2014	6.178.757	43,44	6.060.937	42,61	1.983.415	13,95	14.223.109
2015	6.385.343	45,63	5.733.803	40,97	1.874.925	13,40	13.994.071
2016	6.588.527	46,80	5.758.336	40,90	1.733.292	12,30	14.080.155
2017	7.804.588	48,90	6.536.073	40,90	1.602.925	10,10	15.943.586
2018	8.419.204	49,40	7.030.297	41,25	1.593.005	9,35	17.042.506
2019	8.559.855	48,39	7.554.625	42,71	1.573.659	8,90	17.688.139

Kaynak: Hayvancılık Genel Müdürlüğü, 2020; TÜİK, 2020.

Büyükbaş hayvancılıkta olduğu gibi küçükbaş yetiştiriciliğinde de koyun ve keçi sayıları yıllara göre artış göstermiştir (Tablo 14). Ancak 2009 yılı istatistikleri incelendiğinde toplam küçükbaş sayısında bir önceki yıla göre %9,1 azalma olduğu görülmüştür. Diğer taraftan 2002-2019 yılları arasında toplam küçükbaş hayvan sayıları %51,7 artış göstererek 48 milyon 481 bin 479'a yükselmiştir.

Tablo 14

Türkiye’de Küçükbaş Hayvan Sayıları

YIL	KOYUN	KEÇİ	TOPLAM
2002	25.173.706	6.780.094	31.953.800
2003	25.431.539	6.771.675	32.203.214
2004	25.201.155	6.609.937	31.811.092
2005	25.304.325	6.517.464	31.821.789
2006	25.616.912	6.643.294	32.260.206
2007	25.475.293	6.286.358	31.761.651
2008	23.974.591	5.593.561	29.568.152
2009	21.749.508	5.128.285	26.877.793
2010	23.089.691	6.293.233	29.382.924
2011	25.031.565	7.277.953	32.309.518
2012	27.425.233	8.357.286	35.782.519
2013	29.284.247	9.225.548	38.509.795
2014	31.140.244	10.344.936	41.485.180
2015	31.507.934	10.416.166	41.924.100
2016	30.983.933	10.345.299	41.329.232
2017	33.677.636	10.634.672	44.312.308
2018	35.194.972	10.922.427	46.117.399
2019	37.276.050	11.205.429	48.481.479

Kaynak: Hayvancılık Genel Müdürlüğü, 2020; TÜİK, 2020

Tablo 15

Türlere Göre Yıllık Süt Üretimi (Ton) ve Islah Amaçlı Süt Kalitesi Desteği

YIL	SIĞIR	KOYUN	KEÇİ	MANDA	TOPLAM
2002	7.490.634	657.388	209.621	50.921	8.408.568
2003	9.514.138	769.959	278.136	48.778	10.611.011
2004	9.609.326	771.715	259.087	39.279	10.679.407
2005	10.026.202	789.878	253.759	38.058	11.107.897
2006	10.867.302	794.681	253.759	36.358	11.952.100
2007	11.279.340	782.587	237.487	30.375	12.329.789
2008	11.255.176	746.872	209.570	31.422	12.243.040
2009	11.583.313	734.219	192.210	32.443	12.542.186
2010	12.418.544	816.832	171.811	35.487	13.543.674
2011	13.802.428	892.822	320.588	40.372	15.056.211
2012	15.977.838	1.007.007	369.426	46.989	17.401.262
2013	16.655.009	1.101.013	415.743	51.947	18.223.712
2014	16.998.850	1.113.937	463.270	54.803	18.630.859
2015	16.933.520	1.177.228	481.174	62.751	18.654.682
2016	16.786.263	1.160.413	479.401	63.085	18.489.161
2017	18.762.319	1.344.779	523.395	69.401	20.699.894
2018	20.036.877	1.446.271	561.826	75.742	22.120.716
2019	20.782.374	1.521.455	577.209	70.341	22.960.379
2019 yılı ıslah amaçlı süt kalitesi desteği (Sığır başına)				150 TL	

Kaynak: Hayvancılık Genel Müdürlüğü, 2020; TÜİK, 202.

Hayvancılıkta sığır, manda, koyun ve keçiden et ve et ürünleri üretiminin yanında süt üretimi de yapılmaktadır (Tablo 15). 2002 yılında en çok süt üretimi sırası ile sığır, koyun, keçi ve mandadan olmak üzere toplamda 8 milyon 408 bin 568 tondur. Bu üretimin %89'u yani 7 milyon 490 bin 634 tonu sığırlardan sağlanmaktadır. Diğer taraftan 2019 yılında toplam süt üretimi büyük bir artış ile 22 milyon 960 bin 379 tona yükselmiştir. Hayvancılık Genel Müdürlüğü 2019 yılında ıslah amaçlı süt kalitesi için sığır başına 150 TL destekleme yapmıştır.

Ülkemizde sığır, koyun, keçi ve mandalardan sağlanan kırmızı et üretimi 2002 yılından 2019'a kadar üç kat artarak 420 bin 541 tondan 1 milyon 201 bin 469 tona yükselmiştir (Tablo 16). Bu bağlamda kırmızı et üretiminin 1 milyon 075 bin 479 ton ile toplam üretimin %89,5'i sığırdan elde edilmektedir. Ayrıca toplam kırmızı et üretiminde ikinci sırayı koyun alırken sıralamada en az üretim mandadan sağlanmaktadır. Kanatlı üretimi istatistiki olarak yavru üretimi yapan kuluçkahane sayısı, damızlık üretimi yapan işletme sayısı, ticari etlik üretimi yapan işletme sayısı ve ticari yumurta üretimi yapan işletme sayısı olarak değerlendirilmiştir (Tablo 17). Buna göre 2006 yılında toplam işletme sayısı 10 bin 523 adet ve kümes sayısı 15 bin 749 adet iken 2019 yılında ise işletme sayısı 10 bin 992 adet ve kümes sayısı da 20 bin 222 adet olarak kaydedilmiştir.

Tablo 16
Türlere Göre Kırmızı Et Üretimi (Ton)

YIL	SIĞIR	KOYUN	KEÇİ	MANDA	TOPLAM
2002	327.629	75.828	15.454	1.630	420.541
2003	290.454	63.006	11.487	1.709	366.656
2004	365.000	69.715	10.301	1.950	446.965
2005	321.681	73.743	12.390	1.577	409.391
2006	340.705	81.899	14.133	1.774	438.511
2007	432.406	118.075	24.360	1.989	576.830
2008	370.619	96.738	13.753	1.334	482.444
2009	325.286	74.633	11.675	1.005	412.621
2010	618.584	135.687	23.060	3.387	780.718
2011	644.906	107.076	23.318	1.615	776.915
2012	799.344	97.334	17.430	1.736	915.845
2013	869.292	102.943	23.554	366	996.155
2014	881.999	98.978	26.770	526	1.008.272
2015	1.014.926	100.021	33.990	326	1.149.262
2016	1.059.195	82.485	31.011	351	1.173.042
2017	987.482	100.058	37.525	1.339	1.126.403
2018	1.003.859	100.831	13.603	402	1.118.695
2019	1.075.479	109.382	16.536	73	1.201.469

Kaynak: Hayvancılık Genel Müdürlüğü, 2020; TÜİK, 2020.

Tablo 17
Türkiye’de Yıllık Kanatlı Verileri

Yıl		Kuluçkahane	Damızlık	Etlik	Yumurtacı	Toplam
2006	İşletme Sayısı	82	238	8.899	1.304	10.523
	Kümes Sayısı	-	1.445	11.020	3.284	15.749
2007	İşletme Sayısı	81	248	8.919	1.195	10.443
	Kümes Sayısı	-	1.507	11.263	3.289	16.059
2008	İşletme Sayısı	81	247	8.948	1.075	10.351
	Kümes Sayısı	-	1.548	11.543	3.059	16.150
2009	İşletme Sayısı	90	274	8.827	1.078	10.269
	Kümes Sayısı	-	1.586	11.350	3.120	16.056
2010	İşletme Sayısı	79	277	8.908	1.072	10.410
	Kümes Sayısı	-	1.657	11.623	3.162	16.442
2011	İşletme Sayısı	79	276	9.164	1.042	10.561
	Kümes Sayısı	-	1.769	12.227	3.044	17.040
2012	İşletme Sayısı	78	302	9.403	1.050	10.900
	Kümes Sayısı	-	1.949	12.852	3.243	18.044
2013	İşletme Sayısı	80	322	9.444	994	10.840
	Kümes Sayısı	-	2.086	13.505	3.103	18.694
2014	İşletme Sayısı	80	341	9.782	1.046	11.328
	Kümes Sayısı	-	2.237	14.360	3.141	19.738
2015	İşletme Sayısı	75	354	9.676	1.113	11.296
	Kümes Sayısı	-	2.390	14.415	3.229	20.034
2016	İşletme Sayısı	62	357	7.834	1.698	20.017
	Kümes Sayısı	-	2.351	12.534	3.616	18.501
2017	İşletme Sayısı	72	374	7.717	2.053	10.280
	Kümes Sayısı	-	2.304	12.490	4.025	18.819
2018	İşletme Sayısı	75	367	7.655	2.715	10.879
	Kümes Sayısı	-	2.388	12.542	5.066	19.996
2019	İşletme Sayısı	74	338	7.807	2.837	10.992
	Kümes Sayısı	-	2.439	12.725	5.058	20.222

Kaynak: Hayvancılık Genel Müdürlüğü, 2020; TÜİK, 2020.

Kanatlı yetiştiriciliği yumurta sayısı ve kanatlı et üretimi açısından değerlendirmeye alındığında 2002’de üretilen yumurta sayısı 11 milyon 555 bin adet iken 2019 yılında ise 19 milyon 898 bin adede ulaşmıştır (Tablo 18). Ayrıca kanatlı et üretiminde ise 2002 yılı üretimi 696 bin 187 ton iken 2019 yılı üretimi ise 2 milyon 138 bin 451 ton olarak tespit edilmiştir. Buna göre bu yıllar arasındaki yumurta verimi iki kata yakın artış gösterirken, kanatlı et üretimindeki artış üç kat olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 18

Türkiye’de Yıllık Yumurta ve Kanatlı Et Üretimi

Yıllar	Üretim	
	Yumurta (Milyon Adet)	Kanatlı eti (Ton)
2002	11.555	696.187
2003	12.667	872.419
2004	11.056	876.774
2005	12.052	936.697
2006	11.734	917.659
2007	12.725	1.068.454
2008	13.191	1.087.682
2009	13.833	1.293.315
2010	11.841	1.444.059
2011	12.955	1.613.309
2012	14.911	1.723.919
2013	16.497	1.758.363
2014	17.145	1.894.669
2015	16.726	1.909.276
2016	18.098	1.879.018
2017	19.281	2.136.734
2018	19.643	2.156.671
2019	19.898	2.138.451

Kaynak: Hayvancılık Genel Müdürlüğü, 2020; TÜİK, 2020.

Türkiye hayvancılığında arı ürünleri değerlendirilmelerine göre bal üretimi 2002 yılında 74 bin 554 ton iken 2019 yılında 109 bin 330 ton üretim yapılmıştır (Tablo 19). Bu yıllar arasındaki bal artışı %46,64 olarak gerçekleşirken, bal mumu artışı %10 seviyelerde gerçekleşmiştir.

Tablo 19
Türkiye’de Yıllık Arıcılık Verileri

Yıl	Arılı Kovan (Adet)			Bal Üretimi (Ton)	Bal verimi (Kg/Kovan)	Balmumu (Ton)
	Eski	Yeni	Toplam			
2002	180.232	3.980.660	4.160.892	74.554	18	3.448
2003	190.538	4.098.315	4.288.853	69.540	16	3.130
2004	162.660	4.237.065	4.399.725	73.929	17	3.471
2005	157.059	4.432.954	4.590.013	82.336	18	4.178
2006	146.950	4.704.733	4.851.683	83.842	17	3.484
2007	135.318	4.690.278	4.825.596	73.935	15	3.837
2008	137.963	4.750.998	4.888.961	81.364	17	4.539
2009	128.743	5.210.481	5.339.224	82.003	15	4.385
2010	137.000	5.465.669	5.602.669	81.115	15	4.148
2011	149.020	5.862.312	6.011.332	94.245	16	4.235
2012	156.777	6.191.232	6.348.009	89.162	14	4.222
2013	183.265	6.458.083	6.641.348	94.694	14	4.241
2014	193.825	6.888.907	7.082.732	103.525	14	4.053
2015	222.635	7.525.652	7.748.287	108.128	14	4.756
2016	220.882	7.679.482	7.900.364	105.727	13	4.440
2017	194.406	7.796.666	7.991.072	114.471	14	4.488
2018	203.922	7.904.502	8.108.424	107.920	13	3.987
2019	198.992	7.929.368	8.128.360	109.330	13	3.791

Kaynak: Hayvancılık Genel Müdürlüğü, 2020; TÜİK, 2020.

Yetiştiriciliği çok eskilere dayanan ipekböcekçiliği köy sayısı, hane sayısı, açılan kutu sayısı ve yaş koza (ton) olarak ele alınmıştır. Buna göre ipekböcekçiliği yapan köy sayısı 2002 yılında 327 iken 2019 bu sayı 675’e yükselmiştir (Tablo 20). Diğer taraftan her ne kadar ipekböcekçiliği yapan köy sayısı iki katlara çıkmış olsa da hane sayısı ve açılan kutu sayısında bir artış gözlenmezken yaş koza üretiminde büyük azalmalar görülmüştür.

Tablo 20
Türkiye’de İpekböcekçiliği Verileri

Yıl	Köy Sayısı (Adet)	Hane sayısı (Adet)	Açılan kutu (Adet)	Yaş koza Üretimi (Ton)
2002	327	2.356	3.885	99
2003	280	2.758	5.094	169
2004	272	2.888	5.161	145
2005	278	2.677	5.669	160
2006	246	2.553	5.699	129
2007	233	2.274	5.273	127
2008	212	2.193	5.564	127
2009	211	2.295	5.683	140
2010	193	2.134	5.477	129
2011	299	2.623	5.808	151
2012	342	2.572	5.576	134
2013	328	2.348	5.266	121
2014	343	1.760	3.738	80
2015	474	1.956	4.674	115
2016	576	2.001	5.303	103
2017	659	2.128	5.686	102
2018	693	2.210	6.238	94
2019	675	2.062	5.890	90

Kaynak: Hayvancılık Genel Müdürlüğü, 2020; TÜİK, 2020.

Gelişmiş ülkeler bitkisel tarımda olduğu gibi hayvansal tarımda da sürdürülebilirliğin desteklenmesi için sürdürülebilir hayvansal üretimi desteklemektedir. Bu doğrultuda ülkemiz yapmış olduğu desteklerin yanında ilave olarak hayvan başına, soy kütüğüne kayıtlı desteği, döl kontrolü boğanın yavrusu desteği, hastalıktan arı desteği, bakanlıkça belirlenen illerin desteği, kilo başına tiftik üretim desteği, adet olarak damızlık ana arı desteği ve mera yetiştiriciliği alanlarında düve alım desteği gibi birçok desteklerle yetiştiriciler teşvik edilmektedir (Yavuz & Dilek, 2019, s.87).

4.1.3. Ormancılık

Dünya ormanlarında 2010 yılı itibarı ile yaklaşık 527 milyar m³ ağaç serveti bulunduğu bildirilmektedir. Orman alanlarında hektara ortalama 131 m³ ağaç serveti düştüğü söylenebilir. Bu ağaçların %61'i düz yapraklı ormanlar olarak düşünülür iken geriye kalanının ise iğne yapraklı ormanlar olarak düşünülmektedir. Türkiye'nin 22 milyon 342 bin 935 hektar ile toplam alanının %28,6'sı ormanlar ile kaplıdır. Orman alanlarının 12 milyon 704 bin 148 hektarı normal kapalı alan iken 9 milyon 638 bin 787 hektarı ise boşluklu kapalı ormanlardır. Bu dikili orman ürünleri 1,6 milyar m³ potansiyele sahip sosyoekonomik faydalar sağlayan, peyzaj değeri ve miras değeri ile önemli bir ekosistemdir. Bu ekosistemin sürdürülebilirliğinin sağlanması için korunarak işletilmesi ve geliştirilmesi amaçlanmalıdır. Bu bağlamda yapılan eylem planları ülkemiz ormanlarının sürdürülebilirliği için uygun biyolojik, ekonomik ve sosyal boyutlu programlar uygulanmaktadır. Ormanların sürdürülebilirliğinin sağlanması için 2019-2023 Kalkınma Planına göre rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) ekseninde olmak üzere, ormancılık ana planı, bölgesel ve yerel eylem planlarını çok boyutlu müzakerelerle irdelenmiştir (On Birinci Kalkınma Planı, 2018, s.1, 15).

Dünya genelinde orman ürünleri çeşitli alanlarda değerlendirilmektedir (Tablo 21). 2016 yılı dünya orman ürünleri verilerine göre 3 milyar 737 milyon metreküp ile birinci sırayı yuvarlak odun almaktadır. Ayrıca 2016'da endüstriyel yuvarlak odun üretimi 1 milyar 874 milyon metreküp iken yakılacak odun miktarı ise 1 milyar 863 milyon metreküptür. Diğer taraftan kerestelik odun, odun türevli paneller ve kâğıt ve karton ürünlerinin üretimi ise 400 milyon metreküpün üzerindedir.

Tablo 21
Dünya Orman Ürünleri 2016 Yılı Üretim Miktarı

Ürün	Dünya Üretim (milyon m ³)
Yuvarlak odun	3.737
Yakacak odun	1.863
Endüstriyel yuvarlak odun	1.874
Odun peleti	29
Kerestelik odun	468
Odun türevli paneller	416
Kaplama ve kontrplak	174
OSB, yonga ve lifli levha	242
Odun hamuru	180
Diğer lif hamuru	12
Geri kazanılmış kâğıt	230
Kâğıt ve karton	409

Kaynak: On Birinci Kalkınma Planı, 2018; TÜİK, 2020

Orman Genel Müdürlüğü'nün 2018 yılında yayınlamış olduğu On Birinci Kalkınma Planı'na göre Türkiye'nin 2011-2015 yılları arasındaki orman ürünleri üretimi Tablo 22'de sunulmuştur. Bu bağlamda 2015 yılı orman ürünleri üretimine göre lif yonga odunu üretimi 6 milyon 866 bin metreküp ile birinci sırada iken bunu 5 milyon 904 bin metreküp ile tomruk üretimi takip etmiştir. Diğer taraftan ülkemizde orman ürünleri üretiminde üçüncü sırayı ise kâğıtlık odun ürünleri almaktadır.

Tablo 22
Orman Genel Müdürlüğü Endüstriyel Odun Üretimi (Bin m³)

Ürün adı	2011	2012	2013	2014	2015
Tomruk	4.839	5.027	4.629	5.001	5.904
Tel direk	70,9	59,6	32,6	37,5	54,2
Maden Direk	685,7	692,9	541,7	570,1	663,6
Sanayi Odun	874,1	874,7	701,6	728,9	764,0
Kâğıtlık Odun	2.383	2.333	2.196	1.966	2.375
Lif Yonga Odunu	4.662	5.424	5.551	6.608	6.866
Sırık	16,6	10,8	14,2	9,3	10,0
Toplam	13.531,3	14.422	13.666,1	14.920,8	16.636,8

Kaynak: On Birinci Kalkınma Planı, 2018; TÜİK, 2020

4.1.4. Su Ürünleri Üretimi

Sağlıklı beslenme açısından önemli yere sahip olan su ürünleri, avcılık ve yetiştiricilik yolu ile üretilmektedir. Deniz çeşitliliği ve balıkçılık potansiyeli yüksek olan Türkiye'nin 2019'daki avcılık ile üretimi 463 bin 168 ton iken yetiştiricilikten gelen üretim ise 373 bin 356 tondur. Yetiştiricilik ile elde edilen üretim iç sulardan ve denizlerden sağlanmaktadır ve buna göre üretimin %69'u deniz yetiştiriciliğinden elde

edilirken %31'i ise içsu yetiştiriciliğinden sağlanmaktadır. Avcılık yolu ile yapılan balıkçılık üretimine bakıldığında üretimin %93'ü deniz avcılığından elde edilirken %7 gibi az bir kısmı ise iç sularda yapılan avcılıktan elde edilmektedir (Tablo 23). Denizlerimizde yapılan balık avcılığında %70 gibi yüksek bir oran ile birinci sırayı Karadeniz alırken bunu sırası ile Ege, Marmara ve Akdeniz takip etmektedir. Ülkemiz denizlerinde en çok çipura ve levrek yetiştiriciliği yapılırken iç sularımızda ise en fazla alabalık yetiştiriciliği yapılmaktadır. Türkiye'nin su ürünleri ihracat ve ithalat değerlerine göre ihracat değeri daha yüksek çıkmış ve ülkeye döviz girdisi sağlandığı bildirilmiştir (Yavuz & Dilek, 2019, s.53).

Tablo 23

Türkiye Su ürünleri Üretimi İstatistikleri

Yıllar	Avcılık (Ton)			Yetiştiricilik (Ton)			Toplam (Ton)
	Deniz	İçsu	Toplam	Deniz	İçsu	Toplam	
2010	445.680	40.259	485.939	88.573	78.568	167.141	653.080
2011	477.658	37.097	514.755	88.344	100.446	188.790	703.545
2012	396.322	36.120	432.442	100.853	111.557	212.410	644.852
2013	339.047	35.074	374.121	110.375	123.019	233.394	607.515
2014	266.078	36.134	302.212	126.894	108.239	235.133	537.345
2015	397.731	34.176	431.907	138.879	101.455	240.334	672.241
2016	301.464	33.856	335.320	151.794	101.601	253.395	588.715
2017	322.173	32.145	354.318	172.492	104.010	276.502	630.820
2018	283.955	30.139	314.094	209.370	105.167	314.537	628.631
2019	431.572	31.596	463.168	256.930	116.426	373.356	836.524
2018							
Dünya Üretimi	84.421.966	12.021.387	96.443.353	30.782.285	51.339.568	82.121.853	178.565.206

Kaynak: Su Ürünleri İstatistikleri, 2020; TÜİK, 2020.

Su ürünleri üretiminde 2023 ihracat hedefi 1 milyar \$ olarak belirlenmiş ve bu hedefe 2018'yılında yaklaşılmıştır. Buna göre hedef yeni bir güncelleme ile 2 milyar \$ olarak belirlenmiştir. Avrupa Birliği ülkelerinin yanında toplam 82 ülkeye su ürünleri ihracatı gerçekleştirilmektedir. Ülkemizde hızlı bir büyüme gösteren su ürünleri yetiştiriciliği, sorunların çözülmesi, kabuklu gibi alternatif türlerin ile su bitkileri yetiştiriciliğinin de geliştirilmesi ile hedeflerin üzerinde bir potansiyele sahip olduğu bildirilmiştir (III. Tarım Orman Şurası, 2019, s.52).

Türkiye coğrafi konumu, üç tarafının denizlerle çevrili oluşu, soğuk su ve sıcak su kaynaklarına sahip olması ile avcılık ve yetiştiricilik potansiyeli yüksek olan bir ülke durumundadır. Türkiye adalar dahil 8 bin 333 km kıyı şeridine ve 24 milyon hektar deniz alanına sahiptir. Ayrıca doğal göl, baraj gölü ve göletlerin oluşturduğu 1 milyon 400 bin hektardan fazla tatlı su alanına sahiptir. Bu bağlamda Türkiye iklim ve su koşullarının uygunluğu ile su ürünlerinin hayvansal ve bitkisel protein kaynakları üretiminde istihdam oluşturmasının yanında ülkeye döviz girdisi ile sosyo-ekonomik öneme sahiptir (III. Tarım Orman Şurası, 2019, S.28).

Türkiye su ürünleri yetiştiriciliğinde başlangıçta iç tüketimi karşılamayı hedeflerken üretimin artışı ile ihracat yolu açılmış ve çipura-levrek üretiminde AB ülkeleri içerisinde lider ülkelerden biri haline gelmiştir (III. Tarım Orman Şurası, 2019, s.32). 2010 yılı verilerine göre avcılıktan 1 milyar 078 milyon 515 bin 200 TL ve yetiştiricilikten ise 1 milyar 066 milyon 778 bin 600 TL gelir elde edilmiştir. Ayrıca 2019 yılı su ürünleri üretiminden elde edilen değerler karşılaştırıldığında avcılıktan elde edilen değer 2 milyar 380 milyon 414 bin 908 TL iken yetiştiricilikten elde edilen değer ise 7 milyar 694 milyon 124 bin 480 TL olarak tespit edilmiştir (Tablo 24). Türkiye su ürünleri yetiştiriciliğinde AB ülkeleri ile rekabet edebilmek ve mevcut potansiyelin verimli kullanılabilmesi için 2003 yılından itibaren destekleme kapsamına alınmıştır. Buna bağlı olarak yeni türlere verilen desteklemeler artarak devam etmekte ve su ürünleri üretiminde iyi tarım uygulamaları yapan işletmeler ile organik yetiştiricilik yapacak işletmeler destekleme kapsamına alınmıştır. Su ürünleri yetiştiriciliğinin desteklenmesi, yerli sanayideki gelişen teknoloji, modern üretim teknikleri ve yüksek balık kalitesinin yakalanması gibi gelişmelerle Türkiye alabalık, çipura ve levrek yetiştiriciliğinde Avrupa ülkeleri arasında ilk sırada bulunmaktadır (FEAP, 2017, s.43).

Tablo 24

Türkiye Su Ürünleri Üretim Miktarı ve İstatistikleri

Yıllar	Avcılık		Yetiştiricilik		Toplam	
	Miktar (Ton)	Değer (TL)	Miktar (Ton)	Değer (TL)	Miktar (Ton)	Değer (TL)
2010	485.939	1.078.515.200	167.141	1.066.778.600	653.080	2.145.293.800
2011	514.755	1.143.272.172	188.790	1.270.028.140	703.545	2.413.300.312
2012	432.442	1.209.028.426	212.410	1.605.293.700	644.852	2.814.322.126
2013	374.121	1.188.432.525	233.394	1.704.471.151	607.515	2.892.903.676
2014	302.212	1.099.749.495	235.133	2.160.070.890	537.345	3.259.820.385
2015	431.907	1.245.020.381	240.334	2.569.208.590	672.241	3.814.228.971
2016	335.320	1.340.878.317	253.395	3.239.320.980	588.715	4.580.199.297
2017	354.318	1.535.689.774	276.502	4.049.886.200	630.820	5.585.575.974
2018	314.094	2.058.628.038	314.537	5.607.280.274	628.631	7.665.908.312
2019	463.168	2.380.414.908	373.356	7.694.124.480	836.524	10.074.539.388

Kaynak: Su Ürünleri İstatistikleri, 2020; TÜİK, 2020.

4.2. Türkiye’de Günümüzde Uygulanan Tarım Politikası Araçları

Tarımsal destekler, tarım sektörünün büyümesini hızlandırmak için en etkili mekanizma olarak kabul edilmektedir. Çiftçilere ve tarım işletmelerine gelirlerini arttırmaları, tarımsal ürünlerin arzını yönetmeleri ve bu tür ürünlerin uluslararası piyasalarda maliyet ve arzını etkilemeleri için ödenir. Tarımsal destekler, organik gübre, tohum ve zirai ilaçları piyasa fiyatından daha düşük fiyata sağlayarak üretim maliyetlerini en aza indirmek için tasarlanmıştır. Üretim seviyesini artırmak için birçok

ülke çiftçi topluluğunu desteklemektedir. Günümüzün küreselleşen dünyasında tarım desteklemeleri, gelişmiş ülkelerin üstünlüklerini korumaları için bir araç haline gelmiştir (Swain, 2009, s.225). Türkiye’de günümüzde uygulanan tarımsal desteklemeler alan bazlı destekler, fark ödemesi, hayvancılık destekleri, telafi edici ödemeler, Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı (KKYDP) olan kırsal kalkınma destekleri ve diğer tarımsal amaçlı destekler Tarım ve Orman Bakanlığı’nın kırsal kalkınma ve çevre kapsamında uyguladıkları politikalarlardır. Ayrıca %50 devlet destekli olarak yürütülen tarım sigortası (TARSİM) uygulaması da tarımda risk yönetimi ve üretici gelirinde istikrar sağlamaya yönelik önemli bir politika aracı olarak uygulanmaktadır.

Tarımsal destekleri; alan bazlı, fark ödemesi, hayvancılık, kırsal kalkınma, tarımsal sigorta, diğer tarımsal amaçlı ve telafi edici destekler şeklinde yedi başlık altında ele almak karşılaştırma açısından yararlı olacaktır. Çalışmanın bu başlığında Türkiye’de uygulanan mevcut tarım destekleme politika araçlarına ve Tarım ve Orman Bakanlığından elde edilen veriler doğrultusunda değerlendirmeler sunulmuştur.

4.2.1. Alan Bazlı Tarımsal Destekler

Alan Bazlı Destekler; Doğrudan Gelir Desteği, İyi Tarım Uygulamaları Desteği, Mazot, Gübre ve Toprak Analizi Desteği, Organik Tarım Desteği, Bitkisel Üretim Yapan Küçük Aile İşletmesi Desteği, Fındık Alan Bazlı Gelir Desteği, Alternatif Ürün Desteği (Fındık) ve Geleneksel Zeytin Bahçelerinin Rehabilitasyonu Desteğidir.

Çiftçi Kayıt Sistemine kayıtlı çiftçilerin yararlandığı alan bazlı Mazot, Gübre ve Toprak Analizi Desteği; süs bitkileri, orman emvali, özel çayır, mera alanları, hububat, sebze, meyve, yumru bitkiler, yem bitkileri, baklagillerin yetiştirildiği alanlar, yağlı tohumlu bitkiler ve endüstri bitkileri alanlarında verilmektedir. Toprak Analizi Desteği, asgari 50 dekar ve üzeri tarım arazilerinde, her 50 dekar araziye kadar bir analiz için T.C. Tarım ve Orman Bakanlığınca yetkilendirilmiş Toprak analiz laboratuvarlarına analiz başına 40 TL olarak yapılmaktadır (T.C. Cumhurbaşkanı Kararı, 5.11.2020/3190).

Organik Tarım Desteği 4 kategoriye ayrılarak her kategori için farklı miktarda ödeme yapılmaktadır. Birinci kategoride üretim 100 TL/da, ikinci kategoride üretim 70 TL/da, üçüncü kategoride üretim 30 TL/da, dördüncü kategoride üretim 10 TL/da, aralı kovan üretiminde 10 TL/kovan tutarında çiftçiler desteklenmektedir. Meyve, sebze, süs bitkileri, tıbbi aromatik bitkiler, örtüaltı, çeltik, su ürünleri sertifikalı bireysel ve grup

olarak iki ayrı kategoride farklı miktarlarda ödeme yapılmaktadır. Organik hayvancılık desteği kapsamında ise olan arılı kovan için kovan başına 10 TL ödeme yapılmaktadır (T.C. Cumhurbaşkanı Kararı, 5.11.2020/3190).

İyi Tarım Uygulamaları Desteği kapsamında; sebze-meyve, tıbbi aromatik bitkiler, süs bitkileri, çeltik, su ürünleri, örtüaltı ürünler, alabalık, çipura, levrek gibi ürünlere belirlenen fiyatlar çerçevesinde destekleme yapılmaktadır (T.C. Cumhurbaşkanı Kararı, 5.11.2020/3190).

Bitkisel üretim yapan küçük aile işletmelerinin desteklenmesi kapsamında dekar başına 100 TL ödenme yapılmaktadır. Fındık üreticilerine alan bazlı gelir desteğinde dekar başına 170 TL olarak belirlenmiştir (T.C. Cumhurbaşkanı Kararı, 5.11.2020/3190).

Alan bazlı desteklemeye göre 2002 yılından 2020 yılına kadar ödenen toplam miktar Tablo 25'te sunulmuştur. Buna göre 2002 yılında yapılan ödeme 1 milyar 558 milyon TL iken 2003'ten 2007 yılına kadar 2,5 milyar TL'na yakın bir ödeme yapılmıştır. Diğer taraftan 2008 ile 2013 yılları arasında ödenek değerleri düşüş göstermiş ve 1 milyar 858 milyon 666 bin TL ile 2 milyar 189 milyon 675 bin TL arasında bir değişim göstermiştir. Ancak 2009 yılının ödeneği toplam tüm yıllar içerisinde en düşük seviyede 1 milyar 78 milyon 557 bin TL olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılı ile 2017 yılları arasında ise ödemeler tekrar artış göstermiş ve 2017 yılında 2 milyar 696 milyon 55 bin TL ile en yüksek seviyede olmuştur. 2002 yılından 2017 yılına kadar yapılan alan bazlı ödemelerin ortalamasına göre son üç yılda yapılan ödemelerin ortalaması %85 artış göstermiş ve tüm ödemeler içerisinde 2020 yılında 4 milyar 582 milyon 298 bin TL ile tüm yılların en yüksek desteği yapılmıştır.

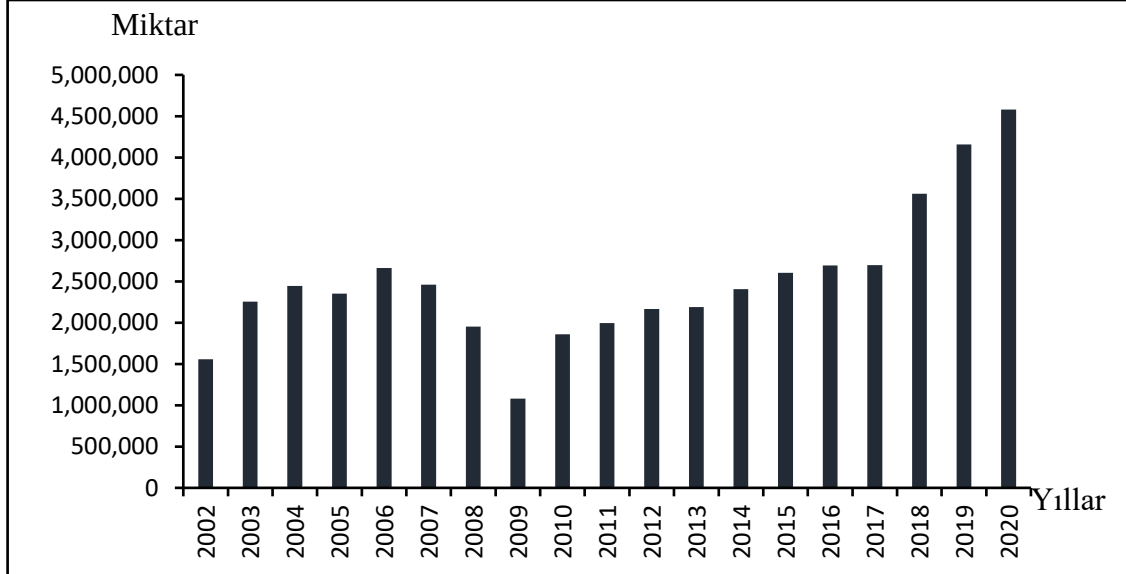
Tablo 25

Yıllara Göre Alan Bazlı Destekleme Ödemeleri (x1000 TL)

Yıllar	Miktar	Yıllar	Miktar
2002	1.558.000	2012	2.166.842
2003	2.253.214	2013	2.189.675
2004	2.443.596	2014	2.406.329
2005	2.352.748	2015	2.605.127
2006	2.661.316	2016	2.694.634
2007	2.461.938	2017	2.696.055
2008	1.953.131	2018	3.561.105
2009	1.078.557	2019	4.157.002
2010	1.858.666	2020	4.582.298
2011	1.996.347		

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021.

Yıllara göre alan bazlı destekler 2002 yılından 2017 yılına kadar grafik olarak incelendiğinde her ne kadar 2002 ve 2009 yıllarında diğerlerinden daha düşük olsa da ortalama olarak artış göstermeden sabit seviyede seyretmiştir. Ancak son üç yılda 2018’den itibaren destekler bir ivme kazanmış ve sürekli yükselişe geçmiştir (Şekil 10).

Şekil 10: Yıllara Göre Alan Bazlı Destekleme Ödemelerinin Grafiği (x1000 TL)

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021.

Alan bazlı destekler içerisinde yer alan doğrudan gelir desteği ve alternatif ürün desteği 2000 sonrası dönemde en çok ödeme yapılan destekleme kalemi olmuştur. Bu sebeple ayrı bir başlık altında incelenmesi faydalı olacaktır.

4.2.1.1. Doğrudan Gelir Desteği

“Doğrudan Gelir Desteği (DGD), kamu kaynaklarından üreticilere, üretimden ayrı olarak ve belli derecede üretime bağlı olarak yapılan gelir ödemeleridir” (Yapar, 2005, s.31).

Ülkemizde DGD sistemine geçişte etkili olan bazı iç ve dış dinamikler bulunmaktadır. İç sebeplerinden bazıları; destekleme politikalarına yönelik yasal, finansal, kurumsal yapının çeşitli olmasıdır. Nitekim bu sistemin uygulanmasının söz konusu olduğu dönemde henüz tarım yasası mevcut değildi. Çiftçi kayıt sisteminin yetersizliği gibi sebeplerle ülke çapında ödemelerin desteklenmesi gereken üreticiye ulaşılamaması politikaların hedefine ulaşamamasına neden olmuştur. Uluslararası perspektifte etkileri ise üye olduğumuz kuruluşların yükümlülükleri gereği düzenlemeler yapmak ve AB ye uyum sürecinden kaynaklanmaktadır (Yapar, 2005, s.31). Bu doğrultuda 2001 yılında tüm fiyat desteklemeleri ve girdi sübvansiyonları

kaldırılarak DGD sistemine geçilmiştir. Tarım Reformu Projesi (TRUP) aracılığıyla Türkiye’de tarım destekleme politikaları adına önemli bir değişiklik yaşanmıştır. Bu politika değişikliğinde, Uluslararası Para Fonuna (IMF) 9 Aralık 1999 tarihinde verilen niyet mektubu ile Dünya Bankasına verilen 10 Mart 2000 tarihli niyet mektubu esas rolü oynamıştır (Yalçınkaya vd., 2006, s.109).

DGD sistemi ödemeleri uygulamada “üretimden bağımsız (decoupled payments)” ve “üretimle bağımlı (compensatory or deficiency payments)” olarak iki farklı şekilde yapılmaktadır. *Üretimden bağımsız ödemeler*, kamu tarafından üreticilere yapılan ödemelerin üreticinin ürettiği ürün miktarı, çeşitliliği veya üreticinin gelir seviyesine bağlı olmadan yapılması anlamına gelmektedir. DTÖ’nün politika olarak benimsenmesini istediği DGD bu şekildedir (Günaydın,2006, s.22). Ülkemizde uygulanan alan bazlı destekleme politikası bu niteliktedir (Bayraktar ve Bulut,2016, s.47). Günaydın (2006)’a göre gelişmiş ülkeler için DGD ticarete rekabeti arttıracak üstünlük sağlayacak destekleme aracı olurken; gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler için tarım alanında bu etkiyi gösterememesi ihtimali bulunmaktadır.

Üretimle bağımlı ödemeler, üreticilere önceden belirlenip sunulan şartların yerine getirilmesi ile telafi edici ödemeler yapılmaktadır. Bu şekilde desteklenmesi planlanan ürünün piyasa fiyatı önemli olmakta ve üreticinin gelir düzeyi belirlenen seviyeye gelene kadar prim veya fark ödemesi aracılığıyla gelir transferi sağlanmaktadır (Bayraktar & Bulut, 2016, s.47-48).

DGD sisteminin uygulanması ile hedeflenenler şu şekilde sıralanabilir;

- Destekleme için gerekli finansmanın dolaylı politikalarla değil doğrudan üreticiye sağlanmasıyla bütçe üzerine getirdiği aşırı yükü azaltmak,
- Kamu tarafından sağlanan tarım sübvansiyonlarının kaldırılarak bütçe disiplini içerisine alınması ve piyasaya müdahalenin azaltılarak fiyatların serbest piyasada oluşması,
- Çiftçi kayıt sistemi ile gerçek üreticilerin kayıt altına alınması ve daha sağlıklı tarım politikalarının oluşturulması,
- AB’ye uyum için gerekli zeminin hazırlanması,
- Uygulamanın şeffaf yürütülerek daha adaletli gelir dağılımının sağlanmasıdır (Güresinli, 2015, s.71-72).

DGD sisteminin en önemli ön koşulu ve edinimi Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) olmuştur. Bu doğrultuda sisteme kayıtlı çiftçilere, tarımsal faaliyet yapmaları şartıyla,

en fazla 200 dekar kadar ödeme yapılmış ve 2002 yılında 500 dekar olarak belirlenmiştir. DGD, 2000 yılında ilk kez Sürmene ve Akçabat (Trabzon), Kahta (Adıyaman), Polatlı (Ankara), Manavgat ve Serik (Antalya) pilot bölgelerinde uygulanmış, daha sonra ülke genelinde uygulamaya koyulmuştur (Güresinli, 2015, s.73).

DGD ödemeleri, 2001 yılında üst sınır 200 dekar olan arazilerde dekar başına 10 milyon TL ödeme, 2002 yılında üst sınır 500 dekar olarak belirlenmiş ve 13,5 milyon TL ödeme yapılması planlanmış, 2003 ve 2004 yıllarında ise dekar başına ödeme 16 milyon TL olarak yapılmıştır (Yılmaz vd., 2008, s.249).

Destekleme araçlarından fiyat ve girdi sübvansiyonu kaldırılarak uygulanan DGD, alan bazlı ödemelerin büyük işletme sahiplerine yapıldığı ve arazi sahiplerine yapılan ödemenin harcamasının kontrol edilemediği gibi nedenlerle tarım kesimi için geliştirici bir politika aracı olarak görülmemiştir (Yılmaz vd, 2008, s.250). 2008 yılında tarım envanterinin kayıt altına alınması ve TRUP'nin de sona ermesiyle birlikte DGD, işlevini tamamlamış olarak kabul edilmiş ve destekleme bütçesinden çıkarılmıştır. DGD sisteminin kaldırılması sonucunda üretim çeşitliliği ve planlama üzerine kurulu tarımsal yöntemlere yönelik yeni politikalar uygulanmıştır (Güresinli, 2015, s.74).

4.2.1.2. Alternatif Ürün Desteği

TRUP'un bir alt projesi olarak 2001 yılında ülkemizde uygulanmaya başlanan "Alternatif Ürün Projesi (AÜP)" ile desteği azalan ürünlerden alternatif ürünlere yönelim hedeflenmiştir. Projenin kapsamında ilk olarak şeker pancarı, fındık, çay ve tütün belirlenmiştir (Akder, 2007, s.54). 2001-2008 yılları arasında uygulanan AÜP'de temel amaç belirlenen bu ürünlerde ihtiyaç fazlası üretimin azaltılarak, devlet hazinesi üzerinde oluşan yük indirgenmeye çalışılmış ve yeni ürün desenleri oluşturulmak istenmiştir. AÜP daha çok tütün üretimi yapılan alanlarda uygulanmak istenmiştir. Nitekim 1990-1994 yılları arasında ihtiyaç fazlası tütünlerin TEKEL tarafından satın alınıp yakılarak imha edilmesi ekonomide bazı sorunlara yol açmıştır. Bunun sonucunda ilk olarak kota uygulaması getirilmiş, daha sonra istenilen sonuç alınamayınca 2002 yılında AÜP uygulamaya koyulmuştur. Projeye göre tütün üretimi yerine bu alanlarda; buğday, kuru fasulye, ayçiçeği, nohut, pamuk, mercimek, seracılık ve meyve gibi bitkilerin yetiştiriciliği teşvik edilmiştir (Karakaş & Erdal, 2017, s.40).

4.2.2. Fark Ödemesi Desteği

Destekleme politikası araçlarından olan *fark ödeme (prim destekleri) sistemi*, piyasa tarafından fiyatlara ve üretime müdahale edilmeden, üreticilerin maliyetlerinin hesaplanması sonucu ortaya çıkan hedef fiyat ile piyasa fiyatı arasındaki farkın üreticiye ödenmesi anlamına gelmektedir. Fark ödemesi desteği ilk olarak arz açığı olan ürünleri kapsamaktadır (Güresinli, 2015, s.74).

Prim ödemeleri desteği, yıllık program ile hazırlanarak üreticilere devlet tarafından doğrudan ödenmektedir. Ödeme oranı, ürünün piyasa fiyatı ve belirlenen hedef fiyatı arasındaki fark dikkate alınarak kararlaştırılmaktadır. Yapılacak toplam ödeme tutarı ise, belirlenen ödeme oranı ve çiftliğin üretim miktarının çarpılması sonucu belirlenmektedir. Özetle, bu programa katılan çiftçi ürünü için bir fiyat alır ve bu fiyat asgari olarak hedef fiyata eşit olmaktadır. Dünyada fark ödemeleri sistemine en çok yer veren ülke ve tarım politikalarının temel taşlarından olan ülke ABD olmuştur. ABD fark ödemesi sistemini buğday, yemlik tahıl, pirinç ve pamuk ürünlerinde kullanmıştır (Russo,2007, s.4).

Türkiye’de fark ödemesi sistemi ilk olarak 1993 yılında pamuk için uygulanmaya başlatılmış ve daha sonra kaldırılmıştır. 1998 yılında yeniden politika aracı olarak belirlenmiş; zeytin, pamuk, ayçiçeği ve soya gibi ürünler ödeme kapsamına alınmıştır (Semerci, 2018, s.184). 2002 yılında yağlı tohumlar, zeytinyağı ve pamuk için başlatılmıştır. Sisteme daha sonra 2004 yılında çay, 2005 yılında hububatlar ve çeltik, 2008 yılında da bakliyatlar eklenmiştir. Ödeme oranları ise 945 havzaya göre değişiklik göstermiştir. Fark ödemesi sistemi ile hedeflenen, hükümetin ekolojik koşulları dikkate alarak ürün çeşitliliğini ve arz açığı olan ürünlerin üretimini arttırmaktır (OECD, 2019). Fark ödemeleri, dane mısır, zeytinyağı, yaş çay, yağlı tohumlu bitkiler, hububat ve bakliyat grubu desteklerden oluşmaktadır. Ürün bazında ise kütlü pamuk, yağlık ayçiçeği, soya fasulyesi, kanola, aspir, dane mısır, zeytinyağı, çay, buğday, çeltik, diğer hububatlar, kuru fasulye, mercimek ve nohut olmak üzere günümüzde toplam 17 ürüne fark ödemesi desteği verilmektedir.

Fark ödemesi desteği, çiftçiyi desteklemeye ek olarak sanayi sektörü üreticilerine dünya fiyatlarından hammadde sağlaması ve bütçe üzerindeki yükünün daha az olması nedeniyle dünyada çoğu ülkede destekleme politikası olarak kullanılmaktadır. Ülkemizde daha çok endüstri bitkileri ve yağ bitkileri gibi sanayi ürünlerinde uygulaması yapılmaktadır (Erdal & Erdal,2008, s.44).

Fark ödemelerinin etkinliğinin artırılması için en önemli koşul, üreticiler üretim kararı almadan önce yapılacak ödemenin ilan edilmesi gerekmektedir. Ayrıca desteklenecek ürün için ödenecek prim miktarı yeterli düzeyde belirlenmelidir. Bu sebeple üretim maliyetleri dikkatli bir şekilde hazırlanmalı, piyasa fiyatı ile arasında oluşan fark eksiksiz olarak ve vaktinde çiftçiye ödenmesi sistemin etkinliğini arttırmaktadır (Erdal & Erdal,2008, s.50).

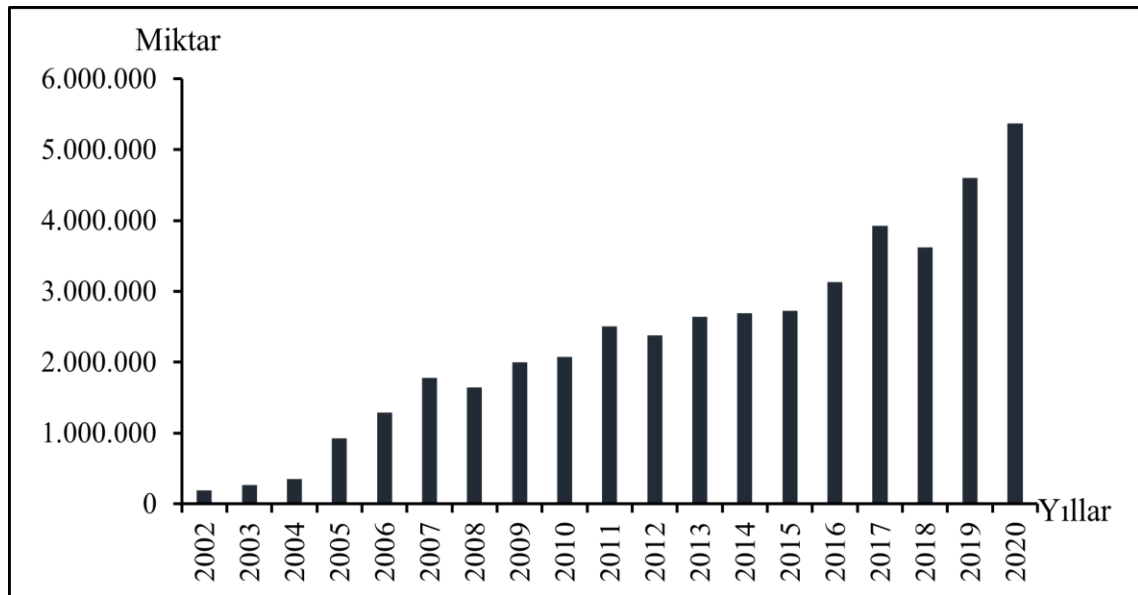
2002 yılı ile 2020 yılı arasında yapılan tarımsal fark ödemeleri incelendiğinde ilk üç yıl ödenek tutarı ortalama 200 milyon TL civarında iken 2005'ten itibaren sürekli bir artış göstererek 2020 yılında bu destek 5 milyar 373 milyon 538 bin TL olarak ödenmiştir (Tablo 26).

Tablo 26

Yıllara Göre Fark Ödemesi Destekleri (x1000 TL)

Yıllar	Miktar	Yıllar	Miktar
2002	186.149	2012	2.378.701
2003	268.300	2013	2.642.386
2004	350.087	2014	2.690.977
2005	928.509	2015	2.726.892
2006	1.290.119	2016	3.128.781
2007	1.782.203	2017	3.927.948
2008	1.646.501	2018	3.623.511
2009	2.002.146	2019	4.602.480
2010	2.071.451	2020	5.373.538
2011	2.503.427		

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021.

Şekil 11: Yıllara Göre Fark Ödemesi Destekleri Grafiği (x1000 TL)

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021.

4.2.3. Hayvancılık Destekleri

Türkiye’de tarımsal desteklerin önemli bir kısmını oluşturan hayvancılık destekleri, hayvancılık faaliyetlerinde verimliliğin artırılması, ırk ıslahı, kaba yem üretiminin artırılması, işletmelerin uzmanlaşması ve hijyen şartlarının sağlanması, hayvan sağlığı ve refah, hayvansal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması ile ilgili kontrol, takip ve standartların iyileştirilmesi, su ürünlerinin desteklenmesi amacıyla alınan tedbirlerdir. Hayvansal üretimin payı toplam tarımsal üretimin içinde 2000’li yıllardan sonra artış göstermiştir. Nüfusun artması, et ve süt ürünlerine olan talep ile beraberinde gelen ekonomik gelişmeler ile hayvansal üretimde artış meydana gelmiştir. Türkiye’nin hayvansal ürünler üretim değeri 2017 yılı rakamlarına göre 70 milyar TL’dir. Toplam tarımsal üretim değeri içerisinde hayvansal ürünlerin üretim değerinin payı 1995’te yüzde 18 iken 2003’te yüzde 25’e, 2017’de yüzde 34’e yükselmiştir (Yavuz & Dilek, 2019, s.44). 2020 yılı itibariyle yürürlükte bulunan bazı hayvancılık desteklemeleri şunlardır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2020):

- Yem Bitkileri Üretim Desteği
- Buzağı/Malak/ Manda Desteği
- İpekböceği Desteği
- Arıcılık Desteği
- Atık Desteği
- Hastalıktan Ari İşletme Desteği
- Aşı Desteği
- Su Ürünleri Desteği
- Hayvan Gen Kaynaklı Desteği
- Geleneksel Kıyı Balıkçılığının Kayıt Altına Alınması ve Desteklenmesi
- Çoban istihdam Desteği
- Koyun-Keçi Desteği
- Tiftik Üretimi
- Süt Primi
- Hayvan Hastalık Tazminatları
- Hayvan Gen Kaynakları
- Hayvan Başı Ödeme
- Balıkçı Gemisi Desteği

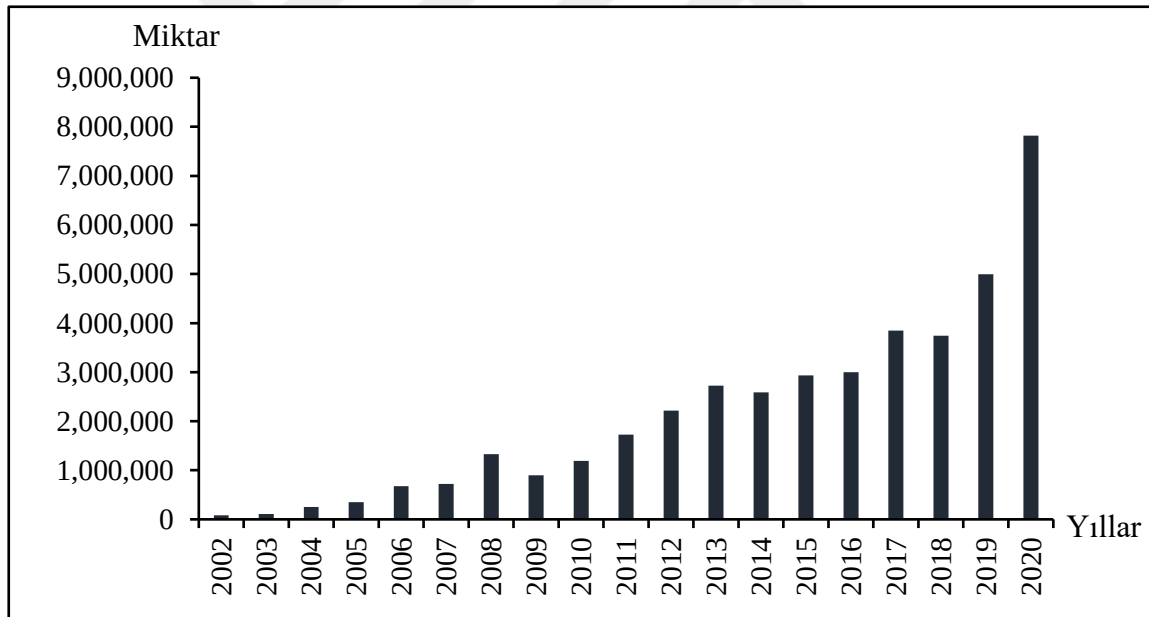
Yıllara göre hayvancılık desteklemeleri Tablo 27’de sunulmuştur ve buna göre en düşük ödeme 2002 yılında 83 milyon 200 bin TL iken 2020 yılına gelindiğinde ise büyük bir artış göstermiş ve 7 milyar 823 milyon 503 bin TL olarak en yüksek seviyeye ulaşmıştır.

Tablo 27

Yıllara Göre Hayvancılık Destekleri Ödemesi (x1000 TL)

Yıllar	Miktar	Yıllar	Miktar
2002	83.200	2012	2.216.210
2003	106.089	2013	2.721.996
2004	249.755	2014	2.589.104
2005	352.224	2015	2.932.187
2006	678.983	2016	3.002.062
2007	722.674	2017	3.847.097
2008	1.330.322	2018	3.745.243
2009	895.828	2019	4.993.961
2010	1.192.615	2020	7.823.503
2011	1.727.529		

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021.

Şekil 12: Yıllara Göre Hayvancılık Destekleri Ödemesi Grafiği (x1000)

Tarımsal üretimin hayvancılık destekleri diğer tüm tarımsal destekler içerisinde önemli bir yeri olmasına rağmen ilk üç yıl çok düşüktür ve az bir artış göstermiştir. Diğer taraftan 2005 ile 2010 yılları arasında hemen hemen sabit bir seviyede seyretnmiştir. 2011’den 2019 yılına kadar hayvansal destekler ivme kazanmış ve yükselişe geçmiştir. Ancak bir önceki yıla göre 2020 yılındaki artış %56,6 ile yarısından daha fazla olarak gerçekleşmiştir (Şekil 12).

4.2.4. Kırsal Kalkınma Desteği

Kırsal kalkınma, kırsal desteğin artırılması ve çeşitlendirilmesi, kırsal altyapının oluşturulması, kırsal kesimdeki potansiyelin harekete geçirilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması, modern sulama sistemlerinin geliştirilmesi ile doğal kaynakların korunması, sürdürülebilirliğin sağlanması ve etkinliğinin artırılması amacıyla, kırsal toplum kesimlerinin birlikte veya ferdi olarak yürütecekleri yatırım projelerinin maliyetinin bir kısmının ödenmesi ve kırsal yatırımların desteklenmesinde, köy ve diğer kırsal alanda yaşayan topluma istihdam sağlayıcı tarımsal ve tarım dışı ekonomik yatırımlara öncelik göstermektedir (Güresinli, 2015, s.76). Bu doğrultuda AB uyum süreci ve dünyada kırsal alanda yaşanan gelişmeler ekseninde ülkemizin ihtiyaçlarını, yapısını ve önceliklerini dikkate alan bir Kırsal Kalkınma Planı oluşturulmuştur.

Kırsal Kalkınma Planı; ülke genelindeki tüm kırsal alanları kapsayan ve bu alanlardaki ekonomik faaliyetleri, sosyal yapıyı, doğal çevreyi ve nüfusu kapsayan çok sektörlü bir plandır. Nüfusu 20 bin ve altı olan yerleşim yerleri planın hedef uygulama alanı olarak belirlenmiştir (GTHB, 2014, s.9).

AB uyum süreci hazırlıkları kapsamında 2007-2013 döneminden itibaren düzenli olarak hazırlanan Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (UKKS) belgeleriyle kırsal kalkınma politikalarının daha yönetilebilir bir yapıya kavuşturulması hedeflenmiştir. UKKS-1 belgesi Yüksek Planlama Kurulu kararı ile 2006 yılında yürürlüğe girmiştir. Ek olarak Türkiye’de kırsal kalkınma politikaları kapsamında iki temel doküman olan IPA (Instrument for Pre-accession Assistance – Katılım Öncesi Aracı) ve IPARD (IPA-Rural Development – Kırsal Kalkınma Programı) hazırlanmıştır. IPA, AB’nin aday ve aday olabilecek ülkelerin birliğe katılmasını desteklemek için oluşturduğu yardım fonudur. IPARD ise, IPA bileşenlerinden biri olup, aday ülkeleri OTP’ye uyum ve uygulama süresinde desteklemek, kırsal alanların geliştirilmesi ve tarımda sürdürülebilirliğin sağlanması adına yapılan destek programıdır (Bakırcı, 2011, s.59). IPARD kapsamındaki yatırımların finansmanı Avrupa Komisyonu ve Türkiye Cumhuriyeti tarafından yürütülmektedir. Programın amacı, Türkiye’nin katılım öncesindeki önceliklerini ve ihtiyaçlarını dikkate alarak sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için kapasite oluşturmayı ve işletmeleri Avrupa Birliği standartlarına yükseltmektir (GTHB, 2014, s.32).

Türkiye’de kırsal alanlardaki bazı yetersizlikler, işletmelerin genellikle küçük, parçalı ve dağınık olması, bozuk toprak-insan ilişkileri, sektörler arası ve sektör için

gelir dağılımındaki adaletsizlik, kırsaldan yaşanan yoğun göç gibi olgular, kırsal kalkınma politikalarının gerekliliğini ve önemini ortaya koymaktadır. Türkiye uygulanan kalkınma desteklerinin günümüzdeki uygulamaları irdelendiğinde çeşitli projeler bulunmaktadır. Bunlar:

- Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Genç Çiftçilerin Desteklenmesi Programı
- Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı (KKYDP)
- Kırmızı Et Üretimi ve İşlenmesinde İşbirliği Süreçlerinin Analizi Projesi (2017-2018)
- Tarımsal Amaçlı Kooperatif Projeleri
- Ardahan-Kars-Artvin Kalkınma Projesi
- Diyarbakır Batman Siirt Kalkınma Projesi
- Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD)
- Sivas-Erzincan Kalkınma Projesi
- Kredi Yönetimi
- Kooperatif Mülkiyetinde Projeler
- Kırsal Alanda Sosyal Destek Projesi
- Hayvancılık Projeleri

Yıllara göre kırsal kalkınma desteklemeleri incelendiğinde 2006 yılına kadar herhangi bir ödeneye rastlanılmamıştır (Tablo 28). Diğer taraftan 2007 yılından 2020 yılına kadar kırsal kalkınmayı destekleme bağlamında sürekli bir destekleme yapılmıştır. Buna göre en düşük kırsal kalkınmayı destekleme ödemesi 2007 yılında 79 milyon 987 bin TL olarak gerçekleşirken en yüksek ödeme ise 2018 yılında 685 milyon 652 bin TL olarak gerçekleşmiştir.

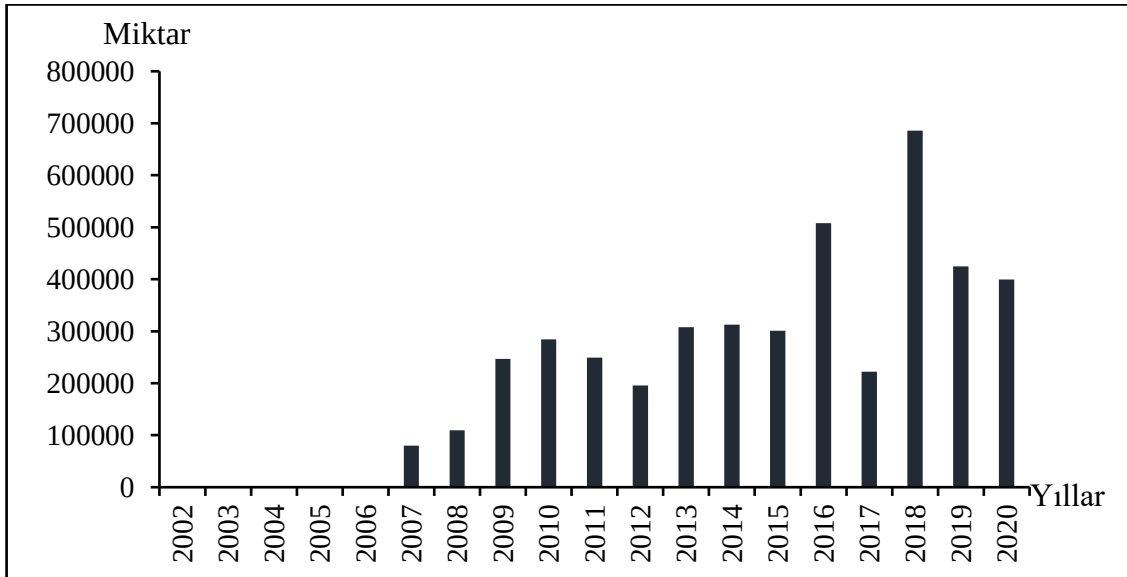
Tablo 28

Yıllara Göre Kırsal Kalkınma Destekleri Ödemeleri (x1000)

Yıllar	Miktar	Yıllar	Miktar
2002	-	2012	195.864
2003	-	2013	307.944
2004	-	2014	312.630
2005	-	2015	300.987
2006	-	2016	508.131
2007	79.987	2017	222.102
2008	109.396	2018	685.652
2009	246.628	2019	424.884
2010	284.263	2020	399.657
2011	249.048		

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021.

Yıllara göre kırsal kalkınmayı destekleme amaçlı yapılan ödemeler grafik ortamında incelendiğinde ise bazı yıllarda bir önceki yıla göre artış gösterirken bazı yıllarda ise daha düşük seviyelerde gerçekleşmiştir (Şekil 13). Buna göre 2011, 2012, 2015, 2017, 2019 ve 2020 yıllarında bir önceki yıla göre destek ödemeleri düşmüştür. Ödemenin en yüksek seviyesi ise 2018’de gerçekleşmiş bunu 2016 yılı desteği izlemiştir.

Şekil 13. Yıllara Göre Kırsal Kalkınma Destekleri Ödemesi Grafiği (x1000)

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021.

Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından projeye dayalı verilen kırsal kalkınma destekleri ve genç çiftçi projesine ilave olarak diğer bakanlıkların doğrudan veya dolaylı olarak kırsal kesime yönelik hibe veya kredi şeklinde sağlanan kırsal kalkınma destekleri mevcuttur. Tarım ve Orman Bakanlığından elde edilen verilere göre genç çiftçi proje desteği için 2016 yılında 449 milyon 988 bin TL, 2017 yılında 483 milyon 303 bin TL, 2018 yılında 502 milyon 904 bin TL olmak üzere ödeme yapılmıştır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2020).

4.2.5. Tarım Sigortası Ödemeleri

Çiftçilerin, üretim materyallerini ve ürünlerini sigorta ettirmelerini teşvik amacıyla sigorta prim bedellerinin bir kısmının ödendiği desteklemedir. Ülkemizde tarım sigortaları uygulaması ilk olarak 1957 yılında başlamıştır. Ancak çiftçinin gelir düzeyinin iyi olmaması, sigorta uygulamasının tam olarak oluşmamış olması, tarım ve sigorta sektöründeki bilgi eksikliği ve yasal temelinin eksik olması gibi sebeplerden dolayı başarı sağlanamamıştır. 2005 yılında çıkarılan “5363 Sayılı Tarım Sigortaları

Kanunu” ile çiftçilerin kanunda belirtilen riskler sonucu uğrayacağı zararın tazmini ve prim desteği sağlamak için tarım sigortalarına yönelik esaslar oluşturulmuştur. Tarım sigortaları sisteminde “havuz modeli” örnek alınarak Tarım Sigortaları Havuzu (TARSİM) ile sistem güvence altına alınmıştır. TARSİM devlet, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarının iş birliği ile kurulmuş olup tarım sektörünün tamamı sistem içinde yer almaktadır. Tarım Sigortaları Havuzu yönetimine Tarım Sigortaları Havuz İşletmesi A.Ş., Tarım ve Orman Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Türkiye Ziraat Odaları Birliği ve Türkiye Sigorta Birliği üye vermektedirler. TARSİM’de devlet, verdiği prim desteği ile çiftçilere uygun şartlarda ulaşılabilir bir risk yönetim aracı sunmakta ve hasar fazlası desteği ile de sisteme güvence vererek sistemin sürdürülebilirliğini sağlamaktadır. Tarım ve Orman Bakanlığı aracılığıyla tarım yönünden ve Hazine ve Maliye Bakanlığı aracılığıyla da sigortacılık yönünden desteklenmektedir. Haziran 2006-Aralık 2019 tarihleri arasında 81 il ve 959 ilçede Devlet Destekli Tarım Sigortası uygulanmıştır. Ayrıca 221,5 milyar TL tarımsal varlık sigortalanan, 5,8 milyar TL devlet prim desteği ve 6,3 milyar TL tazminat ödemesi yapılmıştır. Sigorta teminatı altına alınan alanlar ise; sera, büyükbaş hayvan (süt ve besi sığırı, manda), kümes hayvanı, küçükbaş hayvan (koyun, keçi), balık çiftliği ve arılı kovandır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2020).

Çiftçilerin, üretimde sigortalama sistemini kullanmayı teşvik etme amaçlı yapılan tarımsal sigorta hizmetleri ödemeleri yıllara göre incelendiğinde 2005 yılına kadar herhangi bir ödemeye rastlanılmamıştır. 2006 ile 2010 yılları arasındaki ödeme miktarı 1 milyon 990 bin TL’den 80 milyon 896 bin TL’ye kadar yükselmiştir. 2011 yılından sonra tarımsal sigorta hizmetleri ödemeleri sürekli bir artış ile 239 milyon 6 bin TL’den 1 milyar 473 milyon 46 bin TL’na kadar yükselmiştir (Tablo 29).

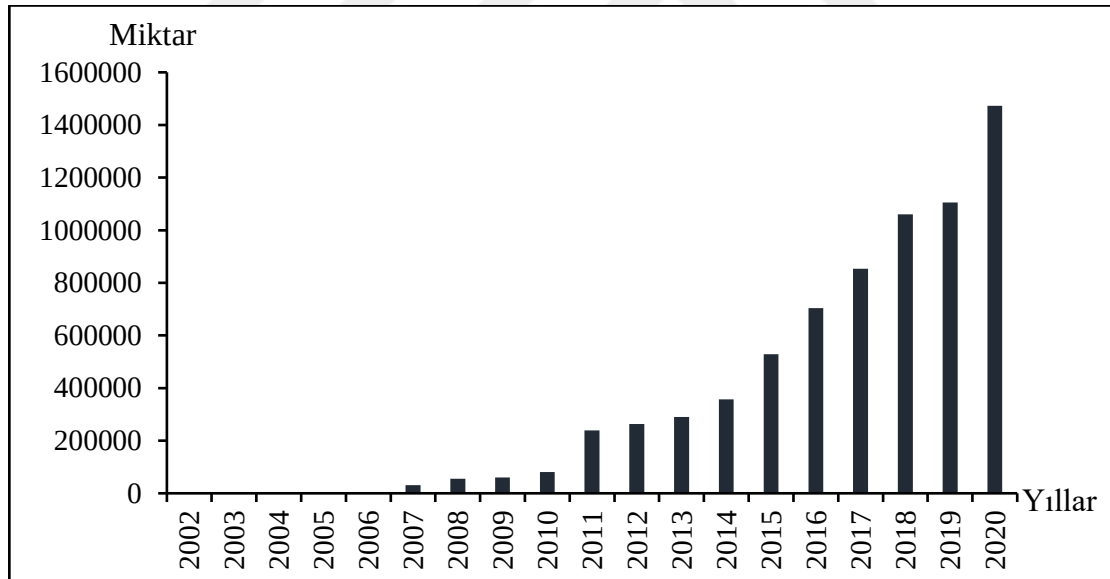
Tablo 29

Yıllara Göre Tarımsal Sigorta Hizmetleri Ödemesi (x1000)

Yıllar	Miktar	Yıllar	Miktar
2002	-	2012	263.274
2003	-	2013	290.387
2004	-	2014	357.407
2005	-	2015	528.718
2006	1.990	2016	704.062
2007	31.512	2017	853.518
2008	55.064	2018	1.060.565
2009	59.933	2019	1.104.879
2010	80.896	2020	1.473.046
2011	239.006		

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021

Yıllara göre tarımsal sigorta hizmetleri ödemesi grafiksel olarak değerlendirildiğinde 20011 yılından sonraki destek ödemeleri bariz bir şekilde yükseliş göstermektedir. Bu bağlamda 2015 yılından sonraki ödemelerin miktarı daha da artmıştır. Özellikle 2018 yılından sonra sigorta hizmetleri ödemesi için çiftçi 1 milyar TL'nin üzerinde bir miktar ile desteklenmiştir (Şekil 14).

Şekil 14: Yıllara Göre Tarımsal Sigorta Hizmetleri Ödemesi Grafiği (x1000)**Kaynak:** T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021

4.2.6. Telafi Edici Ödemeler

Tarım üreticilerinin arz fazlası bulunan ürünlerden alternatif ürünlere yönelik üretim yapmalarının sağlanması yoluyla yapılan ödemelerdir. Söz konusu değişiklik nedeniyle ortaya çıkan gelir kayıplarının üreticilere ödenmesidir. Ödeme miktarı

belirlenirken, çiftçinin alternatif ürüne ayırdığı arazi miktarının birim ödeme miktarı çarpılmaktadır (Yalçınkaya vd.,2006, s.118). Telfi edici ödemeler patates sigili desteği ve çay budama tazminatı ve masraflarını kapsamaktadır (Güresinli,2015, s.75).

Çiftçinin alternatif ürünlere yönelik üretimlerini teşvik etmek amaçlı yapılan telfi edici destek ödemeleri, 2002 yılından 2020 yılına kadar yıllık olarak incelenmiştir (Tablo 30). Buna göre ödemelerin en düşük miktarı 2004 yılında 8 milyon 884 bin TL ile gerçekleşirken bu alanda en yüksek miktar ise 2020 yılında 288 milyon 994 bin TL olarak ödenmiştir. Telfi edici ödemelerin miktarı 2012 yılına kadar az bir artış ile 100 milyon TL'nin altında olduğu tespit edilirken 2020 yılına gelindiğinde ödeme miktarının 300 bin TL seviyelerine yaklaştığı görülmüştür.

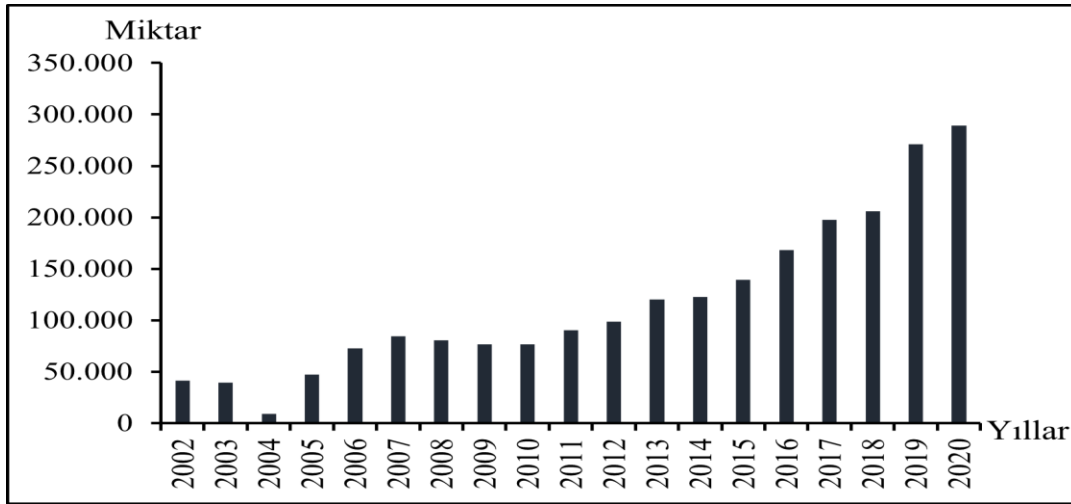
Tablo 30

Yıllara Göre Telfi Edici Destekleme Ödemeleri (x1000)

Yıllar	Miktar	Yıllar	Miktar
2002	41.507	2012	98.807
2003	39.195	2013	120.042
2004	8.884	2014	122.563
2005	47.411	2015	139.438
2006	72.906	2016	168.434
2007	84.592	2017	197.712
2008	80.491	2018	206.120
2009	76.752	2019	271.050
2010	76.732	2020	288.994
2011	90.325		

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021.

Yıllara göre telfi edici destekleme ödemelerinin miktarı grafik ortamında incelendiğinde 2010 yılına kadar fazla yükselme olmamış ve hemen hemen sabit seviyede tutulmuştur. Ancak 2011 yılından itibaren telfi edici destekleme ödemeleri miktarları 2020 yılına kadar yükselerek devam etmiştir ve özellikle 2016 yılından itibaren daha da yükselmiştir (Şekil 15).

Şekil 15: Yıllara Göre Telafi Edici Destekleme Ödemeleri Grafiği (x1000)

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021.

4.2.7. Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler

Tarım Kanunu 19. maddesine göre diğer destekleme ödemeleri: Araştırma, geliştirme ve tarımsal yayım desteği, pazarlama teşvikleri, özel depolama yardımı, kalite desteği, piyasa düzenlemeleri desteği, organik üretim desteği, imha desteği, ürün işleme desteği, gerektiğinde bazı girdi destekleri ile tarım havzaları destekleridir. Bunun yanı sıra Çevre Amaçlı Tarımsal Alanların Korunması (ÇATAK), Çiftlik Muhasebe Veri Ağı (ÇMVA) desteği, sertifikalı tohum kullanım/üretim desteği, sertifikalı fidan kullanım/üretim desteği, lisanslı depo işletmelerine kira ödemesi desteği de bu kapsamda değerlendirilmektedir. Bu destekleme araçları her yıl Cumhurbaşkanı tarafından belirlenmektedir.

Diğer tarımsal amaçlı destek ödemeleri için yıllara göre yapılan miktarlar Tablo 31'de sunulmuştur. Buna göre 2002'den 2004 yılına kadar ilk üç yıl herhangi bir ödemeye rastlanılmamıştır. 2005 yılında yapılan ilk ödeme miktarı 514 bin TL olarak gerçekleştirilmiştir. Diğer tarımsal amaçlı destek ödemeleri miktarı 2010 yılından itibaren 100 milyon TL'nin üzerine çıkarak artışa devam etmiştir. Bu artışlar 2019 yılına gelindiğinde 1,5 milyar TL seviyesine yaklaşmış ve 2020 yılı ödemesi 1 milyar 504 milyon 982 bin TL olarak gerçekleşmiştir.

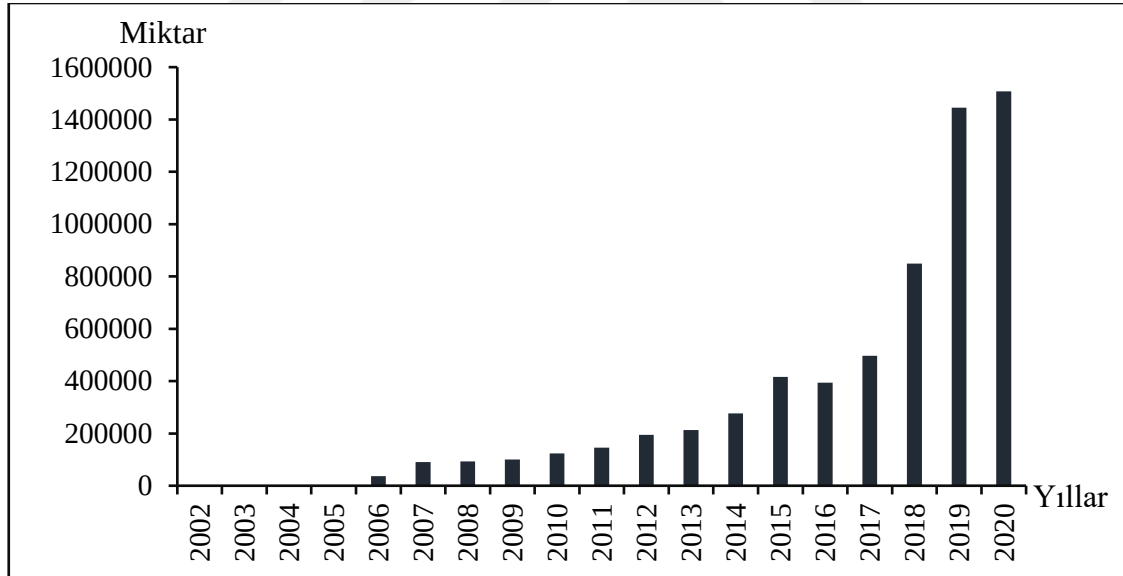
Tablo 31

Yıllara Göre Diğer Tarımsal Amaçlı Destekleme Ödemeleri (x1000)

Yıllar	Miktar	Yıllar	Miktar
2002	-	2012	194.014
2003	-	2013	212.662
2004	-	2014	276.017
2005	514	2015	415.981
2006	36.822	2016	393.555
2007	90.249	2017	496.476
2008	92.899	2018	849.636
2009	99.735	2019	1.445.418
2010	123.901	2020	1.506.982
2011	145.006		

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021.

Yıllara göre diğer tarımsal amaçlı destek ödemeleri için yapılan miktarlar grafik ortamında incelendiğinde 2005 yılından itibaren çok fazla artış göstermemesine karşın 2015 yılına kadar devam etmiştir. Ancak 2016 yılındaki ödeme miktarında bir önceki yıla göre az bir düşüş gerçekleşmiştir. Daha sonra artışlar hız kazanmış ve özellikle son iki yılın ödemesi önceki yıllara göre iki kat seviyeye gelmiştir (Şekil 16).

Şekil 16: Yıllara Göre Diğer Tarımsal Amaçlı Destekleme Ödemeleri Grafiği (x1000)**Kaynak:** T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021

4.2.7.1. Çevre Amaçlı Tarım Arazilerini Koruma Programı Destekleri (ÇATAK)

Tarımın temelini oluşturan toprak ve su kaynaklarının korunması, geliştirilmesi, destekleme politikalarına uygun olarak verimli ve etkin bir şekilde kullanılması dikkat edilmesi gereken bir konudur. Türkiye’de bu doğrultuda 2005 yılında yürürlüğe giren Çevre Amaçlı Tarım Arazilerinin Korunması Programı (ÇATAK), tarım faaliyetlerinin

evre zerine olan negatif etkilerini azaltmak adına önemli bir adım olmuştur. Bu doğrultuda ekolojik yapının bozulması ve çevrenin kirlenmesi gibi tehditler altında olan bölgeleri korumak için tarım üreticilerine destekleme yapılmıştır. Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından yürütülen ÇATAK Programının amacı; doğal kaynakların daha verimli ve sürdürülebilir kullanımı, toprak ve su kalitesinin korunması, tarımın olumsuz etkilerinin azaltılmasıdır. Destekleme kapsamına alınmadan proje olarak pilot bölgelerde uygulanmaya başlanmış ve finansmanı dış kaynaklarla sağlanmışır. Ancak 2009 yılında tarım destekleme politikaları arasında yer almış ve bteye dahil edilmiştir. Destekleme yapılacak alanlara program kapsamında farklı kategorilerde 3 yıl süre ile ödeme yapılması kararlaştırılmışır (Hasdemir & Hasdemir, 2016, s.497).

- 1. Kategori: Çevreye duyarlı üretim yapılması amacıyla toprak işlemesinin asgari seviyede tutulduğu tarımsal üretim faaliyetlerini 45 TL/da desteklemektedir.
- 2. Kategori: Toprak-su yapısının korunması ve erozyonun önlenmesi için yapılan uygulamaları 60 TL/da desteklemektedir.
- 3. Kategori: Tarımsal girdilerin çevreye duyarlı kullanımı, su tüketimini azaltacak sistemler, organik ve iyi tarım gibi kültürel uygulamaların 135 TL/da desteklemektedir.

ÇATAK programı, pilot olarak 2006 yılında ilk kez Kayseri, Konya, Kırşehir ve Isparta illerinde uygulanmıştır. 2018 yılında 58 il ile destekleme programı devam etmektedir.

BÖLÜM V

TARIMSAL DESTEKLERİNİN TARIMSAL ÇIKTI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR ANALİZ

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’de 1991-2019 dönemini kapsayan 29 yıllık veri seti ile tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerindeki etkisi Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL ve Toda-Yamamoto (1995) nedensellik yöntemleriyle araştırılmıştır. Bu kapsamda ilk alt bölümde araştırma konusu ile ilgili ampirik literatürün bulguları sunulmuştur. İkinci alt bölümde kullanılacak ekonometrik yöntemler açıklanmış ve tahmin sonuçlarına yer verilmiştir.

5.1. Literatür Taraması

Erdal ve Erdal (2008), Türkiye’de 1986-2006 döneminde tarımsal destekleme araçlarından bir olan prim ödemeleri ile pamuk, ay çiçeği, soya, kanola, mısır ve aspir üretim alanları arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik yöntemiyle incelemişlerdir. Nedensellik bulgularına göre, prim ödemelerinden kanola üretim alanına doğru tek yönlü, mısır üretim alanı ile prim ödemesi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilirken pamuk, ay çiçeği ve soya üretim alanları ile prim ödemeleri arasında ise herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

Uzmay (2009), Türkiye’de 1990-2016 döneminde tarımsal destekleme araçlarından olan fark ödemeleri ve destekleme alımlarının pamuk üretimi üzerindeki etkisi kısmi denge analiziyle araştırmıştır. Analiz sonucundan her iki destekleme politikasının pamuk üretiminde artışa neden olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, bütçeye oluşturduğu yük bakımından destekleme alımının, tüketici refahı açısından fark ödemelerinin ve son olarak net toplumsal refah açısından fark ödemelerinin uygun olduğu savunulmuştur.

Terin vd. (2013), Türkiye’de 1990-2012 döneminde tarımsal büyümeye etki eden faktörleri Johansen eş bütünleşme yöntemiyle araştırmışlardır. Araştırma neticesinde tarıma yapılan toplam sabit sermaye yatırımları, tarımsal destekler ve tarımın GSYİH içindeki payının tarımsal büyümeyi pozitif bir şekilde etkilediği tarımda istihdam edilen nüfus sayısındaki artışın ise tarımsal büyümeyi negatif yönde etkilediği belirlenmiştir.

Aktaş vd. (2015), OECD üyesi 12 ülke için 1995-2010 döneminde tarımsal

destekleme politikalarının tarımsal çıktı üzerindeki etkisini panel veri yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışma sonucunda panel bazında elde edilen bulgular, pazar fiyat desteği ve girdi desteğinin tarımsal çıktıyı arttırdığına işaret etmektedir. Bununla birlikte yazarlar, uzun dönem tahmin sonuçlarında elde ettikleri bulgular ışığında Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikalarının tarımsal çıktıyı negatif bir şekilde etkilediğinin altını çizmektedirler.

Işık ve Bilgin (2016), Türkiye için 1986-2015 döneminde tarımsal desteklerin tarımsal üretim üzerindeki etkisini Johansen eş bütünleşme yöntemiyle araştırmışlardır. Yazarlar, genel olarak tarımsal desteklerin tarımsal üretimi pozitif yönde etkilediği spesifik olarak ise piyasa fiyatı desteğinin tarımsal üretimi arttırmada daha etkili olduğunu tespit etmişlerdir.

Demirdöğen, Olhan ve Chavas (2016), Adana ilinin Ceyhan ve Yüreğir ilçelerinde 2008-2012 döneminde verilen tarımsal desteklerin (çıktı ve girdi destekleri) pamuk ve mısır üretimi üzerindeki etkisini incelemişlerdir. İnceleme neticesinde her iki tarımsal desteğinde etkili olduğu ancak girdi desteklerinin fark ödemesine desteklerinden görece olarak daha etkili olduğu tespit etmişlerdir.

Yıldız (2017), Türkiye için 2006Q1-2006Q4 döneminde tarımsal desteklerin tarımsal üretim düzeyi üzerindeki etkilerini VAR modeli çerçevesinde incelemiştir. Hata düzeltme modeli sonuçları kısa dönemde tarımsal desteklerin tarımsal çıktıyı pozitif yönde etkilediğini ima etmektedir. Etki-tepki fonksiyonları da bu bulguyu destekler niteliktedir. Son olarak nedensellik bulgularına göre, tarımsal destekler ile tarımsal üretim düzeyi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Yılmaz ve Çobanoğlu (2017), Türkiye’de 1986-2015 döneminde çeşitli tarımsal desteklerin tarımsal üretim değeri üzerindeki etkilerini en küçük kareler (OLS) yöntemiyle analiz etmişlerdir. Yazarlar, piyasa fiyat desteği, değişken girdi kullanımı ile pazarlama ve tarım desteklerinin tarımsal üretim üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu belirlemişlerdir.

Akyol (2018), yeni endüstrileşen beş ülke için (Türkiye, Güney Afrika, Meksika, Çin ve Brezilya) 2000-2016 döneminde tarımsal teşviklerin tarımsal katma değer üzerindeki etkisini panel veri yöntemiyle analiz etmiştir. Analiz sonucunda tarımsal teşviklerin tarımsal katma değer üzerinde pozitif bir etkisi olduğu raporlanmıştır.

Doğan vd. (2018), Türkiye’de 1994-2016 döneminde spesifik olarak fark ödemesi desteğinin buğday, arpa ve buğday ekim alanları üzerindeki etkisini Johansen eş bütünleşme ve Granger nedensellik yöntemleriyle araştırmışlardır. Granger

nedensellik bulgularına göre, fark ödemesi desteklerinde arpa ekimine doğru tek yönlü nedensellik, buğday ekiminden fark ödemesine doğru tek yönlü nedensellik ve son olarak fark ödemesi desteklerinden mısır ekimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Yavuzaslan ve Soy Yiğit (2019), E7 ülkeleri için (Çin, Hindistan, Brezilya, Rusya, Meksika, Türkiye, Endonezya) 1996-2017 döneminde tarımsal katma değer ile ekonomik karmaşıklık, politik istikrar ve hükümetin etkinliği arasındaki ilişkiyi Dumitrescu – Hurlin panel nedensellik yöntemiyle araştırmışlardır. Nedensellik bulgularına göre, ekonomik karmaşıklık endeksinden tarımsal katma değere tek yönlü, hükümet etkinliği ile tarımsal katma değer arasında ise çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Şaşmaz ve Özel (2019), Türkiye için 1980-2016 döneminde tarımsal desteklerin tarım sektörü gelişimi üzerindeki etkisini ARDL ve Toda-Yamamoto nedensellik yöntemleriyle araştırmışlardır. ARDL bulgularına göre, tarımsal desteklerin tarım sektörü gelişimi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı bulunmuştur. Nedensellik bulguları ise tarım sektörü gelişiminden tarımsal desteklere doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisine işaret etmektedir.

Bulut (2020), Türkiye için 2002-2018 döneminde alan bazlı doğrudan destekler ile fark ödemesi desteklerinin tarımsal üretim üzerindeki etkisini panel veri yöntemiyle araştırmıştır. Araştırma sonucunda her iki tarımsal destek türünün tarımsal üretim üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Diğer yandan fark ödemesi desteklerinin hem kısa hem de uzun dönemde alan bazlı doğrudan desteklerden görece olarak daha fazla pozitif bir etkisi olduğu belirtilmiştir.

Canbay (2021), Türkiye’de 1995-2018 döneminde tarım sektörüne yönelik verilen destek ödemelerinin bitkisel üretim üzerindeki etkisini ARDL yöntemiyle analiz etmiştir. Araştırma sonucunda hem kısa hem de uzun dönemde tarımsal desteklerin bitkisel üretimi pozitif yönde (0.001) etkilediği tespit edilmiştir.

Erdoğan ve Aydınbaş (2021), 20 ülke için 2000-2018 döneminde tarımsal katma değer belirleyicilerini panel veri teknikleriyle araştırmışlardır. Yazarlar tarımsal katma değer üzerinde kişi başına gelir, sermaye, tarımsal işgücü ve kentleşme oranının pozitif, hukukun üstünlüğünün ise negatif bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kalabak ve Aslan (2021), Balıkesir’in ilçeleri için 2009-2015 döneminde mazot-gübre desteği ile toprak analizi desteğinin buğday üretimi üzerindeki etkisini Panel eşbütünleşme ve Panel Granger nedensellik yöntemleriyle incelemişlerdir. Uzun dönem

katsayı tahminlerine göre yalnızca toprak analiz desteğinin buğday üretimi üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Nedensellik bulgularına göre, mazot-gübre desteği ile toprak analizi desteğinden buğday üretimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Çeşitli tarımsal destekler veya spesifik desteklerin tarımsal çıktı (toplam veya spesifik) üzerindeki etkisini araştıran ampirik literatürde genellikle eşbütünleşme ve nedensellik yöntemleri kullanılmıştır. Ayrıca az sayıda çalışmanın panel veri tekniklerinden faydalandığı gözlemlenmektedir. Genel bir değerlendirme yapıldığında tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerindeki etkisi pozitif olarak tespit edilmiştir. Bazı çalışmalarda tarımsal desteklerin pozitif bazılarında ise negatif bir şekilde tarımsal çıktıyı etkilediği raporlanmıştır. Bununla birlikte bazı çalışmalarda ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır. Dolayısıyla tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerindeki etkisinin ampirik olarak araştırılması literatürde var olan görüşü test etmeye yönelik önemli bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

5.2. Ekonometrik Yöntem ve Tahmin Sonuçları

İktisadi veya mali değişkenler arasındaki ilişkileri araştırırken genellikle zaman serisi, yatay kesit ve panel veri yöntemleri sıkça kullanılmaktadır. Zaman serileri tek bir kesite ait birden çok dönemi kapsarken (örneğin, 1995-2018 yılları) yatay kesit yönteminde birden çok birime ait (örneğin, AB ülkeleri) tek bir zaman dönemine (örneğin, 2015 yılı) ait veriler kullanılmaktadır. Bu iki yöntemin bir birleşimi olan panel veri ise hem zaman hem de birim boyutunun birleştirilerek oluşturulduğu yöntemdir. Analizimizde Türkiye için 1991-2019 dönemini kapsayan veriler kullanılacağı için zaman serisi tekniklerinden faydalanılacaktır. Araştırmaya konu olan iktisadi modelin matematiksel formu şu şekildedir:

$$\ln AV = \beta_0 + \ln \beta_1 AS + \ln \beta_2 GDP + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklik 1’de AV ile ifade edilen bağımlı değişken tarımsal katma değer GSYH’ye oranıdır. β_1 ile ifade edilen AS ise tarımsal desteklerin GSYH’ye oranıdır. Son olarak β_2 ise gelir düzeyini temsilen kişi başına düşen GSYH’dir. β_0 ve ε_t ise sırasıyla sabit eğim katsayısı ve hata terimini ifade etmektedir. Tüm serilerin logaritması alınmıştır. İlgili değişkenlerden AV ve GDP Dünya Bankası Kalkınma Göstergelerinden (WDI) AS ise OECD veri tabanından temin edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenler hakkında detaylı bilgiler Tablo 32 ve Tablo 33’te sunulmuştur:

Tablo 32

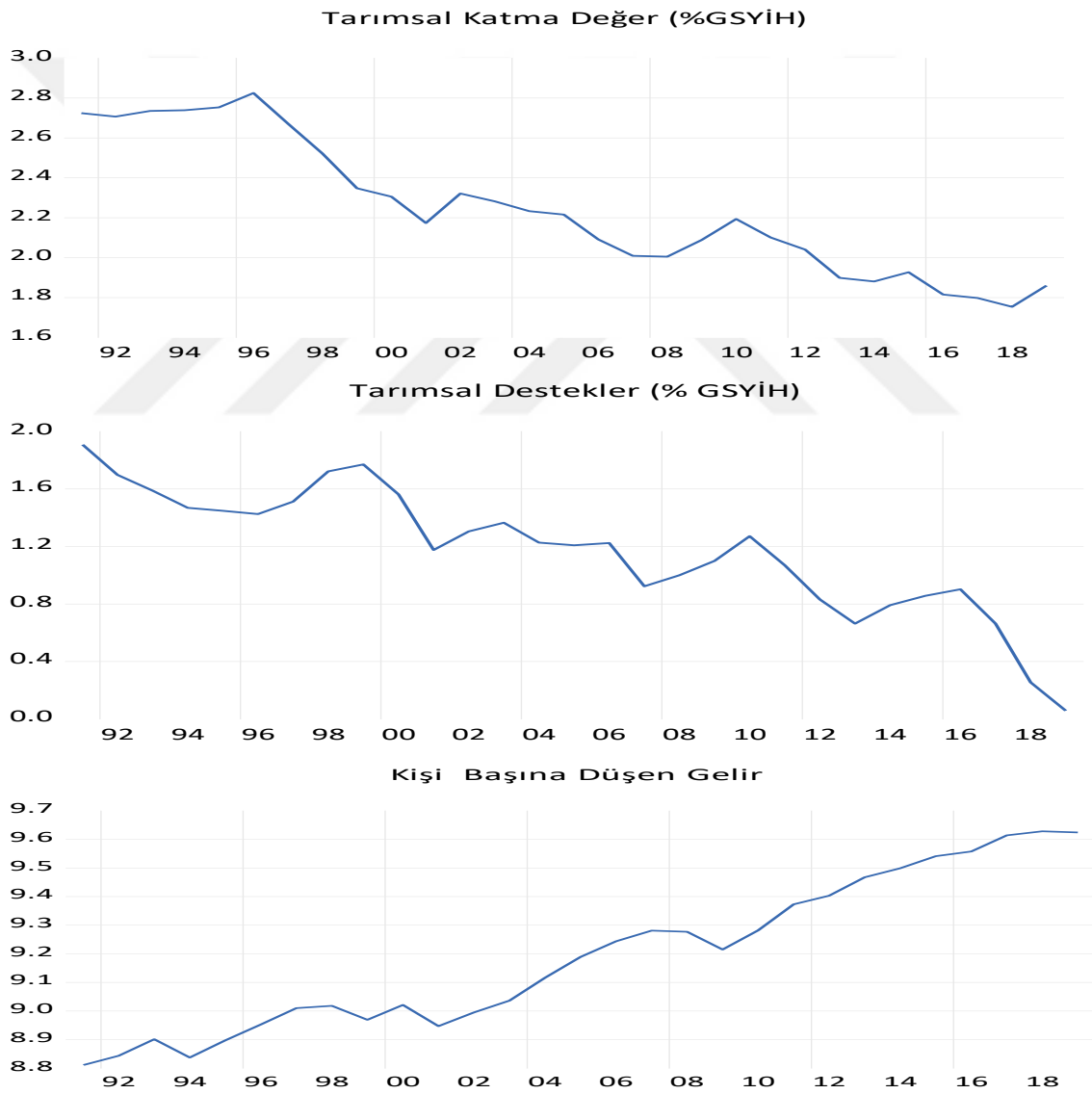
Analizde Kullanılan Değişkenler, Açıklamaları ve Kaynakları

Değişkenler	Açıklama	Birim	Kaynak
AV	Tarımsal Katma Değer	% GSYİH	WDI
AS	Toplam Tarımsal Destek	% GSYİH	OECD
GDP	Kişi Başına Düşen Gelir (2010 Sabit Fiyatlarıyla)	% Oran	WDI

Tablo 33

Betimleyici İstatistikler

Değişkenler	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
AV	29	2.241940	0.3360458	1.753675	2.824621
AS	29	1.172232	0.4375548	0.057568	1.907269
GDP	29	9.191581	0.2656276	8.811155	9.628399

Şekil 17: Değişkenlerin Zaman Yolu Grafikleri (1991-2019)

Tablo 33'te, araştırma kapsamındaki Türkiye için değişkenlerin gözlem sayıları, ortalamaları, standart sapmaları, en küçük ve en büyük değerleri gözlemlenmektedir.

Her bir değişken 29 gözlemden oluşmaktadır. AV olarak kısaltılan tarımsal katma değer minimum ve maksimum değerleri Şekil 17’de sunulan zaman içindeki seyri ile incelendiğinde GSYİH içerisinde tarımın payı ciddi bir biçimde azalmıştır. AV’ye paralel olarak AS olarak kısaltılan tarımsal desteklerin GSYİH içindeki payı da zamanla azaldığı gözlemlenmektedir. Bu kapsamda modele dahil edilen kişi başına gelirdeki (GDP) artış tarımsal destekler ile tarımsal katma değer tam tersi bir şekilde artmıştır. Bu durumun özellikle refah seviyesi veya ülkedeki sanayileşmenin derecesi arttıkça tarımın hasıla içindeki payının azalacağı argümanı ile uyumlu olduğu söylenebilir. Değişkenler arasındaki bu gözleme dayalı ilişkilerin yanı sıra aralarında nasıl bir korelasyon olduğunu (güçlü veya zayıf) incelemekte yarar vardır. Bu kapsamda Tablo 34’te korelasyon matrisi sunulmuştur:

Tablo 34
Korelasyon Matrisi

	AV	AS	GDP
AV	1.000		
AS	0.8383	1.000	
GDP	-0.9130	-0.9001	1.000

Tablo 34’te sunulan korelasyon katsayılarına göre, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında yüksek derecede bir korelasyonun olduğu gözlemlenmektedir. Tarımsal desteklerin tarımsal katma değer üzerinde pozitif kişi başına düşen gelirin ise negatif yönde etkili olduğu söylenebilir. Ancak değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarını ortaya koyan öncül gösterge niteliğindeki bu matris, beklentileri açıklamak ve görebilmek için yeterli değildir. Dolayısıyla daha kapsamlı ekonometrik yöntemlerin kullanılması gerekmektedir.

Denklik 1’de verilen değişkenler arasındaki iktisadi ilişkilerin tahmini için hangi yöntemin daha uygun olduğuna karar vermek için öncelikle birim kök testi yapılması gereklidir. Çalışmada Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL yöntemi kullanılması planlandığı için öncelikle bağımlı değişkenin birinci farkında durağan olması ve bağımsız değişkenlerin entegrasyon derecesinin ise I (1) olması veya I (2) olmaması gerekmektedir. Bu kapsamda ADF (Dickey ve Fuller, 1981) ve PP (Phillips ve Perron, 1988) birim kök testleri uygulanmış ve sonuçları Tablo 35’te sunulmuştur:

Tablo 35
ADF ve PP Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	ADF		PP	
	Sabit	Sabit ve Trend	Sabit	Sabit ve Trend
AV	-0.9721	-2.0632	-0.9013	-2.2773
AS	1.7766	-3.9073**	1.3839	-1.1409
GDP	-0.0800	-2.3453	0.3088	-2.3807
Δ AV	-4.2963***	-4.2142**	-4.2963***	-4.2142***
Δ AS	-4.4610***	-4.4723***	-3.7241***	-4.0144***
Δ GDP	-5.2405***	-5.1741***	-5.2405***	-5.1741***

Not: ***, ** sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 35’te sunulan birim kök sonuçlarına göre tüm serilerin düzeyde durağan olmadıkları bir diğer ifadeyle birim kök içerdikleri tespit edilmiştir. Bununla birlikte tüm değişkenlerin birinci farkında durağan hale geldikleri gözlemlenmektedir. Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL eşbütünleşme yöntemine göre, bağımlı değişkenin mutlaka I (1) olması bağımsız değişkenlerin ise düzeyde veya birinci farkında durağan olması gerekmektedir. Elde edilen sonuçlar ARDL yönteminin kullanılması açısından herhangi bir sorun teşkil etmemektedir. Bu bağlamda denklik 1’de belirtilen iktisadi ilişkinin ARDL modeline göre düzenlenmiş hali Denklik 2’de sunulmuştur:

$$\Delta AV_t = \theta_0 + \omega_1 \sum_{i=1}^h \Delta AV_{t-i} + \omega_2 \sum_{i=0}^s \Delta AS_{t-i} + \omega_3 \sum_{i=0}^c \Delta GDP_{t-i} + \phi_1 AV_{t-1} + \phi_2 AS_{t-1} + \phi_3 GDP + \mu_t \quad (2)$$

Denklik 2’deki θ_0 ve μ_t ise sırasıyla sabit ve hata terimini ifade etmektedir. AV bağımlı değişken olan tarımsal katma değerdir. AS ve GDP sırasıyla tarımsal destekler ve kişi başına düşen geliri temsil etmektedir. Bir önceki bölümde özetlenen ampirik literatür bulguları, tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerindeki etkisinin belirsiz olması bir diğer ifadeyle çalışmalar birbirinden farklı sonuçlara işaret etmektedir. Dolayısıyla önsel beklenti olarak ilgili değişkenin katsayısı ve işareti ile ilgili olarak net bir beklenti söz konusu değildir. Diğer yandan refah seviyesi arttıkça tarımın hasıla içerisindeki payının azalacağı literatürde yaygın olarak benimsenmekte ve bundan hareketle GDP serisinin katsayısının negatif olması beklenmektedir. Denklik 2’de belirtilen eşbütünleşme denklemi Denklik 3’te belirtilen kısıta göre belirlenmektedir.

$$F_{test} \text{ test } H_0 : \phi_1 = \phi_2 = \phi_3 = 0 \quad (3)$$

ARDL yönteminde seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olup olmadığını tespit edebilmek için Pesaran vd. (2001) tarafından önerilen F-sınır testi yapılmalıdır. Denklik 2’deki model için F sınır testi denklik 3’te gösterilen boş hipotezlerin test

edilmesiyle elde edilmektedir. Elde edilen sonuçlara göre F sınır testi Pesaran vd. (2001) veya örneklem büyüklüğüne göre düzeltilmiş Narayan (2005)'teki kritik değerlerden büyükse boş hipotez reddedilmektedir. Bir diğer ifadeyle seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi söz konusudur. Eğer elde edilen değer kritik değerlerin altında ve arasında (kararsızlık aralığı) kalıyorsa boş hipotez reddedilememekte ve seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığına karar verilmektedir. Tablo 36'da sınır testi sonuçları sunulmuştur:

Tablo 36
Sınır Testi Sonuçları

Model (1,1,1)		F_{test}		
AV=f(AS,GDP)		6.07**		
		Pesaran vd. (2001)		Narayan (2005)
		F_{test}		F_{test}
Kritik Değerler	I (0)	I (1)	I (0)	I (1)
%1	5.15	6.36	6.18	7.87
%5	3.79	4.85	4.26	5.47
%10	3.17	4.14	3.43	4.47

Not: ** ifadesi %5 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı temsil etmektedir. Gecikme uzunluğu, SIC bilgi kriterine göre belirlenmiştir.

Tablo 36'da denklik 2 için hesaplanan F sınır testi değerlerine göre, hem Pesaran vd. (2001)'nin hem de örneklem büyüklüğüne göre düzeltilmiş Narayan (2005)'in %5 önem düzeyindeki kritik değerlerinden büyüktür. Dolayısıyla boş hipotez reddedilmiş ve seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğuna karar verilmiştir. Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edildiği için uzun ve kısa dönem katsayı tahminlerini gerçekleştirmek için bir sakınca bulunmamaktadır. Bu kapsamda Tablo 37'de sırasıyla uzun dönem katsayılar ile modelin geçerliliği için yapılan tanınal testler Tablo 38'da ise kısa dönem tahmini katsayıları sunulmuştur:

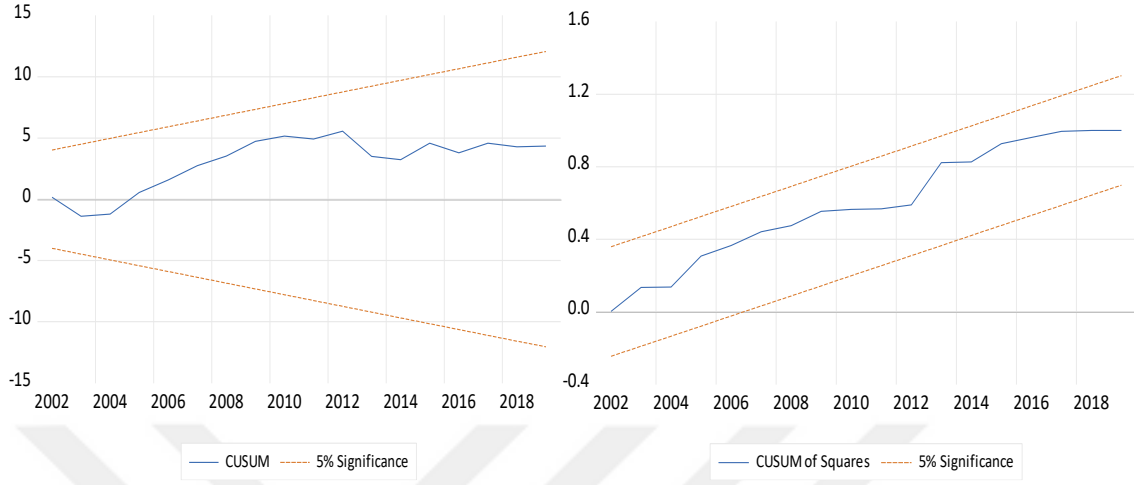
Tablo 37
Uzun Dönem Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	t-istatistik	Standart Hata	Tanınal Testler
AS	-3.3439	-0.7944	4.2093	LM = 4.39 (0.11)***
GDP	-4.6216	-1.0356	4.4625	BPG = 5.46 (0.60)***
				Ramsey = 2.40 (0.13)***
				JB = 0.33 (0.84)****
				Cusum = Stabil
				CusumQ = Stabil

Not: *** ifadesi %1 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı temsil etmektedir. Parantez içindeki değerler olasılık değerleridir.

Tablo 37'da sunulan uzun dönem tahmin sonuçlarına göre bağımsız değişkenler olan AS ve GDP'nin AV üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi tespit edilememiştir. Bununla birlikte tahmin edilen modelin tanınal testler açısından herhangi

bir probleme sahip olmadığı da tespit edilmiştir. Detaylandırarak olursak modelde otokorelasyon (LM), değişen varyans (BPG) ve normal dağılmama (JB) problemi bulunmamaktadır.

Şekil 18: Cusum ve CusumQ Sonuçları

Fonksiyonel form (Ramsey) açısından modelin uygun olduğu ve parametrelerin istikrarını veya doğruluğunu gösteren Cusum ve CusumQ testlerinin de stabil olduğu belirlenmiştir. Cusum ve CusumQ testlerinin grafiksel formu da Şekil 18’de sunulmuştur.

Tablo 38

Kısa Dönem Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	t-istatistik	Standart Hata
ΔAS	0.0018	0.0256	0.0714
ΔGDP	-0.0930	-0.3577	0.2601
$\Delta GDP (-1)$	-0.7810***	-2.8933	0.2699
$\Delta GDP (-2)$	-0.4595*	-1.7441	0.2634
C	4.2049***	-4.5054	0.9332
ECT_{t-1}	-0.0862***	-4.4988	0.0191

Not: ***, * ifadeleri sırasıyla %1 ve %10 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı temsil etmektedir.

Tablo 38’de sunulan kısa dönem tahminlerine göre uzun döneme benzer bir şekilde AS’nin AV üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte GDP’nin AV üzerinde kısa dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç kişi başı gelir veya refah düzeyindeki bir artışla birlikte tarımın GSYİH içindeki payını azalacağı argümanı ile uyumluluk göstermektedir. ECT_{t-1} ile gösterilen hata düzeltme katsayısı ise negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Böylelikle uzun dönemde seriler arasındaki dengeden sapmalar hata düzeltme katsayısının büyüklüğüne (-0.08) göre kendiliğinden düzelecektir.

Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edildiğinden elde edilen sonuçların sağlamlığını (robust) test etmek veya arttırmak amacıyla tam modifiye edilmiş en küçük kareler (FMOLS) ve dinamik en küçük kareler (DOLS) yöntemleri kullanılarak uzun dönem katsayıları tahmin edilmiş ve sonuçları Tablo 39’da sunulmuştur:

Tablo 39
FMOLS ve DOLS Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Değişkenler	FMOLS		DOLS	
	Katsayı	t-istatistik	Katsayı	t-istatistik
AS	0.0283 (0.2352)	0.1206	-0.1063 (0.3014)	-0.3529
GDP	-1.1220*** (0.3814)	-2.9416	-1.3178*** (0.0262)	-2.8490
C	12.5183*** (3.7536)	3.3349	14.4498*** (4.5770)	3.1570

Not: ***, ifadesi %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler standart hataları göstermektedir.

Tablo 39’da sunulan FMOLS ve DOLS uzun dönem sonuçları, ARDL uzun dönem tahmin bulgularıyla paralellik göstermektedir. Sonuçlara göre kişi başına düşen gelirdeki artış beklentilerle uyumlu olarak tarımın GSYİH içindeki payını azaltmaktadır. Tarımsal destekler ise ARDL bulgularına benzer olarak istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir.

Eşbütünleşme ve uzun dönem tahminlerine ek olarak Toda-Yamamoto (TY) (1995) tarafından VAR (Vektör Otoregresif) modeline dayanan ve kısa dönemli bilgi kaybı problemini eleme eden nedensellik testi kullanılmıştır. TY nedensellik testinde serilerin maksimum eşbütünleşme derecelerini gösteren (dmax) ve VAR modelinin uygun gecikme uzunluğunu gösteren (p) parametreler ışığında p+dmax gecikme uzunluğunda nedensellik analizi yapılmaktadır. Nedensellik testinin boş hipotezi seriler arasında nedensellik ilişkisinin olmadığına yöneliktir. TY nedensellik test sonuçları Tablo 40’ta sunulmuştur:

Tablo 40
TY Nedensellik Testi Sonuçları

Değişkenler	Wald İstatistiği	Asimptotik p-değeri	K
$\ln AS \rightarrow \ln AV$	1.777	0.411	2
$\ln AV \rightarrow \ln AS$	0.437	0.804	2
$\ln GDP \rightarrow \ln AV$	9.078***	0.003	1
$\ln AV \rightarrow \ln GDP$	0.453	0.501	1

Not: ***, ifadesi %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. K ise AIC bilgi kriterine göre seçilen optimal gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Tablo 40’taki TY nedensellik bulgularına göre, yalnızca GDP’den AV’ye doğru tek yönlü nedenselliği ima eden boş hipotez reddedilmiştir. Bir diğer ifadeyle kişi

başına gelir düzeyinden tarımın GSYİH içindeki payına doğru tek yönlü nedensellik söz konusudur. Diğer nedensellik ilişkilerinde ise boş hipotez reddedilememiş ve dolayısıyla seriler arasında nedensellik ilişkisinin olmadığına karar verilmiştir.

Analiz neticesinde elde ettiğimiz bulguların ilgili literatürle olan bağlantısı açısından şunları söylemek mümkündür: Tarımsal desteklerin gerek kısa gerekse de uzun dönemde tarımsal çıktı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmaması Şaşmaz ve Özel (2019)'ın bulgularıyla uyumluluk göstermektedir. Bununla birlikte Terin vd. (2013); Işık ve Bilgin (2016); Yıldız (2017); Yılmaz ve Çobanoğlu (2017); Akyol (2018); Bulut (2020); Canbay (2021); Kalabak ve Aslan (2021) tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerindeki etkisini pozitif bulduklarından bu çalışmalardan farklı bir bulgu edilmiştir. Ancak bu çalışmalardan en güncel olanları örneğin, Canbay (2021) ve Kalabak ve Aslan (2021) her ne kadar tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu raporlasalar da etki oranı ihmal edilebilecek kadar küçüktür. Dahası bazı çalışmalarda kullanılan ekonometrik yöntemlerden elde edilen sonuçlara güvenilirlik açısından dikkatli yaklaşmak gerekmektedir. Örneğin, Terin vd. (2013) ve Işık ve Bilgin (2016) çalışmalarında Johansen eşbütünleşme yöntemini kullanmışlardır. İlgili model VAR modeline dayanan birçok kısıtlamayı bünyesinde barındırdığından güncel eşbütünleşme yöntemlerine göre zayıf kalmaktadır. Tüm bu çalışmaların aksine Aktaş vd. (2015)'in tarımsal desteklerden girdi desteğinin tarımsal çıktıyı negatif yönde etkilediği fiyat desteğinin ise istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığına yönelik bulgusu da bulduğumuz sonuçlara paralellik göstermektedir. Elde ettiğimiz sonuçların sağlamlığını test etmek amacıyla yapılan FMOLS ve DOLS tahminçileri de bulgularımızı desteklemekte ve güçlendirmektedir.

Nedensel ilişkileri tespit etmek için gerçekleştirilen TY nedensellik bulguları ise tarımsal destekler ile tarımsal çıktı arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığına ima etmektedir. Elde edilen bu sonuç, ARDL, FMOLS ve DOLS sonuçlarıyla uyumluluk göstermekte ve desteklemektedir.

BÖLÜM V

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tarım geçmişten günümüze insanlık tarihi boyunca önemini korumuştur. Tarım sektörü sağladığı besin ihtiyacının yanında iktisadi kalkınmada da büyük role sahiptir. Ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre tarımın ekonomi içindeki oranı azalış gösterebilmekte olup, sektörün ekonomi içerisindeki yeri ve büyüklüğü tarımı ön planda tutmaktadır. Nitekim tarım sektörü, bütçe politikasından sosyal politikalara kadar geniş bir perspektifi kapsamaktadır.

Tarım sektörünün iklim koşullarına bağlı olması, arz ve talep esnekliğinin düşük olması, fiyat dalgalanmalarının fazla olması, tarımsal ürün fiyatlarının tarım dışı ürün fiyatlarına göre daha düşük düzeyde olması, sermaye birikiminin yetersizliği ve buna bağlı olarak yatırımların az olması gibi yapısal özellikleri bakımından diğer sektörlerden ayrılmaktadır. Bu bağlamda sektörün sayılan bu özellikleri devletin tarıma müdahalede bulunmasının gerekçesini oluşturmaktadır. Tarımsal politikalar uygulanırken ülkeler toplam nüfus içinde tarım sektöründe istihdam edenlere, ekonomik, siyasal ve sosyal özelliklerine, sanayiye ve üretime göre politika belirlemektedirler. Bu sebeple de ülkelerin tarım sektörüne müdahale politikaları farklılık göstermektedir.

Ülkemiz ekonomisi için önemli olan tarım sektörü yıllar içinde farklı müdahalelerle ve çeşitli politika araçlarıyla desteklenmiştir.

Türkiye’de kuruluş yıllarında tarım Osmanlı’dan kalan geçimlik anlayışla varlığını sürdürmüş ve bu dönemde ekonominin %90’ını tarım oluşturmuştur. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde tarım alanında birçok yeniliğe adım atılmıştır. Bunların en önemlisi çiftçi üzerine yük olan Aşar vergisinin İzmir İktisat Kongresinde alınan kararla kaldırılması olmuştur. Ayrıca Medeni Kanunun kabulü ile de toprak mülkiyeti kavramı güvenceye alınmıştır. Cumhuriyet yıllarında tarım politikası olarak, fiyatlara doğrudan ya da dolaylı müdahale esas alınmıştır. 1929 Ekonomik Buhran yıllarına kadar olan süreçte tarımda ilerleme kaydedilmiş ve milli gelirde tarımın payı artmıştır. Kriz dönemi ile tahıl fiyatları ani düşüş yaşamış ve dış ticaret haddinde meydana gelen bu bozulma tarım sektörünü derinden etkilemiştir. Fiyatlarda yaşanan istikrarsızlık tarım ürünleri aleyhine olmuş ve bunun sonucu olarak kırsal kesimde yoksullaşma ortaya çıkmıştır. 1930-1946 yılları ülkemizde tarım politikalarında yeni arayışların olduğu, müdahalelerin arttığı ve devletçilik politikasının esas alındığı dönem

olmuştur. Bu dönemde ticaret üzerinde korumacı ve daha fazla denetleyici politikalar uygulanmıştır. 1932 yılında devletçi politikalar ile birlikte ilk kez tarım ürünleri fiyatları desteklenmiştir. İlk desteklenen ürün buğday olmuş ve ardından diğer tahıl ve sanayi ürünleri de bu kapsama alınmıştır. Pazara erişimin kolaylaşması ve üretimin artması 30'lu yıllarda Türkiye'yi ithalatçı konumdan ihracatçı konuma taşımıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı ile birlikte tarım sektörü üzerinde yeniden baskı oluşmuş, devlet mali ve iâşe ihtiyaçlarını karşılamak için sıkı politikalar uygulamaya başlamıştır.

1950'li yılların ilk yarısında tarım sektöründe büyüme gerçekleşmiştir. Artan sermaye imkanları, makineleşme sürecinin yaşanması, kırsal kesimin pazara açılması, dış sermaye imkanlarının artması ile tarımsal desteklerde artış meydana gelmiştir. Bu yıllarda devletçilik yerine liberal politikalar benimsenmiş fakat korumacılık ve müdahaleler devam etmiştir. 1960'lı yıllarda ülkemizde iktisat politikalarında planlı döneme geçilmiştir. Hazırlanan beş yıllık kalkınma planları ile ekonomi politikaları belirlenmeye başlanılmıştır. Tarım sektörü açısından teknoloji yoğun üretime geçişin yaşandığı, girdi kullanımına yönelik teşviklerin olduğu dönem olmuştur. 1970'li yıllar tarım ürünlerine fiyat desteklemelerinin en fazla yapıldığı dönem olmuş ve desteklenen ürün sayısı 24'e ulaşmıştır. Tarım politikalarına 1980'li yıllarda devlet müdahaleleri ile yön verilmiş, ekonomiyi koruyucu ve üretimi artırıcı politikalar benimsenmiştir. Bu dönem serbestleşme dönemi olarak bilinmektedir. Ancak ithal ikameci politikalardan neoliberal politikalara yönelim olsa da devletin piyasa ve fiyat üzerindeki etkisinin devam ettiği görülmektedir. Tarım kesimi 2000'li yıllara kadar fiyat desteği, girdi desteği, teşvik primleri, kredi ve fark ödemesi destekleri ile desteklenmiştir. Bu döneme kadar tarım politikaları genel anlamda yaşanan siyasi istikrarsızlıklarında etkisiyle sorunların temeline inilmeden, kısa vadeli, yapısal değişimler içermeyen ve zamanın politik koşullarına göre fiyat desteklemeleri ağırlıklı makroekonomik politikalarla belirlenmiştir.

Küreselleşme dönemi olarak bilinen 2000'li yıllarda tarım politikalarında reform niteliğinde bir süreç yaşanmıştır. Bu duruma iç etkenler kadar Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Avrupa Birliği (AB) gibi uluslararası kurum ve organizasyonlar olan dış etkenlerde sebep olmuştur. 2001 yılında Dünya Bankası desteği ile Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) uygulanmaya başlanmış ve tarım destekleme politikası olarak Doğrudan Gelir Desteğine geçilmiştir. Ancak DGD ile istikrar sağlanamamış, arazi mülkiyeti ile üreticinin farklı olması ve üreticilerin desteklemeden yararlanmasına karşın üretim

yapmaması gibi sebeplerle 2008 yılında uygulama kaldırılmış ve yerine alan bazlı destekler getirilmiştir. Günümüzde tarımsal destekleme kalemleri olarak; alan bazlı destekler, fark ödemeleri destekleri, hayvancılık destekleri, telafi edici ödemeler, diğer amaçlı destekler, tarım sigortaları destekleri, kırsal kalkınma destekleri, alternatif ürün destekleri, çevre amaçlı tarımsal arazilerin korunması desteği (ÇATAK) uygulanmaktadır.

Türkiye'nin tarımsal yapısı ve verilen destekler göz önüne alındığında en fazla destek bitkisel üretime ayrılmaktadır. Alan bazlı destekler ve fark ödemesi desteği olarak, tarımsal destekler içerisinde bitkisel üretim destekleri %50'den fazla paya sahiptir. Bu bağlamda desteklerin amaçlarına uygun olarak etkin bir şekilde kullanılması tarım sektörü açısından önem arz etmektedir. Nitekim alan bazlı desteklerde ödemelerin üretici dışındaki toprak sahiplerine ödenmesi gibi sorunlara çözüm bulunması desteklemelerin amacına yönelik kullanılması açısından önemlidir. Tarım sektörünün hava ve iklim koşullarına bağlılığı nedeniyle alan bazlı destek alan bitkisel üretim yapan çiftçilerin risklere karşı korunması gerekmektedir. Bitkisel üretime verilen desteklerden fark ödemesi desteği ile 17 ürüne prim desteği verilmektedir. Prim ödemesi desteği 2010 yılından itibaren havza bazlı destekler olarak verilmektedir. Bu şekilde amaçlanan bölgesel farklılıkların gözetilmesi ve mukayeseli üstünlük dikkate alınarak ürünlerin öncelikli olarak desteklenmesidir. Nitekim mukayeseli üstünlük prensibinin dikkate alınarak ürünlerin belirlenmesi, desteklemelerin etkinliği açısından daha olumlu olacaktır. Ayrıca son yıllarda alan bazlı destek kapsamında olan iyi ve organik tarım ürünlerine olan talep, bu alanda destekleme hedeflerinin geliştirilmesi açısından önemli bulunmaktadır.

Hayvansal üretim açısından hayvancılık destekleri, ilgili bölüm grafiğinde de belirtildiği üzere 2003 yılından itibaren artarak devam etmiştir. Elde edilen verilere göre Destek ödemesi olarak en fazla 2020 yılında ödeme yapıldığı görülmektedir. Hayvancılıkta ırk ıslahı ve yem maliyetleri gibi konuların yanında bölgesel farklılıkların ve işletme özelliklerinin de dikkate alınması ve uygulanacak politikaların sorunları çözmeye yönelik olması hayvancılığın gelişimine katkı sağlayacaktır.

Ayrıca Ülkemiz coğrafi konumu itibarıyla sahip olduğu deniz ve zengin iç suları kaynakları ile su ürünleri açısından önemli bir konuma sahiptir. Son yıllarda dünyada önemli bir Hayvansal protein kaynağı olarak değerlendirilen su ürünleri, ülkemiz ihracatında oldukça önemli bir paya sahiptir. Yapılan değerlendirmelere göre, hayvansal ürün desteklemelerinin İthal ettiğimiz ürünler göz önünde bulundurularak destekleme

politikalarının bu seyrde geliştirilmesinin sektör açısından daha verimli olacağı düşünülmektedir.

Bir başka politika olan kırsal kalkınma, Türkiye’de işletmelerin küçük ve parçalı olması, kırsal alandaki yetersizlikler, yaşanan göçler, miras vb. durumlardan kaynaklı toprak sorunları kırsal kalkınma desteklerinin önemini vurgulamaktadır. Kırsal kalkınma desteklerinin bölgelerin gelişmişlik düzeyine göre sınıflandırılarak gözetilmesi bu alanda yapılan desteklemenin daha etkin ve yararlı olmasını sağlayacaktır.

Tarım Sigortaları Sistemi (TARSİM) ile tarım kesiminde istihdam edenlerin karşılaşacağı risk, belirsizlik ve fiyat istikrarsızlıklarını azaltması açısından bütçedeki payının artırılması olumlu sonuçlar doğuracaktır. Nitekim uygulanan ve ilerleyen süreçte uygulanması planlanan tüm tarım destekleme politikaları ile her alanda sürdürülebilirlik sağlanmasının yanında çiftçi gelirlerine olumlu katkı veren, gıda güvencesi sağlayan, doğayı ve çevreyi koruyan, sektörün yapısını iyileştiren, talebi canlandıran, bölgeler arası ticaretin geliştirilmesinin hedeflenmesi yararlı olacaktır.

Yapılan Çalışmada 1991-2019 yılları arasında tarımsal desteklerin tarımsal katma değer üzerindeki etkisi ARDL ve TY nedensellik yöntemleriyle analiz edilmiştir. Analiz neticesinde elde edilen bulgular tarımsal desteklerin tarımsal katma değer üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığına işaret etmektedir. Ayrıca elde edilen sonuçların sağlamlığını test etmek amacıyla gerçekleştirilen FMOLS ve DOLS tahmin yöntemleri de bulguları destekler niteliktedir. Bu bulguları destekleyen bir diğer kanıt ise TY nedensellik testi sonucu elde edilen, tarımsal destekler ile tarımsal katma değer arasından herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmamasıdır. Tarımsal desteklerin yanı sıra modele dahil edilen kişi başına gelirdeki artışın tarımsal katma değeri azalttığı bulgusu da elde edilmiş ve bu bulgu TY nedensellik testi sonucu elde edilen kişi başına gelirden tarımsal katma değere tek yönlü nedensellik ilişkisiyle de desteklenmektedir.

OECD (2021) verilerine göre, tarımsal destekler (% GSYİH) noktasında Türkiye Endonezya’nın ardından ikinci en büyük desteği sağlayan ülkedir. Ancak analiz sonuçları, ilgili dönemde Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikalarını tarımsal çıktıyı arttırmada etkili olmadığını ima etmektedir. Özellikle Cumhuriyet döneminden bu yana sıklıkla değişen hükümet ve hükümetlerin politika anlayışları tarım sektörünü olumsuz bir şekilde etkilediği söylenebilir. Yaşanan bu politik istikrarsızlık ve politika setlerindeki sürekli değişim tarım sektörünün istikrarsızlaşmasına neden olmuştur. Dolayısıyla yapılacak olan tarımsal

desteklemedeki düzenlemeler uzun soluklu olmalı, bir diğer ifadeyle sürekli değişmemelidir. Ayrıca verilen desteklerde politik çıkarların ön planda olduğu iktisadi etkinliği ve verimliliği arttıracak desteklerin ise yeterli olmadığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda verilen destekler noktasında bazı kalıcı iyileştirmelerin yapılması kaçınılmazdır. Öncelikle tarımsal destekleme sistemi sadeleştirilmelidir. Bu kapsamda destek kalemleri olabildiğince niceliksel olarak azaltılmalı niteliksel olaraksa (tarımsal makineleşmeyi, verimliliği ve katma değeri arttırıcı) iyileştirilmelidir. Ayrıca tarım sektörüne yatırım yapacak olan girişimcileri ve mevcut çiftçileri teşvik etmek adına kolay bir şekilde ulaşabilecekleri sade, basit ve anlaşılabilir Tarımsal Destekleme Rehberi oluşturulmalıdır. Böylelikle özellikle kırsal kesimde eğitim seviyesi yetersiz veya niteliksiz olan tarım sektörü için bürokratik karmaşanın giderilmesi ve üretim şevklerinin artması muhtemeldir. Son olarak tarım sektörü açısından önemli bir unsur olan vergisel düzenlemeler gözden geçirilerek sadeleştirilmeli ve günün şartlarına uygun bir şekilde hazırlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Ağırtmış, M.A. (2017). Dünya Ticaret Örgütü İleri Tarım Müzakerelerinin Dünya Tarım Ticaretine Etkisi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul.
- Ahmet, A. Y., & Yapar, S. (2005). Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (13), 57-80.
- Akça, H. (2007). Regülasyon Ekonomisi. Nobel Kitabevi. Adana.
- Akder, H. (2007). Tarım Envanteri ve Alternatif Ürünler Geliştirilmesi. *İstanbul Ticaret Odası yayını*, 58.
- Aksakal, E. (2009). Türkiye'deki Tarımsal Gelişmenin Evrimi. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. İstanbul.
- Aktaş, E, Altıok, M, Songur, M. (2015). Farklı Ülkelerdeki Tarımsal Destekleme Politikalarının Tarımsal Üretim Üzerine Etkisinin Karşılaştırmalı Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (4) , 55-74.
- Akyol, M. (2018). Tarımsal teşviklerle tarımsal katma değer arasındaki ilişkinin incelenmesi: Yeni endüstrileşen ülkeler için panel eşanlı denklemler sistemi analizi. *The Journal of International Scientific Researches*, 3(3), 226-236.
- Alpagu, H. (2018). Karşılaştırmalı Bir Analizle Türkiye'de Tarım Politikası. Türkiye 'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları, Uluslararası Sempozyum Bildirileri 12-14 Nisan 2018. *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*.
- Ataseven, Y. (2016). Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politikaları: Genel Bakış ve Güncel Değerlendirmeler. *Türkiye Ziraat Odaları Birliği Çiftçi ve Köy Dünyası Dergisi*, 375, 54-59.
- Avrupa Komisyonu, (2015). The Monitoring and Evaluation Framework for the Common Agricultural Policy 2014-2020. (<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/00da6abf-7c75-11e5-9fae-01aa75ed71a1>). Erişim Tarihi: 16.07.2020
- Avrupa Komisyonu, (2018). Ensuring Viable Farm Income. CAP Objective – Ensuring Fair Farm Income. Brief no:1.
- Avrupa Komisyonu, (2020). The Common Agricultural Policy at a Glance. (https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_en). Erişim Tarihi: 16.07.2020
- Avrupa Komisyonu, Aims of the Common Agricultural Policy.

(https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_en). Erişim Tarihi: 16.07.2020

- Aydın, C. (2004). Dünya Ticaret Örgütü Tarım Müzakereleri, AB ve Türkiye'nin Pozisyonları. Uzmanlık Tezi. Avrupa Birliği Genel Sekreterliği.
- Aydın, M. & Aydın, B. (2018). Gıda Rejimi Çerçevesinde Türkiye'nin Tarımsal Dış Ticareti Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi*. 2(1), 111-130.
- Baffes, J., & De Gorter, H. (2005). Disciplining Agricultural Support Through Decoupling. *World Bank Publications*.
- Bakırcı, M. (2011). Avrupa Birliği Üyelik Öncesi Destek Fonu'nun (IPA*) Kırsal Kalkınma Bileşeni (IPARD**), Türkiye'nin Durumu ve Muhtemel Etkileri. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 14 (21) , 53-78.
- Bartels, L. (2016). The Relationship between the WTO Agreement on Agriculture and the SCM Agreement: An Analysis of Hierarchy Rules in the WTO Legal System. *Journal of World Trade*, 50(1).
- Başol, K. (1994). Türkiye Ekonomisi. *Anadolu Matbaası*. 5. Baskı. İzmir.
- Bayraç, H. N., & Yenilmez, F. (2005). Türk Tarımının AB Ortak Tarım Politikasına Uyum Çalışmaları ve Olası Ekonomik Etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 23-42.
- Bayraktar, Y. & Bulut, E. (2016). Tarımsal Desteklerin Değişen Yapısı ve Yüksek Tarımsal Desteklerin Nedenleri: Türkiye İçin Karşılaştırmalı Bir Analiz. *İktisat Fakültesi Mecmuası*. 66(1), 45-66.
- Baysel, B. (2013). Türkiye'de Organik Tarım Üretiminin Önemi ve Tarımsal Ürün İhracatı İçerisindeki Payı. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul.
- Baytal, Y. (2007). Demokrat Parti dönemi ekonomi politikaları (1950-1957). *Atatürk Yolu Dergisi*, 10(40), 545-567.
- Becker, G.S. (1983). A Theory of Competition Among Pressure Groups for Political Influence. *The Quarterly Journal of Economics*, 98(3). 371-400.
- Bečvářová, V. (2007). An Impact of Direct Payments on Production Decisions in Agriculture. *Agric. Econ. – CZECH*, 53, 2007 (7): 325–332.
- Blandford, D. (2001). Are Disciplines Required on Domestic Support?. *The Estey Centre Journal of International Law and Trade Policy*. 2(1), 35 – 59.
- Bulut, E. (2020). Türkiye'de Uygulanan Tarımsal Destekleme Politikalarının Üretim

- Etkisi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Canbay, Ş. (2021). Does Agricultural Support Policy Affect Crop Production in Turkey?. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23), 130-140.
- Cantore, N., Kennan J., Page, S. (2011). CAP reform and Development Introduction, Reform Options and Suggestions for Further Research. *Overseas Development Institute*.
- Civan, A. (2010). Türkiye’de Tarımsal Destek Politikaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 25(1), 127-146.
- Clapp, J. (2006). Developing Countries and the WTO Agriculture Negotiations. *The Centre for International Governance Innovation*.
- Coşar, N. (2005). Demokrat Parti Dönemi Maliye Politikası. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(1), 29-58.
- Çakmak, E.H. & Kasnakoğlu, H. (2001). Tarım Sektöründe Türkiye ve Avrupa Birliği Etkileşimi: Türkiye'nin AB'ye Üyeliğinin Analizi. *Proje Raporu 2001-18*. Ankara.
- Çetin, B. (2010). Tarım Ekonomisi. Dora Yayınevi. Bursa.
- Çomaktekin, M. F. (2009). Tarımsal Destekleme Politikaları ve Türkiye’de Uygulamalar: 1990 ve Sonrası Dönem. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Darıcı, B. (2008). Türk Tarım Politikasının Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası Kriterlerine Uyumu ve Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Türk Tarımında Yaşanabilecek Sorunlar. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Das, B.L. (2001). WTO Agreement on Agriculture: Deficiencies and Proposals for Change. *TWN Trade & Development Series* 17.
- Demirdöğen, A. & Olhan, E. (2017). Türkiye Tarımının Kısa Tarihi: Destekleme Politikası Özeli. *Tarım Ekonomisi Dergisi*. 23(1), 1-12.
- Demirdöğen, A., Olhan, E., & Chavas, J. P. (2016). Food vs. fiber: An analysis of agricultural support policy in Turkey. *Food Policy*, 61, 1-8.
- Dernek, Z. (2006). Cumhuriyet’in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-12.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*,

1057-1072.

- Dinler, Z. (2012). İktisada Giriş. Ekin Yayınevi. Bursa.
- Doğan, H. G., Kan, M., & Kan, A. (2018). Türkiye’de Fark Ödemesi Desteklemelerinin Bazı Hububat Ürünlerinin Üretici Kararlarına Etkilerinin Değerlendirilmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(6), 945-951
- Doğan, S. (2002). Dünya Tarım Ürünleri Ticaretinin Liberalleşmesine Yönelik Düzenlemelerin Türk Tarımına Yansımaları. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*. 7.
- Dumrul, C. & Dumrul, Y. (2014). Osmanlı İmparatorluğu’nun Kapitalist Paternde Sanayileşmesinin Önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 12(23), 146-170.
- Duru, S, Gül, A, Hayran, S. (2017). Türkiye’de Arazi Toplulaştırması: Mevzuat ve Uygulamalar. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 23(2), 263-269.
- Eğri, T. (2011). 2000 Yılı Sonrası Türk Tarım Politikalarının Değişimi ve Bir Alan Çalışması: Kırklareli İli Örneği. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Ensari, B.C. (2015). Dünya Tarım Ticaretinde DTÖ Müzakereleri Kapsamında Pazara Giriş Uygulamaları ve Türkiye’nin Tutumu. AB Uzmanlık Tezi. Ankara.
- Eraktan, G. (2006). Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasında Değişim Doğrultuları ve Türkiye İçin Önemi. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi Prof. Dr. Ahmet Gökdere’ye Armağan*. 5(2), 47-67.
- Eraktan, G., & Ören, N. (2005). AB Ortak Tarım Politikası, Reform Süreci ve Türkiye’ye Etkileri. *Ankara: Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi*, 1, 23-33.
- Erbay, R. (2013). Ekonomik Kalkınmada Tarımın Rolü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 1-16.
- Erçakar, M. E. ve Gencür, A. S. (2016). Türkiye’de Seçilmiş Bazı Tarım Ürünlerinde Verimlilik Fiyat İlişkisinin Ampirik Modelle Açıklanması. 12. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, 25-27 Mayıs 2016, s.349-356. Isparta.
- Erdal, G., & Erdal, H. (2008). Türkiye’de Tarımsal Desteklemeler Kapsamında Prim Sistemi Uygulamalarının Etkileri. *GOÜ. Ziraat Fakültesi Dergisi*, 25(1), 41-51.
- Erdinç, Z., & Aydınbaş, G. (2021). Tarımsal Katma Değer Belirleyicilerinin Panel Veri

Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 213-232.

- Erdoğan, M. (2019). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk İktisat Düşüncesinde Tarım ve Kalkınma. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. Ankara.
- Eryılmaz, G. A., & Kılıç, O. (2018). Türkiye'de sürdürülebilir tarım ve iyi tarım uygulamaları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*, 21(4), 624-631.
- Eryılmaz, G. A., Kılıç, O., & İsmet, B. O. Z. (2019). Türkiye'de organik tarım ve iyi tarım uygulamalarının ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik açısından değerlendirilmesi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 29(2), 352-361.
- Ezekiel, M. (1938). The Cobweb Theorem, *The Quarterly Journal of Economics*, 52(2), 255-280.
- FEAP, (2017). European Aquaculture Production Report 2008-2016. Fish Farming Production in Europ. Federaton of European Aquaculture Producers. *FEAP Annual Report*. 45.
- GTHB, (2014). Kırsal Kalkınma Planı 2010-2013 Değerlendirme Raporu. Tarım Reformu Genel Müdürlüğü. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Eğitim Yayın ve Yayınlar Dairesi Başkanlığı. Ankara.
- GTHB, (2020). Destek Kalemleri. (<https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler>).
- Gültekin, S. (2012). Dünya Ticaret Örgütü, Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Tarım Politikaları: Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *International Journal of Economic and Administrative Studies*. 5(9), 55-69.
- Günaydın, G. (2006). Türkiye tarım sektörü. *Tarım ve Mühendislik Dergisi*, 76, 77.
- Güneş, B. (2009). Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşmasının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri: Bir Hesaplanabilir Genel Denge Modeli Çalışması. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 24(1). 123-170.
- Gürbüz, İ. B. (2014). Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu'nun Desteklediği Projelerde Karşılaşılan Sorunlar. 11. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, 1, 356-362. Samsun.
- Güresinli, N. C. (2015). Avrupa Birliği ve Türkiye Tarımsal Destekleme Politikaları Ve Yapısal Politikalarının Tarihi Gelişiminin Değerlendirilmesi. AB Uzmanlık

Tezi. Ankara.

- Hasdemir, M., & Hasdemir, M. (2016). Türkiye’de Çevre Amaçlı Tarım Arazilerini Koruma Programı Uygulamaları. [Implementation of Environmentally Based Agricultural Land Protection Program in Turkey]. In *Proceedings of International Conference on Eurasian Economies* (496-502).
- Hayvancılık Genel Müdürlüğü, (2020). Tarım ve Orman Bakanlığı, Hayvancılık Genel Müdürlüğü verileri.
- Hububat Raporu, (2018). Hububat Raporu 2017. Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü. S.1-202. Ankara.
- Hububat Raporu, (2019). Hububat Sektör Raporu 2018. Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü. S.1-63. Ankara.
- III. Tarım Orman Şurası, (2019). Şura Kitabı. III. Tarım Orman Şurası 18-21 Kasım 2019. T.C. Tarım Orman Bakanlığı, Eğitim ve Yayın Dairesi Başkanlığı Matbaası. Ankara.
- IPARD, (2014). Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD 2014-2020). T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı.
- Işık, H. B., & Bilgin, O. (2016). The effects of agricultural support policies on agricultural production: The case of Turkey. In *RSEP International Conferences on Social Issues and Economic Studies, 2nd Multidisciplinary Conference Madrid SPAIN 2-4 November* (pp. 111-119).
- İmir, M. (2008). DTÖ Tarım Müzakereleri, Türkiye’nin Tutumu ve Müzakere Sonuçlarının Türk Tarımına Olası Etkilerinin Nitel Bir Değerlendirmesi. *DTÖ Doha Turu Çok Taraflı Ticaret Müzakereleri ve Türkiye, TEPAV Yayınları*, (39).
- İnan, H. (2001). Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği. 5. Baskı. Tekirdağ.
- İyi Tarım Uygulamaları Hakkında Yönetmelik, (2010). Resmi Gazete Tarihi: 07.12.2010 *Resmi Gazete Sayısı*: 27778. s.1-14.
- Johnston, B.F. & Mellor, J.W. (1961). The Role of Agriculture in Economic Development. *The American Economic*. 51(4). 566-593.
- Kalabak, A. Y., & Aslan, R. (2021). Bazı Alan Bazlı Tarımsal Desteklerin Buğday Üretimi Üzerindeki Etkisi: Balıkesir Örneği (2009-2015). *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(1), 85-102.
- Kanca, O.C. (2012). 1950-1960 Arası Türkiye’de Uygulanan Sosyo-Ekonomik Politikalar. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.

9(19),47-63.

Karagölge, C. (1987). Tarım Ekonomisi. Atatürk Üniversitesi Basımevi. Erzurum.

Karakaş, G., & Erdal, G. (2017). Türkiye’de Tütünde Alternatif Ürün Desteği Politikalarının İncelenmesi: Akhisar Örneği. *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 39-45.

Karluk, R. (2007). Cumhuriyet’in İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisi’nde Yapısal Dönüşüm. Beta Yayınları. Gözden Geçirilmiş 11. Baskı. İstanbul.

Kazgan, G. (2013). Tarım ve Gelişme. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 2. Baskı. İstanbul.

Kepenek, Y. & Yentürk, N. (2003). Türkiye Ekonomisi. Remzi Kitabevi. 13.Baskı.

Kesim, A. (2010). Türkiye’de tarım ürünleri fiyatları. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(4).

Kıymaz, T. (2008). Dünya Tarım Piyasasında Serbestleşmenin Türk Tarımına Fiyat ve Gelir Yönünden Yansıması. İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Tarım Dairesi. Ankara. DPT:2754.

Knickel, K., Renting, H., & Van der Ploeg, J. D. (2004). Multifunctionality in European agriculture. *Sustaining agriculture and the rural economy: Governance, policy and Multifunctionality*. Edward Elgar Publishing Inc, 81-103.

Koç, İ. C. (2000). İzmir İktisat Kongresi’nin Türk ekonomisinin oluşumuna etkileri. *Atatürk Dergisi*, 3(1).

Krueger, A. O., Schiff, M., & Valdés, A. (1988). Agricultural incentives in developing countries: Measuring the effect of sectoral and economywide policies. *The world bank economic review*, 2(3), 255-271.

Kurtar, E. S. ve Ayan, A. K. (2004). Organik Tarım ve Türkiye’deki Durumu. *OMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 19(1), 56-64.

Memiş, H. (2005). Türkiye’de Uygulanan Uluslararası Para Fonu (IMF) Destekli İstikrar Programlarının Tarım Sektörüne Etkileri. Doktora Tezi. İstanbul.

Merdan, K. (2019). [Avrupa Birliği Ülkelerinde Organik Tarımın Mevcut Durumu ve Gelişme Potansiyeli](#). *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 167-186.

Miran, B. (2005) Tarımsal Yapı ve Üretim. Editör; Fahri Yavuz, 2005. Türkiye’de Tarım. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı.

Morgera, E., Caro, C. B., & Durán, G. M. (2012). Organic agriculture and the law. *FAO legislative study*, (107).

- Mosoti, V. & Gobena, A. (2007). International Trade Rules and The Agriculture Sector Selected Implementation Issues. *Food and Agriculture Organization of The United Nations*. Rome.
- Narayan, P. K. (2005). The saving and investment nexus for China: evidence from cointegration tests. *Applied economics*, 37(17), 1979-1990.
- Narin, M. (2008). Türkiye’de Uygulanan Tarımsal Destekleme Politikalarında Değişim. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*. 19, 183-225.
- Nazlıoğlu, Ş. (2010). Makro İktisat Politikalarının Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Bir Karşılaştırma. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- OECD. (2019). Agricultural Policy Monitoring and Evaluation. (https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2019_39bfe6f3-en). Erişim Tarihi: 03.08.2020
- OECD. (2020). Agricultural Policy Monitoring and Evaluation. (https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2020_928181a8-en). Erişim Tarihi: 03.08.2020
- OECD (2021). Agricultural support. doi: 10.1787/6ea85c58-en Erişim Tarihi: 21.06.2021
- Olçay, C. (2018). Türk Tarımının Ortak Tarım Politikasına Uyumu ve Avrupa Birliği Müzakere Sürecine Etkisi. *Social Sciences Studies Journal (SSSJournl)*. 4(20), 3068-3077.
- On Birinci Kalkınma Planı, (2018). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) Ormancılık ve Orman Ürünleri Çalışma Grubu Raporu. T.C. Kalkınma Bakanlığı, Yayın No: KB: 2988 - ÖİK: 770. Ankara.
- Öner Aba, G. ve Işın, Ş. (2014). Dünyada ve Türkiye’de İyi Tarım Uygulamalarının Gelişimi. *11. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, 3-5 Eylül 2014, 19-25. Samsun.
- Ören, M.N. & Bahadır, B. (2005). Türkiye’de ve OECD Ülkelerinde Hayvansal Ürün Politikaları ve Bu Politikalar Sonucu Ortaya Çıkan Transferler. *Hayvansal Üretim*, 46(1), 1-7.
- Örnek, İ. (2007). Dünya Ticaret Örgütü Kapsamında Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası ve Türk Tarım Politikasının Değerlendirilmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 319-347.

- Öz, M. (2011). Osmanlı Klasik Döneminde Tarım. (<http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehoz/osmanliklasikdonemindetarim.html>).
- Özalp, B. (2014). Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması Çerçevesinde İleri Tarım Müzakerelerindeki Gelişmeler ve Türkiye Tarımı Üzerine Etkileri. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Özel İhtisas Komisyonu Raporu, (2007). Bitkisel Üretim. Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013. T.C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı. Yayın No: DPT: 2713 – ÖİK: 666. S. 101. Ankara.
- Özkaya, T., Uzmay, A ve Adanacıoğlu, H. (2002). Türkiye Tarım Ekonomisinin 1980-2002 Dönemindeki Gelişimi. Tarım Haftası 2002 Sempozyum: Küreselleşme ve Türkiye Tarımı. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 39-61.
- Pamak, M. (2011). Türkiye'de Toprak Reformu. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (18), 127-162.
- Payaslı, V. (2011). Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Devletçilik Politikası Üzerine Bir Değerlendirme (1939-1950). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 123-140.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Praburaj, L. (2018). Role of Agriculture in the Economic Development of a Country. *Shanlax International Journal of Commerce*, 6(3), 1-5.
- Russo, C. (2007). Deficiency Payments and Market Power: Effects of Imperfect Competition on Welfare Distribution and Decoupling. *Selected Paper prepared for presentation at the American Agricultural Economics Association Annual Meeting*. (No. 381-2016-22166).
- Sağdıç, E.N., & Yıldız, F. (2019). Türkiye’de Tarım Sektörüne Yönelik Uygulanan Mali Teşviklere Genel Bir Bakış. Türkiye’de Mali Teşvik Sistemi ve Uygulamaları (153-180), Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Saygılı, F., Kaya, A. A., Çalışkan, E. T., & Kozal, Ö. E. (2018). Türk Tarımının Global Entegrasyonu ve Tarım 4.0. *İzmir Ticaret Borsası, Yayın*, (98).
- Sayın, C. (2002). Avrupa Birliği’nde Organik Tarıma Yönelik Politikalar. *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 15(2), S.31-38.

- Schiff, M., & Valdes, A. (1994). The Plundering of Agriculture in Developing Countries. *The World Bank Washington, D.C.*
- Semerci, A. (2018). Türkiye’de Tarımsal Destekleme Uygulamalarının Değerlendirilmesi. *ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 181–186.
- Seyidoğlu, H. (2015). Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama. Güzem Can Yayınları. Geliştirilmiş 20. Baskı. İstanbul.
- Su Ürünleri İstatistikleri, (2020). Su Ürünleri İstatistikleri, T.C. Tarım Ve Orman Bakanlığı, Balıkçılık ve Su Ürünleri Genel Müdürlüğü.
- Swain, S. R. (2009). Trade externalities of agricultural subsidies and world trade organization. *American Journal of Economics and Business Administration*, 1(3), 225-231.
- Şahinöz, A. (2010). Yeni Binyıl’da Yeni Tarım Politikaları. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi* (19), 331-349.
- Şaşmaz, M. Ü., & Özel, Ö. (2019). Tarım sektörüne sağlanan mali teşviklerin tarım sektörü gelişimi üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (61), 50-65.
- Şener, S. (2004). İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tarım Politikası Arayışları. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 7(1), 73-92.
- Şimşir, S. (2019). Cumhuriyet Arşiv Kayıtlarına Göre Türkiye’de Tohum Çeşidi Islahına Dair Çalışmalar (1930 -1960). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. Ankara.
- T.C. Cumhurbaşkanı Kararı, (2020). 2020 Yılında Yapılacak Tarımsal Desteklemelere İlişkin Karar. Sayı: 31295 / Karar Sayısı: 3190. (<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/11/20201105M1-1.pdf>). Erişim Tarihi: 12.06.2021
- Takım, A. (2012). Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(2), 157-187.
- Tan, S. (2015). Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları. *International Conference on Eurasian Economies* (<https://docplayer.biz.tr/9545893-Turkiye-de-tarimsal-destekleme-politikalari-agricultural-support-policies-in-turkey.html>).
- Tarım Stratejisi (2006-2010), (2004). (<http://www.yesilirmak.org.tr/documents/planlama/diger/00000000007.pdf>)
- Tekelioğlu, Y. (2010). Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları. *Akdeniz İİBF*

- Dergisi*, 10 (19) , 43-80.
- Terin, M., Aksoy, A., & Güler, İ. O. (2013). Tarımsal Büyümeye Etki Eden Ekonomik Faktörlerin Belirlenmesi Üzerine Bir Çalışma. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 3(3), 41-50.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- Tokarick, S. (2005). Who bears the cost of agricultural support in OECD countries?. *World Economy*, 28(4), 573-593.
- Topuz, H. (2007). Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi(1923-1950). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*. 12(3), 367-380.
- Trejos, R., Segura, O., & Vargas, E. (2004). More then food on the table: agriculture's true contribution to the economy. IICA Biblioteca Venezuela.
- Tuna, Y. (2011). Tarım Ürünleri Fiyatlarına Devlet Müdahalesi ve Türkiye'de Müdahale Fiyat Politikasının Tarihçesi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 47 (1-4),
- Türkiye İhracatçılar Meclisi Faaliyet Raporu (2018-2019).
- Ural, S., & Hangül, N. (2019). Demokrat Parti Hükümet Programlarında Tarım (1950-1960). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. Ankara.
- Uzmay, A. (2009). Türkiye'de Pamukta Uygulanabilir Destekleme Araçlarından Destekleme Alımı ve Fark Ödeme Sisteminin Refah Etkileri: Kısmi Denge Analizi. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 46(1), 53-62.
- Ülgüray, D. Türk Tarım Politikaları ile İlgili Reform Önerileri -Türkiye Tarımında Sürdürülebilir Kısa, Orta ve Uzun Dönem Stratejileri-. (https://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/5df63609809c7a2_ek.pdf?tipi=14&sube)
- Ünsal, E.M. (2012). Mikro İktisat. İmaj Yayınları. 9. Baskı. Ankara.
- Wallerstein, I. (1979). The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research. *Review (Fernand Braudel Center)*, 2(3). 389-398.
- WTO, (2001). Market Access: Unfinished Business - Post Uruguay Round Inventory and Issues. (https://www.econstor.eu/bitstream/10419/107061/1/wto-special-study_6_e.pdf) Erişim Tarihi: 08.07.2020

- WTO, (2003). Agriculture. The WTO Agreements Series 3.
- WTO, (2020). Domestic Support. (https://www.wto.org/english/tratop_e/agric_e/ag_intro03_domestic_e.htm).
Erişim Tarihi: 08.07.2020
- WTO, (2020). <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?view=chart>
Erişim Tarihi: 09.01.2020
- WTO, (2020). The WTO Agreements Series Agriculture. (https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/agric_agreement_series_3_e.pdf).
Erişim Tarihi: 08.07.2020
- WTO, (2020a). The GATT Years: From Havana to Marrakesh. (https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact4_e.htm). Erişim Tarihi: 08.07.2020
- WTO, (2020b). https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/agrm5_e.htm
Erişim Tarihi: 09.07.2020
- Yalçınkaya, N, Yalçınkaya, M, Çılbant, C. (2006). Avrupa Birliği'ne Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2), 97-118.
- Yapar, A. G. S. (2005). Türkiye'de Tarımsal Ekonomi ve “Desteklememe” Politikasının Bir Aracı Olarak Doğrudan Gelir Desteği Sistemi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2, 21-37.
- Yavuz, F. & Dilek, Ş. (2019). Türkiye Tarımına Yeniden Bakış. SETA Yayınları. 1. Baskı.
- Yavuz, F. (2000). Türkiye’de Tarım Politikası. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 31, 9-22.
- Yavuz, F. (2005). Türkiye’de Tarım. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı.
- Yavuzaslan, K., & Soyyiğit, S. (2019). Tarımsal Katma Değeri Etkileyen Faktörler Üzerine Bir İnceleme: E7 Ülkeleri Örneği. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(19), 403-429.
- Yeni, R., & Dölekoğlu, C. (2003). Tarımsal Destekleme Politikasında Süreçler ve Üretici Transferleri. *Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü*. ISBN: 975-407-123-3.
- Yıldız, F. (2017). Türkiye’de Merkezi Yönetim Bütçesinden yapılan tarımsal destekleme ödemelerinin tarımsal üretim üzerindeki etkisi: 2006–2016

dönemi. *Sayıştay Dergisi*, 104, 45-63.

Yılmaz, H. İ., & Çobanoğlu, F. (2017). Türkiye'de Tarım Sektörünü Desteklemeye Yönelik Sağlanan Çeşitli Araçların Tarımsal Üretim Değeri Üzerine Etkilerinin Analizi. *Turkish Journal of Agricultural Economics*, 23(2), 145-155.

Yılmaz, H., Demircan, V., Dernek, Z. (2008). Türkiye Tarımında Doğrudan Gelir Desteği Uygulamaları (Isparta İli Üreticileri Açısından Bir Değerlendirme). *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(2), 248-265.

Yoğunlu, A. (2013). Arazi Toplulaştırma Faaliyetleri TRB1 Bölgesi (Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli). Fırat Kalkınma Ajansı.

Yükseler, Z. (1999). Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği Sisteminin Değerlendirilmesi. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı. Ankara.

EK 1

T.C.
TARIM VE ORMAN BAKANLIĞI
Tarım Reformu Genel Müdürlüğü

GIDANI KORU
SOFRANA SAHİP ÇIK

Sayı : 87064077-500-60350

Konu : Veri Talebi Hk.

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜNE
(Maliye Bölüm Başkanlığı)

İlgi : 28.12.2020 tarihli ve 53592956-042.01.01-E.37585 sayılı yazınız.

İlgide kayıtlı yazı ile Bakanlığımızdan talep ettiğiniz "Türkiye'de Tarım Destekleme Politikaları ve Etkinliğinin Artırılmasına Yönelik Değerlendirme" başlıklı yüksek lisans tezinde kullanılmak üzere, 2002-2020 yıllarına ait Tarımsal Destekleme Ödemelerini gösteren tablo yazımız ekindedir.

Bilgilerinizi rica ederim.

Dr. Osman YILDIZ
Bakan a.
Genel Müdür Yardımcısı V.

Ek: Tablo

Belge Doğrulama Kodu : NVSYGQHI
Tarımsal Desteklemeler Daire Başkanlığı
Üniversiteler Mah. Dumlupınar Bulvarı No: 161 Çankaya/ANKARA
Tel: (0312) 258 78 02 Faks: (0312) 258 78 71

Belge Doğrulama Adresi: <https://www.turkiye.gov.tr/tarim-ve-orman-bakanligi-ebys>

Bilgi için: Murathan
KORKMAZ
Mühendis
Telefon No: (312) 258 78 72

